

МИКОЛА ТРИХОДЬКО
ВІД ДО
СИБІРУ КАНАДИ

Nicholas Prychodko

Микола Приходько

FROM SIBERIA TO CANADA

(Novel)

DESDE SIBERIA HASTA CANADA

(Novela)

*Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції*

bohuslavskyj@i.ua

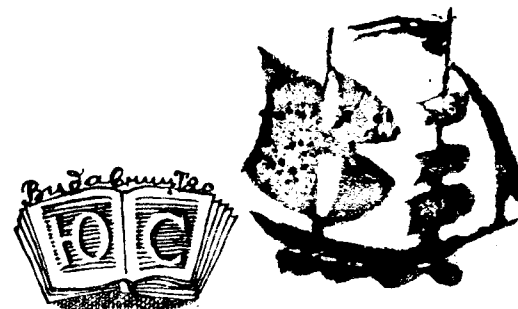
SEREDIAK JULIAN PUBLISHER

BUENOS AIRES - 1979

Від Сибіру до Канади

Повість-хроніка

(Деякі імена змінено в цій фактичній історії)

UKRAINIAN NAT'L MUSEUM: ARCHIVES
721 N. OAKLEY BLVD

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІЯНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1979

Тираж — 1,000 прим.

Обкладинка роботи мистця Андрія Приходька
(сина автора).

Моїм добрим українським синам —
Миколі й Андрієві і моїй рідній пол-
тавській Зіні.

Автор.

© Copyright 1979 by the Publisher.

IMPRESO EN LA ARGENTINA

PRINTED IN ARGENTINA

Imprenta "DORREGO", Avenida Dorrego 1102, Buenos Aires

РОЗДІЛ 1.

Андрій Гук, високий, широкоплечий, з привітними блакитно-зеленкуватими очима під високим чолом, вийшов шпарко на сходи Київського університету. Метким порухом правої п'ятерні, відкинув з чола ліворуч, злегка закучерявлену, темно-бронзову чупринку і, здавалося, злетить тепер, розгорнувши руки, обійнятися з могутньою постаттю Шевченка на гранітному п'єдесталі в парку, якраз проти університетського portalу.

«От, пролетіти б лише кількадесят метрів — обійнятися з тим Величним!» — подумав він натхненно, радісно. Але за мить насторожився: вже не раз після такого піднесення, приповзала якась біда. Зіщулювався він уже не раз, після такого, як оце, настрою. Подумав: «Не дарма Олесь написав колись: "З журбою радість обнялись, як дві страшні гадюки..."»

Але нехай там буде, як буде! Він же зветься ГУК, як у тій буйній козацькій пісні, що вирвалася йому тепер спонтанно з грудей:

Ой гук, мати гук, де козаки п'ють

І веселая та й доріженька, куди вони йдуть!

Куди вони йдуть, там бори гудуть...

урвав Андрій раптом пісню, почувши галасливий гурт поза спиною.

— Що це наш Гук розспівався тут так голосно? — обійняв його хтось міцно за плечі.

— Ну, як, Петре, не заспіваєш? — зиркнув Андрій через плече, — коли склав добре вже останній іспит, та ще й славному Колодубові!

— Я маю мій останній пополу́дні і справляємо ввечері бенкет, з нашими найближчими друзями, у Дмитра. Він же тебе напевно запросив.

— Так, але я ще не знаю, чи зможу там бути. О п'ятій маю зустрінути мою Зіну на залізничній станції, а завтра раненько відпливаємо з нею пароплавом. Вже рік не був у рідному гнізді. Серце поривається додому.

— Чудово! Але навіть не вагайся чи прийдеш. Мушиш там бути і обов'язково зі своєю Зіною. Ми ж її ще навіть не бачили — ховаєш від людських очей свій полтавський скарб. Не годиться так доброму товаришеві. Отже, не прощаюся, до вечора! Біжу ще на годинку до бібліотеки — переглянути дещо перед моїм останнім іспитом. Бувай, і неодмінно з Зіною, бо посваримося з тобою, — подався Петро доганяти товаришів. А Андрієві знову заклекотіла пісня в грудях, тільки вже не заспівав — студенти юрмами виходили на обідню перерву.

Задивившись на чудову панораму навколо, він ще хвилинку постояв на широчезних сходах, поміж монументальними візантійськими колонами, що підносилися так високо, ніби з наміром знизити людей, що снувалися попід ними. Пригадав чомусь, що то останній цар Микола наказав перемалювати їх кривавим кольором, після студентських заколотів у Київському університеті 1905 року.

Андрій і сам відчував кілька разів, що ці колони ніби справді применшують людину попід ними, породжують якусь непевність у своїй потенції. Пригадав, що найвиразніше мав таке відчуття, коли вперше ступив під цей портал, приїхавши з тихого села на вступні конкурсні іспити до столиці. Вже інакше почуття було, коли вийшов на ці сходи після успішних іспитів. І ще, не раз, після того, коли здобував завзято успіх у науці.

В таких випадках, чомусь саме на сходах цього величного університетського порталу, в його серці зрджувалась гордість — і тим, що він є студентом не якогось звичайного, а Київського університету, з його

славними професорами, ще старшої генерації і тим, що він живе тепер в омріяній з юних літ Українській столиці, він — звичайний собі селянський юнак!

В такі моменти, він радісно відчував якось, що його інтелект виростає. Мріяв, що може й він колись стане біля катедри вчити тут, у цьому славному університеті, перед студентською аудиторією. Про це він мріяв, уже не раз, закорінившись в науку зі всім своїм натхненням і юнацьким запалом. І те, що сказав йому сьогодні славний професор Колодуб, після іспиту, відхиляло двері до давно-омріяного...

Андрій зійшов шпарко зі сходів, попрямував до бульвару Шевченка, завернув на розі ліворуч, вздовж Ботанічного саду, до Євбазу. Обіцяв привезти сестричці квітчасту хусточку з Києва, якщо пощастить з іспитами. В крамницях не дістанеш її, а на Євбазі — лише 6 гроші. Маршував бадьоро попід зеленим гіллям, що звисало понад огорожею саду. Праворуч, посеред бульвару — алея струнких тополь, з протилежної сторони — розкішна варта каштанів, що оточили Володимирський собор, спускалися, вздовж хідників, аж до Євбазу в долині. Поглянув ще на стрункі тополі, — пригадав Тичинине: «Мобілізуються тополі, під хмарним небом на горі...» і славне Трипілля, що про нього Тичина писав у тому вірші, — з'явилося перед очима.

Андрій аж виструнчився, згадавши про Трипілля й легендарного отамана Зеленого, крокуючи далі поміж почесною зеленою вартою тополь і каштанів, з почуттям ніднесення, що клекотіло в грудях, після чотирьох років студентського злидарства.

Сьогодні він склав на «відмінно» свій заключний іспит з української літератури славному професорові-академікові Колодубові. І сказав він йому на прощання: «Повернетесь з відпустки, прийдіть до мене — хочу мати такого бронзо-волосого, завзятого козака як ви, в товаристві моїх аспірантів». І міцно стиснув Андрієву руку, ніби кров натиснув до серця, що шпарко застукотіло від такої несподіваної радості. «Пра-

цювати з Колодубом — славним, улюбленим професором!» Про таке він міг лише мріяти часом.

— Дякую вам сердечно, дорогий професоре! — стиснув міцно його руку Андрій.

Славний Колодуб! На його лекціях, велика аудиторія університету була завжди переповнена вщерть і студентами з різних курсів і сторонніми киянами, що їм видавали певну кількість перепусток на його лекції. Починав він їх в елегантному європейському убранні, що було подивом для багатьох у ті часи. Навіть як і мав хто добру одежину, переважно прибіднювався в звичайній, щоб не кидатися ввічі в одноманітному сірому натовпові. Колодуб незмінно був елегантно зодягнений, його кремезну, невисоку постать відразу помічали, в університеті, чи на вулиці.

За кільканадцять хвилин, в пориві красномовності під час лекції, він скидав свого піджака, а пізніше й камізельку, ніби сам не помічаючи того. Лекція завжди закінчувалася вихором спонтанних оплесків, хоч і заборонено було те робити.

І той надзвичайний професор потиснув йому — звичайному селякові — руку так щиро, ніби побратимові, за його успіх в науці. Як же можна не радіти, як не заспівати на всі груди?! «Браво, Андрію!» вигукнув він сам собі, ніби на муштрі, прискішуючи ходу...

А тут ще й інша радість збіглася — приїздить сьогодні з Вінничини його омріяна Зіна, що вже не бачив її десь три місяці. Завтра рано відпливають вони пароплавом Дніпром до своїх рідних гнізд на Полтавщині. Він до Слобідки, Зіна до Залізбок — невеликого рибальського хутора, за два кілометри від Слобідки, над берегом чудового Бистрика, що звивається вужем до Дніпра, поміж розкішними лугами. І Андрій, ніби на крилах, мчить далі — спочатку на базар, а потім до своєї й товаришевої кімнати, недалеко за базаром, на вулиці Володарського, що звалася колись по-церковному — Златоустівською.

Вже на базарній площі, де роїлися люди скрізь — і біля огорожі невеликої, замкненої тепер, церкви, що

звалася здавна Галицькою, — углеdiv він сиву, круконосу циганку. Сиділа вона під огорожею, на кругленькому дерев'яному ослінчику, розіславши перед ним кропив'яний мішок. На мішкові лежала колода засмальцьованих карт.

— Дай поворожу тобі, чорнобривий! — простягнула зморщену, кістляву руку до Андрія, коли порівнявся з нею.

— Я такий чорнобривий, як у тій пісні: «Дід рудий, баба руда, батько рудий, мати руда... І я рудий, руду взяв...» — жартівливо відповів їй Андрій, зупинившись на мить. Пригадалося відразу дитинство в селі, коли вгледів циганку.

Їздили такі цигани тоді від села до села в рядняних халабудах, гендлювали кіньми, робили ковальську роботу на замовлення, обходили село з муштрованим ведмедем, на потіху старим і малим, що веселою юрмою бігли слідом, виносячи з хати щось циганові чи циганці, щоб тато не вгледів.

Часом отаборювалися цигани, на радість дитворі, на два-три дні, десь на толоці біля вітряків, чи близько під селом. Ходили тоді молодші циганки і такі як оця круконоса, від хати до хати, з подолами довгих спідниць підібганими під поясок, ніби торби, виспівували попід вікнами: «Дай шматочок сальця, хазяйка! Кину на картах тобі, розкажу що було й що буде. Дай, не скупися, на свою долю. Розкажу про все, як на долоні, сама побачиш!»

До дівок вони апелювали інакше: «І вродлива і щаслива, винеси шматочок сальця — розкажу, як твій чорнявий серце за тобою сушить, чи судилося вам до вінця. Винеси сальця кришеник — знатимеш свою долю щасливу!»

Із «сальцем» люди виносили, звичайно, і пів хлібини, чи й цілу — у циганчин поділ, за ворожбу на призьбі, чи на колодках. Цигани завжди просили чомусь «кришечок сальця».

Колись пізніше Андрій зрозумів, коли прочитав вірш Степана Руданського, що виріс також в укра-

їнському селі, про цигана, якого запитали що б він робив, коли б став царем.

Я б по шию в салі жив,
В сало б одягався,
Сало їв, на салі спав,
Салом укривався...

відповів циган, не вагаючись.

Все це якось відразу пригадав Андрій весело, вгледівши стару циганку. А вона вже вхопила його за штанину.

— Як же ворожитимете мені, коли не маю сальця? — засміявся він.

— Не маєш, то даси карбованця, чи занесеш щось з базару. Повірю тобі. Бачу, що і вродливий і мудрий і долю, мабуть, маєш щасливу. Розкажу тобі, як на долоні. Присядь отут — потягнула його донизу за штанину, простягаючи другу руку до колоди.

Андрій не вірив у ворожбитство, ще й подумав, що люди навколо може сміятимуться з нього. Але йому самому хотілося тепер посміятися з нагоди. Він присів навшпиньки, вийняв з кишені карбованця. Рукою, що ще трималася за штанину, щоб не втекла, циганка підхопила карбованця й засунула його десь у широку пелену.

Швиденько перехрестившись і майстерно перетасувавши карти лиш в одній долоні, метко розкинула їх на мішку півколом. Поглянула на них, підвела пильно очі на Андрія і чомусь замовкла на мить, ніби їй щось не сподобалося. Андрій спостерігав з усмішкою цю містику. От так присів, лиш на жарт.

— Русявка ось тут біля тебе з любов'ю... Сподівайся її з близької дороги, бо червона шостака поміж вами лягла... Поспішає всім серцем до тебе, ось-ось прибуде...

«Ну, як вона може знати, що русявка й що ось-ось прибуде?» — вже ніби якось уважніше до ворожби, всміхнувся Андрій. З боків уже зупинилося кілька глядачів, що певно не мали якогось діла на базарі, прийшли сюди на різні видовища.

— Ось тут ще одна червона шостака випала біля вас, — продовжувала циганка, — матимете веселу дорогу вдвох... І насупилася, оглядаючи карти.

— А тут випадає тобі вже темна масть... Матимеш пізніше великі клопоти, чи хворобу якусь і далеку, трудну дорогу... Аж хворий, чи покалічений будеш... Кажу тобі, парубче, так, як карта показує, гриха на душу не беру... І русява відходить від тебе... — підбрала вона з мішка кілька карт. Потім, одним замахом руки, змела усі карти й знову розкинула їх півколом.

...Таки матимеш тяжку, далеку дорогу. Не обминеш її. Так карта говорить. Але ось далі, показується вже ліпше — виплутаєшся бідю з бід і ще по тім... але не скоро... матимеш знову далеку дорогу, і темну і ясну... Дай, ще на руку погляну, чорнявий.

— Яку, праву, чи ліву? — запитав Андрій весело, не зважаючи на «нещастя й тяжку, далеку дорогу», що наворожила йому. Циганка взяла його ліву руку, повернула долонею догори, пильно вдивлялася в мережку рівчаків.

— Довго житимеш на світі і добро тобі прийде й радість... Тільки не скоро. Ось бачиш, ці канавки поперехрещувалися зірками на твоїй долоні вгорі... На велике щастя тобі, десь на далекій землі... Іди тепер здоровий! — випустила його гарячу долоню зі своєї шкарубкої, поморщеної. — Занеси старій кришеничок сальця, або хоч бублика, за те що сказала тобі правду.

— Сальця не занесу, бабусю, бо сам уже давно їв, а бублика куплю вам, що вгадали бодай за русяву. А поза тим таке наворожили, що може й не заснув би цієї ночі, коли б повірив. — Підвівся Андрій з веселою усмішкою до зацікавлених свідків, що зібралися юрмою навколо.

— Не смійся, сину, сам побачиш, що карта правду сказала, — озвалася стара, насупившись трохи. — Іди з Богом, поспішай до своєї бубнової — ось-ось прибуде до тебе. Побачиш, що правду тобі ворожила.

«Наворожила стара таке, що "ні в пліт, ні в во-

рота". Але як вона вгадала моментально, і то так на-полегливо, що русява їде де мене і що веселу дорогу матимемо з нею?! Але дорога — і по оцьому брукові дорога... А може й справді матиму пізніше якусь тяжку, далеку дорогу?... Хіба ж мало нашого брата вже повезли на Сибір?» — подумав він тривожно.

«Дурниці, Андрію, — муркнув собі сам, відганяючи непрошену тривогу. — Закінчив університет і непокоїшся якоюсь циганською балаканиною. Який же може бути логічний зв'язок поміж тією засмальцьованою колодою карт і моєю прийдешньою долею?! Не варт і згадувати, хіба лиш про те, що «русява, ось-ось прибуде». Вище голову й твердіше крок, Андрію!» — подумав бадьоро, втинаючися в багатотисячний мурашник, невмирущого ще від початку революції, київського базару.

Пригадалося йому раптом, чомусь, крилате Ленінове гасло — «Мір хіжинам, війна дворцям!»* що він проголосив його в Петрограді, з революційної трибуни, 1917 року. Те гасло піднесло тоді тисячі людей на революційну, сліпу боротьбу, на смерть. І чимало згоріло від того гасла поміщицьких маєтків і чимало панських голів покотилося.

Писав, тоді ще щиро, Павло Тичина:

На майдані, коло церкви
Революція їде —
Хай чабан, усі гукнули,
За отамана буде!

І справді, не один поміщицький чабан став тоді Леніновим отаманом на Україні. А як здобули ті чабани перемогу Москві й отямилися згодом за що воювали, дивовижно зникли всі привабливі Ленінові обіцянки. Двірці й палаци опинилися скрізь у руках Леніна і його поплічників, а ті революційні чабани й ті «хіжини» — селянські хати на Україні, — що працювали, як вулики, від світанку до ночі, — опинилися під нещадним терором Москви, що її вони годували.

* Мир хатам, війна палатам!

Спочатку розпинали революційних чабанів, з бунтарською вдачею, а пізніше виморили голодом і Сибіром мільйони роботящих селян, що не хотіли йти в колгоспну неволю. Винищили, так чи інакше, щоб спокійно розкошувати самим у царських хоробах у Криму й на Кавказі.

«І чому він про це несподівано пригадав, яка асоціація з цим гомінким миролюбним базаром?» — подумав Андрій.

«О, тепер знаю вже. Бо тоді було проголошено також нещадну війну і "чорним" базарам. А от, вони й досі живуть, наперекір тій жовтневій революції й щоденним облавам. Та ще й такі, як оцей київський, кількатисячний, гомінкий, переважно селянський!» — повеселішав Андрій.

Маневруючи вправно поміж натовпом, він попрямував до рундуків купити щось перекусити, бо не їв нічого ще зранку і дома нічого, крім учорашнього окрайця хліба, не було.

Харчувався він переважно в студентській їдальні, але сьогодні не мав часу забігти там. На дорогу купувати нічого не буде, та й нема за віщо. А поза тим був певний, що Зіна привезе йому якихось пиріжечків із села. І ще ж сестричці треба купити квітчасту хусточку, обіцяв. О, ще й циганці бублика — за те, що "русява ось-ось прибуде" — подумав, з радісною усмішкою. Зупинився порахувати гроші в своєму, завжди тоненькому, гаманці.

Купив він на рундукові череп'яне горнятко холодцю, з свинячих ратиць, бублика циганці і робив уже друге півколо на товкучці, розглядаючись за хустинкою, співмірною з його студентським гаманцем. Бачив уже кілька, з-під поли, але більшого розміру — не вистачить грошей. Нарешті вгледів у одного, на ходу, як тут звичайно продавалося, висунені китички з рукава.

— Скільки хочете за хустинку?

— Тридцять, — відповів чоловік, не зупиняючись.

— Покажіть, — пішов слідом за ним Андрій.

Продавець зупинився на хвилину, витяг червону,

квітчасту, з лівого рукава, махнув перед очима й заховав знову. Тут усе продавалося на ходу, щоб на лихе око не натрапити.

— По щирості, дядьку, скажу — маю лиш двадцять три. Віддайте, якщо можете. На село їду, хоч сестричці подарунок привезти.

— Ну, де ж таку хустину за двадцять три? Вовняна ж, та ще й квіточки такі гарні по ній. Давай двадцять п'ять і бери, — проходив чоловік далі.

— Забожитися, не маю більше. Погляньте самі в мій гаманець, коли не вірите.

— А ти що, студент?

— Так, здав сьогодні останній іспит, додому їду.

— Ну, та бери вже, раз так. Де мое не пропадало. Знаю, що на кандьорі й камсі живе, — розпустив чоловік хусточку вітрилом з рукава.

— Дякую вам, дядю і всього найкращого.

Віддав Андрій свої останні двадцять три рублі, сховавши заздалегідь хустину під пахвою, в піджаці.

— Ось вам той бублик, що обіцяв за русяву, — підійшов Андрій до циганки, що саме розкидала карти на якогось іншого долю.

— Дякую сину, що не забув, — сховала стара бублика в пелену. — Побачиш, що справдиться все, що я сказала тобі. І русява твоя скоро прибуде з дороги. Запам'ятай мое слово, — озвалася, розкидаючи карти якомусь на своєму кропив'яному лантушкові.

РОЗДІЛ 2.

Вирвавшись з базару за кілька хвилин, Андрій уже відмикав жилкопівську кімнатку на вул. Володарського. Тут він прожив, зі своїм приятелем із сусіднього села, майже чотири роки. Коли вступив до університету, сподівався дістати куток у студентському інтернаті й стипендію, але не пощастило, ні з тим ні

з іншим. Його батько мав перед революцією десять десятин поля, — записали його середняком. Інші були достойніші — комсомольці, незаможники, соціально-привілейовані.

Ночував він зо два місяці то тут, то там. Часом ховався на ніч в якійсь комірчині університету, а найчастіше, також нелегально, у якогось товариша, що мав місце в студентському інтернаті, в колишніх келіях Михайлівського монастиря. Спали, звичайно, «валетом» — ногами до голови. Зручніше так на вузькому ліжку.

А потім, зовсім несподівано, зустрів Андрій у студентській їдальні давнього товариша з сусіднього села. Не бачив і не чув про нього вже яких три роки.

— Де ж ти взявся тут, Степане?! — обнялися, як брати.

— Як де? Вже скінчив перший рік спудейства в Педагогічному Інституті. Пішли наші вгору! А ти як тут опинився?

— Вступив недавно до університету.

— Чудово, що наше село наснажує столицю. І не сподівався зовсім, отак несподівано, зустрівся з полтавським галушником. Ти в Михайлівському живеш?

— На жаль, ні. Живу проти неба на землі, як кажуть про безпритульних. Батько середняк — не пустили в інтернат.

— І я таке лихо мав, тинявся скрізь по закутках. Але як їхав до Києва, знайшла десь мама в таємній схованці три золоті червінці. Віддала мені, сама голодна, на науку. Відчинили мені ті червінці двері до жилкопівської кімнатки. Ти не уявляєш, який я був щасливий після всіх поневірянь. Не раз ночував у парку на лавці, але й звідти мільтошки ганяли серед ночі. Співчуваю тобі брате. Кінчай свою кашу, ідемо до мене.

— Не можу тепер, брате, за годину маю бути на роботі. Завтра маю вільний день, напиши адресу.

Так несподівано розв'язав Андрій свою дошкульну проблему, аж до сьогодні. Прожили з Степаном ці роки, як брати.

Кімната була невеличка — 12 квадратних метрів, 4 вздовж, 3 впоперек, хоч міряй, хоч ні, на другому поверсі старої трьохповерхової кам'яниці, у внутрішньому дворі. З дощок якоїсь старої будівлі, а може з паркана, Степан змайстрував собі досить широке ліжко, столик, книжкову полицку, а на сусідньому Євбазі купив два полиняні, але ще міцні, стільці. При кімнаті був, три кроки на один, коридорчик, з ослінчиком на «примус» і вузенька кабінка з туалетним сідаком. Неймовірний комфорт для студента!

Вмивалися в коридорчику, з емальованої миски, також з Євбазу. Купатися ходили щотижня до комунальної лазні. Одним словом, пощастило Андрієві — мав тепер певний дах над головою, дарма, що чорнило часом замерзало взимку на столикові під вікном.

Були й невідгоди: подружні колотнечі чи п'яна гармошка поза стінами й над стелею, в перенаселених кімнатах, але вони вже звикли до того. Щурі якось прогризли стелю в туалетній кабінці, спускалися рурою й бешкетували в коридорчику, дряпаючися в двері до кімнати серед ночі. Але пастка з Євбазу відбила одному лапу і щурів, після того випадку, як водою змило.

Їхне, широке, вікно дивилося на південь, понад дахом дровника, великою цементовою скринєю на сміття і двома колективними туалетами, що їх люди звали нужниками. До тих нужників збігалася черга, коли чомусь, досить часто, зникала вода у внутрішніх туалетах. Люди в тій черзі переступали нетерпеливо з ноги на ногу: «І що вона там, заснула, чи читає «Історію партії»?

Влітку, від сонця й близького розпеченого даху під вікном, наставала в їхній кімнатці африканська спека й блощиці ставали неймовірно-агресивними. Виповзали з усіх шпарок, з підлоги й з-поза шпалерів, сотні новонароджених. Воювали вони безконечно з ними всіма можливими засобами: свічками, керосином, окропом. Не дуже те помагало — замість попалених інші поспішали звідусіль на молоді м'язи. Підмощували хлопці мисочки з водою, чи з керосином під сто-

яки ліжка, але досвідчені блощиці капали на них зі стелі.

Та не зважаючи на всі ці дрібниці, хлопці були горді, що мають свою кімнатку. Небагатьом студентам діставалося таке щастя. Ті, що не мали місця в інтернаті, наймали звичайно куточок у кімнаті якоїсь велелюдної родини, що хотіла доповнити якимось свій бюджет. Після лекцій, студент біг звичайно десь на роботу, заробити на харч, чи до бібліотеки — готувати завдання й приходив у свій куток пізно, лиш переспати.

Ще краще їм стало, коли Андрій здобув нічну роботу в громадській їдальні. Завжди мав нагоду наїстися на кухні й принести Степанові якісь залишки.

Виделки й ложки в тій їдальні були тоді приковані ланцюжками до столиків і на їхніх держаках було викарбувано: «Украдено в Нарпите». Дівчина ходила поміж столиками, з відерцем води й ганчіркою, витирати те алюмінійове знаряддя новим «їдокам», що сідали за стіл. Просто аж неймовірно було так «розкошувати» їм після страшного 1933 року, коли Сталін замордував голодом мільйони українських селян, заганаючи їх до колгоспів.

Андрій з батьком урятувалися тоді від голодової смерті, діставши роботу в Черкасах на тартаку, де видавали робітникам хлібну картку. А мама врятувала себе й сестричку учительською карткою на 400 грамів хліба й нічним шиттям для сільських верховодів. Страшно й згадати тепер Андрієві про той недавній жах, коли люди лежали мертві, з маленькими дітьми, на вулицях, на смітниках. Ніби чума страшна йшла по Україні.

Згадав Андрій тепер про це невільно. Він не хоче затьмарювати сьогодні ніяким сумом свою, тяжко завойовану, радість. «Треба швиденько перекусити, спакуватися в дорогу, а тоді на станцію — зустрічати Зіну!»

Помив руки, дістав окрасць і ложку із шаховки над примусом, присів нашвидку біля столу, до горнятка з холодцем. Але їв якимось механічно — його дум-

ки були біля Зіни. «Вже десь біля Фастова, мабуть, моя люба русалочка», — подумав, поглянувши на годинник.

Познайомився з нею десь рік тому, у Слобідському сельбуді, коли приїхав на літо до батьківської хати. Зіна скінчила того року педагогічні курси в Черкасах, мала також літню відпустку й прийшла з товаришкою із Залізьок до Слобідки на виставу.

Андрій відразу помітив якусь не слобожанську, високу майже як і він, струнку, з темно-русявою, розкішною косою, що звисала через ліве плече й груди, майже до пояса, заплетена блакитною стрічкою. Великі карі очі й розкішні юнацькі груди під вишиваною блузкою. І така соняшна, щира усмішка, в очах і на ямочках біля уст.

Поглянув раз, удруге й очі вже самі поверталися до неї, а в думці блиснула пісня:

У містечку Богуславку, Каньовського пана,
Там гуляла Бондарівна, як пишная пава...

«І справді така пишная, як я уявляв собі Бондарівну», — подумав Андрій, перейшовши відразу на вільне місце біля тих двох невідомих дівчат.

— Вибачте, ну і звідки ви, такі гарні, опинилися у нашій славній, Богушевій Слобідці. Нам бракує, таких як ви в нашому драматичному гуртку — мусите записатися, — озвався, дивуючись де у нього раптом узялася така відвага до незнайомих дівчат.

— О, дякую за комплімент і за запрошення, — поглянула на нього дівчина, почервонівши; дивилася й далі пильно на брондзо-волосого хлопця, з усмішкою на ямочках біля вишневих уст.

— Справді, звідки ви? Я ще ніколи не бачив вас у Слобідці, вашої товаришки також.

— Бачите, який ви неухажний. Ми ж близькі сусіди, з Залізьок. І якби ви були рибалкою, то вже б не раз прийшли до нашого чудового Бистрика.

— І рибу люблю ловити і вже найменше сто раїв ловив рибу в Бистрику і вудкою й волоком і сачком, тільки ні разу не зустрічав там таких чудових русалок, як ви. — Ніби п'янке вино, вплинула на ньо-

го соняшна усмішка цієї несподіваної Бондарівни з Залізьок. Дивно самому було, що другого дня, після свого сміливого знайомства на виставі, почав навіть писати сентиментального вірша...

— Ваше ім'я напевно Бондарівна. Відразу так подумав, коли побачив вас.

Дівчина весело всміхнулася, ніби промінням блиснула:

— Моє ім'я — Зіна Степова. Не знаю чому Степова, бо вже наше третє покоління, що я про нього знаю, живе на наддніпрянських луках, а не на степу. Належалося б зватися Луговою. А це моя товаришка, Марія Бережна, що справді народилася й живе на березі дніпрові затоки.

— Дуже приємно познайомитися. Я ваш сусід, слобожанин Андрій Гук, вже три роки студент Київського університету, імені не ордену Леніна, а нашого Великого Шевченка! — необережно, але з гордістю, озвався він, міцно стискаючи руки дівчатам.

— Ви напевно не тільки студент, а й спортсмен — так міцно стиснули мою руку, що аж кісточка на мизинці заболіла.

— Вибачайте, Зіночко, не мав наміру зробити вам боляче, просто хотів щиро й сердечно потиснути ваші руки.

— Я також мала такий замір. Якже не мати? Ви студент Київського університету, ходите щодня по тому славному місті князя Володимира і Ярослава Мудрого, а я лиш мрію побувати в ньому. Тепер ви зобов'язані розказати нам усе про наш славний Київ. Тим більше, що ще й рибу виловлюєте в нашому Бистрику.

Їхня розмова раптово урвалася. Подзвонив утретє дзвінок, світло згасло, завіса поповзла на боки, затнувшись, як завжди, на півдорозі. Вискочив на передкін загримований артист з бородою, поправити мотузок. «То наш Павло!» — вигукнув якийсь хлопець, у темній залі. Люди засміялися, артист відчепив завісу й вистава почалася.

Місцевий аматорський гурток представляв сьогодні

ні сентиментально - романтичний водевіль, «На перші гулі» — про молоду дівчину, що вперше просилася у мами, а мама за неї у тата, — пустити її на музику, послухати соловейка під місячним сяйвом. Не казала, звичайно, що хоче зустрітися також з тим чорнявим, що вже не раз накидав оком на неї і припав так до серця...

— І вас так тато не пускає з дому, Зіночко? — запитав пошепки Андрій.

— Самі бачите, що пустив тепер світ за очі, аж за два кілометри, в Слобідку.

На сцені, ніби під місячним сяйвом, була вибілена хата, з мальвами навколо. А біля відчиненого вікна, зажурилася молода вродлива дівчина, що не пускають її на музики... І Андрій обережно поклав свою гарячу руку на Зініні пальці. Вони здригнулися, але не втекли від нього, лиш повернулися оксамитною долонею до його долоні, коли нарешті зажурена дівчина вирвалася з хати до свого любого.

Андрій нічого не думав про те, що відбувалося на сцені, він лиш відчував, всією своєю істотою, цю надзвичайну Бондарівну і її ніжно-тріпотливу руку. Хотілося, щоб вистава продовжувалася до ранку...

Після вистави проводжали вони з товаришем дівчат аж до Залізьок. Ішли повільно, під місячним сяйвом теплої й западної ночі, побравшись за руки. Семен з Марією спереду, Андрій із Зіною — кільканадцять кроків за ними. Розповідав він їй про Київ, про університет, хоч хотілося говорити про новонароджений чар у серці...

Співали в лузі за селом перепілки і диркали біля озерець деркачі. А на небі мерехтіли міріади зірок, під молочним шляхом, що прослався від Слобідки, понад Залізьками — у невідомі, безмірні простори... І як можна не зупинитися в такому раю — хоч на мить притулитися лицем до шовкової коси, до весняних, ще не цілованих, дівочих уст?..

Певно навіки пам'ятатимуть вони обоє ту незабутню, поетичну ніч.

Вже близько від Залізьок, проходили вони повз

розкопану, ніби кратер, ще за цариці Катерини, козацьку могилу, над невеликим озерцем, майже суцільно вкритим білими лілеями. Сполохано знялися з нього, кричучи, селезень і качка. Над озерцем простягнули непорушно гілля два могутні осокори.

Проходячи повз цю могилу, Андрій завжди пригадував Шевченкове: «...Коли яку насипали, кого схоронили?..» Знав він кожен куточок цієї великої розритої могили. Залізківське кладовище було тепер на ній. Ховали там людей лише по гребеневі навколо, щоб весняна дніпрова повінь не повимивала домовин. Містично й сумно темніли, в сірій передранковій імлі, під місячним сяйвом, хрести навколо розритої могили, що, здавалося, скаржилися за її зневагу.

Далі, вже під самим хутором, був на дорозі неширокий брід по коліна, на протоці від озера Осокорка до Кривого. Треба було скидати черевики й підкочувати холоші, чи підіймати поділкі.

— Не роззувайтесь, Зіночко, я вас перенесу. Подаруйте мені таку приемність!

— Не підіймете, тяжко буде, — заперечувала Зіна, вагаючися.

— Зовсім ні. Ви ж самі мали враження, що я спортсмен, — підкочував Андрій швидко холоші.

— А як не втримаєте і я скупаюся в одежі? Що мені тоді тато заспіває?

— Ні в якому разі, хіба що полетимо вгору, купатися в місячному сяйві, — підхопив він її легко й радісно на міцні руки, пригортаючи до грудей...

Попрощалися вже під хатами, коли на світ почало благословитися. Домовилися зустрітися наступної суботи — попливти човном вздовж Бистриком, аж до Дніпра, наловити й насмажити риби десь на лузі, під осокорами. Незабаром їм обом доведеться роз'їжджатися у різні місця — йому заробляти на науку, Зіні — на літні вчительські курси.

То була незабутня зустріч юнацьких літ, що не раз виринала пізніше в їхній уяві.

Наприкінці літа, коли він повертався до університету, а Зіна їхала починати своє вчителювання до

Вінничини, два дні були вони разом в українській столиці. Від ранку до темряви, оглядали її історичні пам'ятки: Софійський собор з його «нерушимою» стіною й славними мозаїками ще з X століття, часів великого князя Володимира; пам'ятник гетьмана Богдана Хмельницького, на баскому коні перед Св. Софією, ажурний собор св. Андрія, високо над дніпровими вирами; чарівний, здавалося безкінечний, парк, що прослався високим дніпровим берегом від величного пам'ятника князя Володимира аж до історичної Аскольдової могили; Києво-Печерську Лавру, з неозорими краєвидами на дніпрянську долину, з її ближніми й дальніми печерами; історичний музей, мистецьку галерею, університет, мальовничі, широчезні вулиці, оточені тополями й каштанами. Побувала Зіна, вперше в своєму житті, навіть в опері. Плескала, аж до лоні заболіли, славним Донцеві й Литвиненко-Вольгемут, в «Запорожці за Дунаєм».

Все таке незабутнє, що промайнуло ніби в сні, за ці, такі коротенькі дні й вечори. Вона почувалася ніби на сьомому небі, та ще й поруч з Андрієм! «Не дарма й чужинці називають Київ одним з найгарніших міст світу, — думала вона з гордістю; — це ж її прадідів, Андрієва і її самої славна, омріяна столиця!»

РОЗДІЛ 3.

Андріїв близький товариш, Дмитро Сомко, також склав сьогодні в університеті свій останній іспит. Його батько був відомим київським лікарем, мати — бібліотекаркою в університеті. Мали вони просторе приміщення на Паньківській, недалеко від університету, біля Ботанічного саду.

Вже давно пообіцяли батьки своєму однакові справити вечірку його друзям, як закінчить добре іспити. Нагодувавши їжі, вина, ніби на Великдень, самі

поїхали ночувати до знайомих, щоб не перешкоджати молодим.

— Зав'яжи вузлика, Андрію, щоб не забув: у п'ятницю, після іспитів, на шосту до мене і неодмінно зі своєю полтавкою. Ти згадував, що приїжджає до Києва, а ми ж її досі не бачили. Не маю сумніву, що така поетична, як і ти, ніби сам був на її Бистрику, коли ти розповідав як ви там смажили рибу під осоками, ще й деклямував тоді так поетично:

Мені вас жаль, осокорі,
Ставні, широкополі —
Ваш лист зелений ще вгорі,
Та вже пожовклий долі...

Маю враження, що ти ховаєш свою Зіну від людських очей.

— Широ дякую за запрошення і зовсім не ховаю її, але вона напевно буде втомлена з дороги, а ми ж від'їжджаємо о шостій рано в суботу.

— От бачиш, ліпше й не можна запланувати. О шостій вечора приходите до мене, на п'яту рано я замовляю й заплачу для вас візника і за пів години вже будете на пристані. В черзі стояти не треба, бо квитки вже напевно маєш. А деклямувати Олесь і цілуватися з Зіною будете вже на пароплаві, починаючи, скажемо, від Трипілля, де «шумів» колись, за Тичиною, отаман Зелений. До Черкас напевно наголубитися, маєте досить часу.

Отже, не пізніше ні однієї хвилини, як о шостій, з твоєю Зіночкою й подорожним вантажем — у мене. Домовились? Будуть лише спільні друзі.

— Добре, домовились, побратиме. Будемо неодмінно...

Потяг звичайно запізнився, на щастя, лише на пів години. Зіна мусіла бодай трохи причепуритися і з'явилися вони біля Дмитрових дверей десь біля сьомої. На порозі стояв господар, такий братерський, з розпростертими руками:

— Бачите, друзі, — повернувся він до гостей в яскраво освітленій світлиці, — обіцяв цей наш козаць-

кий Гук, бути точно о шостій, одночасно з вами, а тепер уже — зиркнув він на годинник — за десять сьома. І все, мабуть, через цю русалку з Бистрика. Подивіться, яка гарна! — поцілувався він три рази навхрест з Андрієм, за козацьким звичаєм.

— А це за кару тобі! — поцілував він і Зіну три рази в засоромлені щоки. — Такий радий і я і всі тут, що познайомилися нарешті і вже спокійні, що наш Андрій не зів'яне тепер від невтішної журби за вами, Зіночко. Заходьте, будь ласка, ось тут поставте свої речі, — повів він Зіну навколо познайомити з гостями.

— Тепер прошу всіх вас, мої дорогі друзі, до мого батьківського столу. Не знаю, чи спроможемося ми з вами коли на такий власний. Якщо ні, не журимося — маємо більші вартості в серцях! А ти, Андрію, за те що спізнився, мусиш розлити швиденько вино в кожну склянку, а собі в дві, бо ми вже випили по одній.

Посадивши Зіну праворуч себе, а Андрія, ніби на збитки, посеред столу, біля своєї круглоvidoї кирпатенької Наді, з великими сірими очима, Дмитро підвівся з склянкою в руці:

— Дорогі побратими, друзі, Зіночка — наша почесна гостя — і ви, мої чарівні кияночки! Знаю, що вже нетерплячі вечеряти, але годиться господареві сказати в такому випадку, як оцей, бодай кілька слів — не бійтеся, що промову.

Узяв у руку мою склянку з вином і відразу пригадав нашого, Максима Рильського:

Нехай минуло красне літо,
Пощо мені тужить за ним?
Прозору склянку вщерть налити
Вином червоним, запашним!
Керуй на озеро спокою
Свої бажання молоді.
Все, що лишилось за тобою —
Лиш слід весельця на воді.

Чудові образ і рима, але не думаю, що все те для нас. Наш дорогий Рильський уже посивів і дехто ду-

має — вже не раз хотів, щоб його пісня про «сизокрилого орла» була лише слідом весельця на воді і щоб він нарешті міг уже вирватися на озеро спокою від «недремлющего ока»...

Ми на те озеро ще не повинні керувати. У великих мурах університету святого Володимира, що зветься тепер ім'ям нашого Великого Шевченка, ми здобули собі якусь мудрість не на озеро спокою, а на те, щоб послужити гідно тій Матері-Україні, що з неї — писав Шевченко — здійсмають полатану сорочку...

Не плянував я навмисне, але погляньте — справді, як на Таємній Вечері у нас. Тільки навколо цього столу не дванадцять апостолів, а дванадцять випускників нашого славного університету. І не знати, за яким новітнім завітом привели вони на цю апостольську вечерю, і то напевне тримаючи сантиментально за руки, своїх русявих, чорнявих і золотоволосих чарівниць. Нехай їм Бог простить за це на Страшному Суді, може справді «не відають, що творять», — прорецитував він під веселий сміх.

І ще одна різниця між цією й апостольською вечерею: там був Юда, що за тридцять срібняків продав свого Великого Учителя й своїх побратимів. Між нами Юди нема. Я не маю сумніву, що ми всі тут, як зерно в горісі — за Україну, за її краще завтра!

Андрій мимохіть звернув увагу, як Іван Пишко, що сидів навкісь через стіл, скинув у цей момент свої рогові окуляри й протирав їх хусточкою, спустивши пильно свої чорні, короткозорі, очі на стіл.

— А тепер, мої дорогі друзі — тост на повні груди! — підніс свою склянку догори Дмитро, а за ним і всі інші, підвівшись з-за столу:

Повнії чари всім наливайте,
Щоб через вінця лилося,
Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося!

наповнилася світлиця могутнім, молодечим співом, зливаючи юні серця в екстазі.

Посідали, спорожнивши склянки, і майже завмер-

ло раптом, на кільканадцять хвилин, лиш цокотіли ножі й вилки. Голодна студентська братія припала запападно до вечері.

— Ти, Андрію, їж, — озвався нарешті господар, — але не забувай, що ти виночерпій. Налий бодай сусідам, собі і передай кушин з вином далі. Певне ж знаєш козацьку заповідь: «випив одну, пий другу»...

Скляний кушин, з бурштиновим, запашним яблучним вином помандрував жваво навколо і загомоніло біля столу...

— Зфотографую вас біля столу, на пам'ятку, — підвівся невисокий, кремезний, злегка сутулий, Пишко до гардероби за фото-апаратом. — Увага! — обвів він усіх своїми темними очима з-під окулярів. — Поверніть до мене ваші лиця з усмішкою, — націлював він лінзу від порогу. — Так, добре, увага! — клацнув важільцем.

— Ось тут бльокнот і олівець — передайте навколо й запишіть усі свої київські адреси. Надішлю кожному фото — мій подарунок до цієї чудової зустрічі. Думаю, що добре вийшло, не гірше, як у того жида, що казав своєму клієнтові: «Сделайте умное лицо. Я понимаю, вам трудно, но постарайтесь».

Всі весело розсміялися.

— А тепер дозволь мені, дорогий друже, сказати, при цій нагоді, кілька слів, — звернувся він до господаря.

— Просимо Іване!

— Насамперед, Дмитре, хочу подякувати тобі й твоїм шановним батькам, що вже не раз, так щиро, підгодували у себе нашу бідну студентську братію. Пошли їм Боже щастя, здоров'я, достаток і многі літа! Тобі також, Дмитре, і вам усім, мої дорогі друзі, по закінченні університету. Але не на озері спокою, про яке згадав Дмитро, а на бойових дорогах, в обороні нашої рідної України від Москви... Вибачте, що трохи сміливо говорю, бо певний, що нема серед нас Юди, яких тепер чимало в нашому славному університеті невмирущого Тараса.

Всі певно пригадують, як на другий день, після вбивства Кірова в Ленінграді, розстріляли москвини в Києві 28 наших провідних письменників і культурних провідників, ні в чому непричетних до того провокативного вбивства. Розстріляли цвіт українського слова й інтелекту. А рік пізніше, пішли у безвість Зеров, Филипович, Драй-Хмара. Їм'я їм — легіон!..

Нехай же славні імена тих наших мучеників, їхня блискуча творчість для свого поневоленого народу, стануть нашим щоденним дороговказом.

Вибачте, що в нашій ліричній зустрічі зачепив політичну струну. Але як не зачепиш, коли невеличкі народи в Африці, Азії дістають самостійність, а наша п'ятдесят-мільйонна, багатуща батьківщина — досі сколонізована під московським караулом?! — закінчив він патетично, з обуренням, що ніби клекотіло в його серці, — ніби артист Шумський на сцені Київського драматичного театру.

-- Часом не втерпиш, скажеш гірке слово, а потім і журишся, чи хто лихий не підслухав, — додав він уже спокійніше. і замахнувши досадно рукою, сів на стілець.

На мить запанувала мовчанка при столі, здавалося всіх трохи пожолобила ця гостра політична деклярація. Вже роками звикли вони говорити обережно, навіть у близькому товаристві, хіба що з ким на самоті.

Андрій здивовано поглянув на Пишка, що знову протирав свої роги окуляри, спустивши короткозорі очі на стіл. Вже не раз, як і тепер, зроджувалося в його думці якесь інтуїтивне підозріння до його необережно-гострих розмов, часто в чималому студентському гурті. Він же не наївний, знає, що в університетському середовищі є багато сексотів, а тим більше було те інтуїтивне підозріння до такого, як він — сина колишнього діакона.

«І усмішка якась нещира, — подумав Андрій. — А може просто таку гарячкову вдачу має, що язика не може прип'ясти?» — перевів він погляд на Зіну —

зустрів її соняшну, безтурботну усмішку і відразу забув про Пишка.

— Андрію, ти переглядаєшся все із своєю русалкою, — перейняв його погляд Дмитро, — певно сердитий на мене, що не посадив вас поруч і забуваєш про те, що «суха ложка рота дере», згідно з козацьким писанієм. Наливай по третій. Замовкли всі чомусь, ніби жид народився десь.

Десь за годину, як оселедці, нарізане тоненькими скибочками сало, піріжки, ковбаса й холодець, смажені кури й, три дні тому наквашені, ніженські огірочки зникли зі столу — озався, завжди веселий і балакучий, Петро Окріп:

— Тепер моє слово! І хто ж то нечемно залишив на тарелі одну курячу ногу? З тією ногою може статися й тут так, як на одному вчительському ювілею з котлетою, ось послухайте:

Спромоглася якось дружина, з нагоди чоловікового ювілею, на п'ятнадцять котлет і гордо виставила їх на великому, ще з дореволюційних часів, тарелі, посеред столу, обрамивши їх ніженськими огірочками, зеленою цибулькою, підсмаженими печеричками. Аж слина набігла у ювілейних гостей.

За столом було чотирнадцять присутніх. Взяв кожний чемно, як і сподівалася господиня, по одній котлеті, а п'ятнадцята залишилася недоторканою. «Візьміть, Іване Петровичу, ще одну котлетку, — озвалася господиня, коли тарілки вже спорожнилися. — Ви, нівроку вам, здоровий чоловік, можете ще одну з'їсти, будь ласка».

«Дуже дякую, Марто Степанівно, не можу — наївся по саму зав'язку».

«Ну то ви, Петре Дмитровичу, не погордуйте».

«Дуже дякую, також не можу, вже давно так навечерявся, як оце у вас» — відмовився безапеляційним басом, Петро Дмитрович.

Раптом згасло світло і над столом пролунав несамовитий крик. Ніби налякавшись, лампа засвітилася, так раптово, як і згасла і всі побачили розчепре-

ну п'ятірню Петра Дмитровича на тій котлеті і одинадцять виделок застромлених у неї. Ювіляр з дружиною стрималися від того агресивного вчинку.

І щоб не сталося такого за цим столом, я беру ту курячу ногу на свою індивідуальну тарілку, а ти, Андрію, як приказний виночерпій, наповни негаймо мою склянку бурштиновим яблучним вином, до колюру цієї підсмаженої ніжки.

Всі розсміялися, а Петро, хильнувши пів склянки, взявся запопадливо до курячої ноги.

— Ти тільки не роби недоречної аналогії, Дмитре. Я просто психологічно не можу спокійно всидіти біля нашої славної ковбаси, чи біля такої, майстерно підсмаженої, курячої ноги, як оця. Ми всі тут справді наїлися біля твого розкішного столу. Не дарма твій тато є славним київським лікарем. Хотів би я, щоб мій був бодай санітаром біля нього. Подякуй йому й мамі від нас — бідних спудеїв.

Дівчата позбирали швиденько посуд помити, хлопці вкоротили розсувний стіл і занесли до другої кімнати, щоб не заваджав танцювати і вийшли на ганок покурити, доки дівчата впоракуються. А ті, звичайно, поспішали, щоб скоріше потанцювати. Дмитрова Надя наставляла, на столик у кутку, помиті склянки, вино і полумиски з ранніми грушками й абрикосами.

— Тепер, Надійко, до піано — заграй якоїсь козацької на почин, заспіваємо, — озався Дмитро до своєї дівчини, коли всі знову зійшлися до світлиці. Зазвучав акорд і пісня вирвалася могутньо, ніби на Запоріжжі:

Зібралися всі бурлаки
До рідної хати —
Тут нам мило, тут нам любо
Пісню заспівати...

Співали й танцювали цілу ніч аж до світанку, з кількома чарівними піаністками і русявими і чорнявими й золотоволосими — і веселих і журливих, для контрасту: «А молодість не вернеться, не вернеться літа...»

Вже добре розвиднялося, коли хтось постукав у двері.

— Замовили до пристані везти, — стояв на порозі візник у чорному моряцькому кашкеті, рудій свитці з овечої вовни, підперезаний широким ремінним поясом, з мідяною бляхою.

— Зайдіть до нас на хвилинку, — запросив Дмитро, підносячи відразу йому доброго кухля.

— Не знаю, як воно піде натщесерце, але спробую, — розгладив візник свої вуса вільною рукою. — На здоров'я вам, молодим, щоб усе було гоже, а що негоже, то не дай Боже! — перекинув він кухоль до дна.

— Надійко, дай щось чоловікові закусити, — гукнув Дмитро.

— Зараз, Дмитрику, хвилинку, — побігла Надя до кухні.

— Дякую дочко, рости здорова, — узяв візник з її рук шматок хліба з салом і ковбасою. — Чудова закусочка. Налий, мабуть, ще одну. Не думав, що так добре піде натщесерце...

— Надієчко, ще на прощання щось заграй, — поцілувалася з нею, захоплена вечіркою, Зіна.

— Зараз, Зіночко, добре, що пригадала, — побігла Надя до піяно. І знову розляглося по світлиці і до запашного Ботанічного саду, через відчинені вікна:

Час додому, час, час і пора.
Буде ж мене мати бити,
Та й нікому боронити.
Час додому, час!

І висипалися всі, з піснею, на ґанок проводити Андрія й Зіну. — Шкода, що так швидко проминула чудова ніч, — прощався Андрій, навколо. — Чув колись, як співав хлопець у парку: «Не співайте півні, не вменшайте ночі — нехай я ще надивлюся на ті карі очі»...

РОЗДІЛ 4.

Сонце щойно підвелось з безхмарного обрію, десь від Броварів, за ажурним ланцюговим мостом, біля Печерської Лаври, коли Андрій і Зіна зійшли на чердак білого дніпровського пароплава, з гребними колесами по боках, як у водяних млинах.

Ще за царських часів звався він «Владімір Святой», а пізніше був перейменований на «Щорс», певно за те, що той червоний командир винищив понад Дніпром, в революційний час, не одну тисячу українців, що боронили свій край від московської навали.

Величний дідуган Дніпро, що носив на своїй широкій течії, ще від часів Володимира Великого, військові байдаки, торговельні берлини, плоті, від Києва аж до Царгороду, через грізні пороги в нижній течії, через бурхливе Чорне море, був тепер спокійний, як плеса на придніпрянських озерах, завітчанних лататтям і білими лілями.

Над широкою течією, що безшумно завирювалася на глибинах, здіймалися, через усю ріку, хмаринки туману, що певно ночував на Дніпрі, а тепер розлітався до верболозів за Дніпром, щоб не скропитися під яскравим соняшним промінням. Здавалося, що вода вкрита безліччю ясних, задимлених, вогнищ.

Трое рибалок сиділо з вудками вздовж берега, недалеко від пристані, мабуть, ще з передсвітанку. Добрий час виудити срібного, широкого ляща. Аж позаздрив Андрій, пригадавши свої незабутні мандри з вудкою.

— Втомлена, моя кохана? — схрестив Андрій свої пальці з Зініними. — Не спала ж від учорашнього світанку.

— Як же можна втомитися, мій рідний Андрію, коли так радісно жити на світі! Незабутня вечірка, такі сердечні, розумні як і ти, твої товариші, їхні дівчата. Просто захоплена. Ще б перебула з вами три ночі й спати не хотілося б, особливо після того сіро-

го, одноманітного життя на селі, з безкінечними, нудними агітаційними зборами. Тільки щоб поруч з тобою, мій рябесенький, — стиснула вона ніжно його пальці. — Лиш той Пишко мені не сподобався. Якесь нещира усмішка й блукаючі очі. Та й промова його така гостра, небезпечна. За таку легко опинитися за ґратами, ще й слухачів там завести. Будь обережний, Андрійку з такими. Знаєш сам, як пильнують скрізь сталінські дозорці.

Але годі про це. Подивися яка краса навколо! — повернулася від річки до Києва, на високому правому березі, затопленому зеленню розкішних парків. Праворуч, над самим урвищем до Дніпра, умивався соняшним промінням, ніби вирізьблений з різноколірового мармуру, Андріївський собор славного архітекта Растреллі. Якраз проти пароплава — величезний монумент Володимира, в князівській мантиї, з великим хрестом у лівій руці.

За багато кілометрів з низу Дніпра видно було той хрест, що світився сотнями лямпівнів. Окупувавши Київ після революції, московські товариші повикручували їх і почепили на хресті великий сірий радіо-гучномовець, що хрипів не вгаваючи, ніби пропитим голосом, на весь поетичний Володимирський парк — байки про щасливе советське життя. Мабуть, зваживши на загальне обурення киян цим блюзнірством — гучномовець зняли за кілька місяців, а пізніше й лямпіони позакручували.

— Знаєш, Андрійку, так мені хочеться жити в Києві, що й не сказати. Я щаслива, що професор Колодуб хоче взяти тебе до катедри літератури. Не знаю, чи вдасться йому, бо ти ж не комсомолец і батько середняк. Хіба що твій академічний успіх заважить. Якщо пощастить тобі з тим, докладу всіх зусиль, щоб вступити до університету восени. Вже трохи й грошей заощадила з цією метою. А вечорами десь працюватиму. Так хочу бути нерозлучно біля тебе! — стиснула його пальці.

— Чудова ідея, Зіночко. Я був би такий радий жити разом у Києві, навіть у такій кімнатці, що ми

маємо і на студентському кандьорі, так як у тій пісні, що ти колись приспівувала мені: «В степу під вербою, аби, серце, із тобою!». Або, як у Сосюрі:

Пам'ятаю, вишні доспівали,
Наливались соком у саду...
На прощання ти мені сказала —
Де б не був, а я тебе знайду!..

Пароплав загудів тричі густою октавою, заглушуючи галасливу метушню на чердаку й пристані, здригнувся увесь під помахами могутніх коліс. Обурено запінилася спокійна вода під ними й за кермою, відпихаючи повільно пароплав від пристані й Володимирівної гори. Замахали на прощання десятки рук з чердака й від пристані.

Пароплав завертав до середини річки, повільно прискорюючи хід за течією, вздовж розкішної панорами Києва. Всі очі звернені були до неї — показували люди пальцями, з захопленням. «Он там ми були, у тій альтанці над урвищем... А там, бачите, то Аскольдова могила... А на Лаврі бані як вилискують золотом!..»

Захоплення дещо вляглося, коли пароплав проплив попід ажурним ланцюговим мостом і проминув Лавру. Молодші ще стежили очима по київських узгір'ях залитих соняшним промінням, старші мостилися з клунками — задрімати під сонечком, після безсонної ночі на пристані.

— Зіночко, ти ж утомлена, не спала цілу ніч. Підстелю я тобі пальто, ось тут на лавці, заснеш, бодай годинку. Добре?

— Зовсім недобре. Як можна відірватися від цієї ранкової краси на Дніпрі та ще біля тебе? Я вже давно мріяла про цей день. Не бачила тебе, мій рябесенький, ще від березня. Пам'ятаєш, які ми були щасливі тоді, як і тепер. Хочу продовжити ту казку. Знаю, що й ти не заснеш. А ті піріжки, що тобі напекла, будемо їсти аж за Києвом. Але якщо ти втомлений, ляж, а я заспіваю тобі колискову.

— Не будь така лукава. Трипілля ж незабаром

буде, а Дмитро наказував нам на дорогу почати цілуватися там і продовжувати аж до Черкас, пам'ятаєш? Але як поцілуєшся, коли люди навколо?

— Я також хочу пригорнутися до тебе, мій Андрійку і прив'язати до себе косою твою голову. Але тут нам так, як у Страсну П'ятницю — Великий піст. Мусимо чекати до нашого Великодня, під осокорами на Бистрику.

— Ти чудова! Мені дуже подобається, що ти так одверто говориш мені про те, що на серці у тебе. Так часто думав про тебе, казав сам собі: «І де ж вона, моя рідна, не бачив так давно!» Радів, що зустрінемося скоро.

— І я також, багато разів думала про тебе, особливо лягаючи спати, в тихому, відлюдному селі. Мріяла й казала собі: «І де ж мій любий Андрійко?» І так хотілося пригорнутися до тебе. Ще аж відтоді, як я познайомила в Слобідці, як переносив мене через брід. Пам'ятаєш? А пам'ятаєш, як завіса затнулася посередині на сцені і ти, такий нахабний, притиснув мої пальці в долоні. Не знала тоді, що такі погані хлопці слобожанські. А потім, як ти мене вперше обійняв і поцілував біля Бистрика. Горів мені той поцілунок, на устах і на серці цілу ніч, не могла заснути через тебе — такий мій розбишака, з ластовинням на носі. Напевно ластівок драв у клуні, як малий ще був... Навіть боязко подумати тепер, що не будемо з тобою... І ти не згадує більше про ту ворожку на Євбазі...

Пароплав наближався до Трипілья, історичного села з часів боротьби за українську незалежність, після так званої жовтневої революції Леніна.

На високому правому березі показалися тополі, кілька вибілених, під солом'яними стріхами, хат і два вітряки, остронь, ніби на полотні славного Куїнджі.

Тепер там був спокій і тиша, але кільканадцять років тому Трипілья було завзятою фортецею української оборони проти московського хижака. Отаман Зелений командував тією обороною. Надіслали тоді москвини крадькома, однієї темної ночі, кілька тисяч

своїх вояків і місцевих яничарів — захопити ту бунтарську фортецю. Гарматами й кулеметами розстріляв і потопили їх усіх отаман Зелений, із своїм одчайдушним загоном. Зачервонів тоді Дніпро в напрямі до Царгороду... І люта була розправа пізніше: Трипілья й навколишні, бунтарські села москвини спалили, назву Трипілья викреслили з мапи, щоб не нагадувала героїчної історії молодшим. Мало кому з трипільців, чи навколишніх, пощастило залишитися на світі.

Проминули вогняні роки. Тепер село, що називалося Трипільям — мовчазне, приборкане...

«Підійметься ще колись, як крила відростуть, на нашу перемогу!» — подумали вони, пропливаючи повз трипільські кручі...

Біля полудня пароплав наближався до українського Єрусалиму — могили Тараса Шевченка, на високій Чернечій горі. Навіть ті, перевтомлені пасажирі, що полягали на чердаку заснути трохи, ще біля Києва, вмостивши голову на якомусь клунку, просили когось там розбудити їх біля Канева — подивитися на Шевченкову могилу.

Аж перехилився, здавалося, пароплав на праву сторону, коли натовп скупчився мовчазно, урочисто, біля поруччя, з очима піднесеними до пам'ятника на історичній українській горі.

— Помітила, Зіночко, урочисту тишу? Ніби змовилися мовчазно — ніхто ні словечка, як на молитві. Тільки колеса шуміли. Ледве стримався під тим враженням, щоб не заспівати «Ще не вмерла Україна!» — озвався Андрій потихеньку, коли пропливли повз могилу.

Пригадав, як ми мали екскурсію до Шевченкової могили, по закінченні середньої школи. Наш улюблений учитель, Михайло Злобинець, що його пізніше розстріляло ГПУ в Золотоноші, за його полум'яну любов до України, забрав нас усіх до свого рідного Домантова, ще напередодні екскурсії. Добру вечерю приготували нам його сердечна дружина й учительки у місцевій школі. Там ми й ночували. Та як ночували?

Співали, сміялися аж до світанку. А тоді відпливли трьома дубами, на веслах, до цієї священної могили.

День був гарячий, як вогонь. Скакали ми з човнів у Дніпро прохолодитися, знову гребли далі, аж під вечір. Незабутня подорож, тільки біда нам була з пухирями від сонця.

РОЗДІЛ 5.

Пропливали вже вздовж зеленого муру соснових борів біля Черкас. Височіла на горі, поміж велетенських сосон, велика кам'яна башта-фортеця, що її видно було аж зі слобідської дзвіниці, де за 15 кілометрів звідси.

— Андрійку, а подивись на протилежний бік — то ж уже та канава, що веде від нашого Бистрика до Дніпра. Ми ж виїжджали он там минулого літа, поглянути на Дніпро. Пам'ятаєш? Вже рукою подати до моїх рідних Залізьочок. Я така завжди щаслива прилетіти до рідного гнізда! — притулилася щільно до Андрія. — Тато вже напевно чекає нас, з човном, біля пристані. Як чудово Андрійку! Поцілувала б тебе, але люди навколо...

Тато радісно обійняв їх обох. Підхопив їхні валізки, кажучи: — Ходімте, дорогі діти, до човна. Ду-же радий, що приїхали!

Рибальський дубок злегка похитувався на воді, трохи вище від пристані.

Парубчак Павло, Зінин кузен, що стеріг човна на березі, привітався, соромливо почервонівши, підхопив речі до човна, завернув його носом проти течії, тримав за борт, доки посідають.

— Ти, Зіню, сідай там у носку, Андрій з Павлом — на гребки, а я на кермі, — розпоряджався тато.

— А може я, тату, на гребки з Андрієм? Давно вже веслувала, аж руки сверблять.

— Перетнемо течію, заїдемо в канаву, тоді будете веслувати на зміну, а тепер хай два добрі козаки погребуть. Ти з дороги, а Павло, бач он який, як бузівок, хай трохи погріє чуба на дніпрових вирах. Ну, Боже, поможи в дорогу! — перехрестився Степан Степовий, беручися звично за кермове весло, і скерував човна навкісь проти течії. Андрій і Павло гребнули хвацько, аж вода запінилася, ніби розсердився Дніпро, що не дають йому спокою в такий погожий, безвітряний день.

— Не гарячкуйтеся хлопці, гарячий день — чуби будуть мокрі, — озвався батько. — Маємо час, де за півтори години будемо в Залізьках.

— Як мамуся, тату? — запитала Зіна.

— Добре, Зіню, але все журиться — чи ти там жива, чи здорова, так ніби ти де за північному бігуні, а не в Вінничині.

— Мали листи від Романа? Вже чомусь давно він мені не писав.

— Минулого тижня дістали. Вже майорський чи має і орден за відвагу у прикордонній сутичці з японцями дістав. Сам Блюхер роздавав нагороди, як приїхав до їхньої частини. Там японці заворушилися чомусь. Надіслав нам нову фотографію, побачиш вдома. В кожному листі пише — поцілувати «мою маленьку сестричку Зіню». А ти бач, яка маленька, мабуть, уже тісно там тобі на носку... Чи не заручилася вже з ким? Ось приїдемо додому, мама націлує тебе за всі ті листи і напевне буде казати, що ти змарніла.

— Гребіть жвавіше, хлопці, я вже хочу до мамусі! — нетерпеливо повернулася Зіна на сідаку.

— Поривалася мама їхати з нами зустрічати тебе. Умовив нарешті — хай краще личочки й карасі підсмажить нам добре на обід. Шкварчить там уже певно свіжачок на сковороді.

— Добре ловиться риба тепер, дядю? — запитав Андрій.

— Звичайно не так, як навесні, але досить добре, особливо вночі, неводом. Тільки пливе вся тепер в артільні кошелі. Збирають тиждень, а тоді завозять до

Черкас. Нам, рибалкам, тільки окунців, чи йоржиків, на юшку дають, та ще там копійки якісь з виручки. Не спробував би доброї рибини, якби не мав права заставляти свого одного ятіра, чи вудку закинути.

Позавчора увечорі заставив у тій затоці, що проти нашої хати. Там завжди риба крутиться поміж лататтям. Витрусив удосвіта два добрі лини й три карасі. Посмакуєте з Зіною. Пощастило для дорогих гостей. Як же твої іспити, Андрію, не провалився?

— Так добре, таточку, — втрутилася Зіна в розмову, — що професор хоче взяти Андрія на роботу до університету восени! І знаєте, таточку, що я хочу? Хочу йти цієї осені до університету вчитися також, щоб наш слобідський професор мав більше студентів...

Так шкода, що ви досі не бачили, що то за наш Київ! Приїдете колись, з мамою, до нас у гості, побачите! І не журіться, що я хочу від роботи до науки знову. Я зароблю собі вечорами і буду в Києві така щаслива, таточку! І Андрій же буде там, він порадить мені... Добре, таточку?

— Я не проти того, Зіню, але навряд, чи зможу допомогти тобі. Худобу, ти знаєш, забрали, одна лиш корівчина залишилася, а від рибальської артілі — лиш копійки якісь, звести кінці з кінцями. Добре, що хоч Бистрик трохи підгодовує. Може ятірем і тобі якусь копійчину спіймаю. Роман оженився, ти знаєш, мають уже хлопчика, — навряд чи зможє тебе підтримати.

— Нічого мені не треба, таточку, тільки вашу й мамину згоду на моє вирішення. Поговоріть з мамусею, щоб не заперечувала.

— Добре, доню, маєш мою згоду на той намір. А мама... ти сама знаєш, як плакатиме з радості, коли побачить тебе... Тонкосльоза за дітьми, як та чайка за чаєнятами...

Ой горе тій чайці,
Чаєцці-небозі,
Що вивела чаєнята
При битій дорозі...

несподівано затагнув тато дужим голосом, аж луна

пішла під залізничним мостом, де саме пропливали. Може тато й заспівав тут навмисне, щоб почути чи ще йде луна від його голосу.

— Чево арьош хахол? — гукнув вартовий, перегнувшись через поруччя на мості. — Вареніков обожрался?

— Не для тебе, кацапе! — гукнув угору тато, замахнувши обурено веслом. — Хто тебе тут кликав на наше Дніпро?

— Давай в п... хахол, пока зуби цели! — гаркнув вартовий з мосту, не зважаючи, що в човні була молода дівчина.

— Гавкають завжди, як собаки, як заспіваєш під мостом. Навіть наша пісня дратує їх. І насунуло їх тут, як сарани, ще з 33-го року, як наші села вимирали з голоду, — промовив тато, сердито замахнувши веслом, щоб вирватися скоріше в свою залізьківську канаву.

Прокопали її самі залізьківчани громадою, кілька років тому, без нічийого «мудрого керівництва», через свої луги, навропростець, щоб ближче було до Черкаса на базар. Прокопали лише вузьенького рівчака, десь з кілометра завдовжки, а вже весняні води зробили з того рівчака справжній канал, метрів з тридцять завширшки, рівний, як струна, оточений розкішними осоками.

В гарячу літню пору канава міліла, можна було перебрести її під плечі. Вздовж берегів виростала тоді лепеха й зелене кошування. Напливало сюди часом, з Дніпра, багато риби. Пригадав тепер Андрій, як одного дня прийшли вони сюди з товаришем рибалити. Ще від сходу сонця, ходили від одного озера до іншого, заставляли саки, топтали навколо загнати до них яку рибину. Але ніби зав'язало в той день, чи чорний кіт десь дорогу перебіг. У такому випадку, хлопці бралися за гудзика, на сорочці, чи на штанях і котячі чари неутралізувалися, а цього разу, мабуть, не помітили. А може тому, що спека така й риба пішла на глиб, у холодочок. За цілий день спіймали десь зо два десятки окунців і пліточок. Завернули додому

й підійшли перебродити канаву, вже як сонце почало ховатися за осоками.

— Заставимо зо два рази в канаві, Іване? — запитав Андрій товариша.

— Пробували ж раніше. Жабу лише спіймали. Не ловиться сьогодні. Ходім швидше додому, бачиш де сонце вже, а йти далеко.

— А ось я спіймаю, тобі на сміх, жабу, або хоч ополоника, — заставив Андрій сака під лепехою, майже під самим берегом і замахнув ногою до сака. Щось раптово ударило в сітку. Андрій шпарко підхопив за обичайку — в кулі тріпотів великий в'язь, десь з півтора кілограми.

— Ось тобі жаба, Іване, — гукнув Андрій переможно, хапаючи рибу біля голови.

Іван швидко кинув на беріг кошіль, суху одержу, що ніс на голові, щоб не замочити перебродячи й кинувся до Андрія з саком. Почали заставляти удвох, півколом, уздовж берега, під лепехою й кошурцями і, майже за кожним разом, тріпотіла в саках якась риба, часом чотири разом. Ще ніколи їм так не ловилося. Мабуть, відбувалася надвечір у залізківській канаві якась всенднірянська риб'яча конференція...

— Бачиш, Іване, а ти казав «жабу спіймаємо!» — вискочив на беріг Андрій витягти з сітки великого сома, щоб не вислизнув з рук у воді. Спіймали навіть осетра, що якимось заплив сюди аж із дніпрового гирла.

Вже сонце сховалося за обрій, а вони ще ловили. Наповнивши рибою полотняні торби через плечі, вони вибігали на беріг висипати рибу у виямку в траві, бо кошелі були вже повні, і бігли знову ловити.

Позав'язували хлопці, закрутками з пирію, свої рибальські штани, наповнені рибою, як сакви, через плечі. Поприкручували кошелі з рибою й мокрі сорочки до держаків на саках і рушили, щасливі, в далеку дорогу, уже як зовсім стемніло.

Сочилася слизь з риби по плечах і по спинах, жаліли немилосердно комарі і ніяк було відігнатися, аж спина попухли наступного дня і не прислухалися навіть, як гарно співають перепілки у лузі. Десь аж

біля світанку допленталися додому. Не спали й журилися там, що хлопці десь потонули, вже збиралися ранком на розшуки. Мало пояска не дістали. Але такі горді були і так розповідали навперебій про свою ловлю, що у батьків руки не підвелися відшмагати.

Пригадав тепер Андрій той незабутній день і якраз на тому місці, де спіймав того першого в'язя. Було йому десь чотирнадцять тоді, але й тепер хотілося скочити з човна й забрести з саком, он під той кущик лепехи...

Що суботи, на світанку, гребли залізківчани, на галлярах, тією канавою, до Черкас на базар — з молоком, ряжанкою, сиром, сметаною, рибою — торгувати на гас, на сіль, на сірники, а найголовніше — на податки. Поверталися назад з піснями і найголосніше співали під залізничним мостом — подратувати якогось вартового кацапа.

А вже як запливали у свою канаву, розпочинали бенкет: витягав кожний з кошика оселедця і добру скибу пшеничного хліба — порозкошувати за цілий тиждень безконечної роботи, забуваючи про всі клопоти. Далі, по Бистрику, знову розливалися пісні, так як і Зіна тепер заспівала вже на своїй території, як колись на галлярі:

Лугом іду, коня веду —
Розвивайся луже,
Сватай мене, козаченьку,
Люблю тебе дуже!

і штовхнула злегка Андрія ліктем.

Співали вони радісно, однієї й іншої, і вздовж канави й на Бистрику, що звивався, як вуж поміж розкішними, заосокореними луками. Часом скидалася, несподівано, на тихій течії, якась велика рибина, певне налякана веслами, і злітали над прибережними верболозами сірі чаплі, з заток укритих різаками, лататтям і білими лілеями. Особливо багато було їх у довгій, мілководній затоці, вже близько від Залізьок, що й звалася Чаплею...

Зінина мама й Андріїв тато вже виглядали їх на

березі. Як же можна всидіти в хаті, коли такі дорогі гості вже ось-ось повинні прибути. Смажила мама рибу, наготувала доні налисників — «голодні ж прийдуть!» Поралася шпарко причепурити в хаті, щоб скоріше до берега — виглядати свою ластівочку. Вже замикала двері, як Андрій тато під'їхав до воріт возом, застеленим поверх сіна квітчастим ліжником, ніби на весілля, зустрічати свого студента.

Розплакалася, звичайно, мама, обіймаючи свою доню, ніби з того світу повернулася:

— Така рада, Зіню моя люба, що нарешті приїхала... А змарніла як! Певно не доїдала там у Пенківцях. Ходімо ж скоріше до хати — і линочка й налисничків вам підсмажила...

— Мамусю, чому ви говорите, що змарніла? Я поясок свій мусила попускати, бачите?

— І як же, Андрію з іспитами? — обійняв сина тато.

— Навіть ліпше, тату, ніж сподівався.

— Молодець, так і далі тримайся на радість нашому родові. Мама й сестра приїхали вчора на відпустку, вже певно виглядають біля воріт київського гостя. Навіть не сподівався, що в такі часи скінчиш університет.

— Ходіте ж до хати, мої рідні, — заметушила-ся мати, — така я рада, ніби Великдень сьогодні.

Андрій з Павлом підтягли дубка на беріг, прив'язали до стовпця і попрямували до хати.

Десь біля сотні хат мали Залізьки, вздовж пригорбка над Бистриком, поміж осоками й вербами. Навесні хутір був ніби на острові, серед моря дніпрової повені аж до Слобідки, що її огородив від повені високий залізничний насип. Від хати до хати треба було їздити в Залізьках човнами в ту пору, як у Венеції. Бували роки, що і в хати заходила вода, проганяючи людей на горища, чи навіть аж до Слобідки. Вода спадала і люди знову ходили суходолом, виганяли худобу на пастівники, їздили з неводами й сітками по Бистрику й затоках, привозили часом повні

човни риби, що забарилася утекти до Дніпра, після весняної гульні на широких водах.

Колись були залізьківчани вільними господарями, а тепер загнали їх у рибальський і молочарський колгоспи. Вивозили і молоко й рибу до державних склепів у Черкаси, а їм розповідали на зборах, що аж тепер здобули вони щасливе й радісне життя. Бодай би його не знати!..

— Заходьте, дорогі гості, — відімкнула мама двері, — і вибачайте, як щось не так, як слід. Чим хата багата, тим і рада, казала колись моя мама, царство їй небесне, як запрошувала гостей до столу. Сідайте, прошу — спробуйте чи доброї риби мій Степан спіймав своїм ятірцем. А ось тут ті налиснички, що ти, Зіню, любиш, — метушилася мама від печі до столу, щаслива, ніби квочка з курчатами.

— Сідайте, будь ласка, — припрошував і батько, досягаючи пляшку вишнівки з судника: — Дай же Боже, щоб нашим дітям прослалася щаслива дорога в житті, — підніс він чарку.

— Дай, Боже, Степане! І щоб рід наш український не розходився. Бачите, які гарні двоє сидять он там на покуті, — показав він чаркою на Зіну й Андрія, — може й сватами будемо!

Андрієві й Зініні руки стиснулася міцно під скартиною. Як чудово опинитися в рідній, затишній хаті...

— А на завтра просимо до нас в обідню пору. Добре збіглося, що якраз матиму вихідний день. Риби такої смачної, як у вас, не буде, бо мій рибалка був у Києві, але закололи потайки підсвинка і мої там уже начинюють ковбаси. П'ємо оцю чарку вже на колеса, як кажуть, і від'їжджаємо. Там же бідна мама вже так виглядає свого синочка.

—**—

За пів години вони вже виїхали на залізничний насип біля Слобідки. Кінь ніби відчував, що там дома чекають. Заїржав потихеньку, радісно, коли Андрій,

підійшовши до воза, погладив його вздовж гриви, запрягаючи. Упізнав, мабуть, молодого господаря, що напував його не раз, підкладав сіна в ясла. Пробіг підтюпцем усю лугову доріжку від Залізюк сам, без батіжка.

Так радісно було Андрієві побачити знову рідне село, що завжди збуджувало безліч незабутніх спогадів дитинства. І янгольську маму і сестричку Надю, таку рідну, балакучу, соняшну — що не раз билися з нею, маленькі ще, як два півники.

Щось говорили вони з татом по дорозі, але якось механічно, бо Андрієва думка була вже в рідній хаті. Обізвалося йому лише близько до серця, коли тато, веселий від вишнівки, сказав:

— Закінчив, сину, університетську науку, може й оженитися тепер пора. То є твоя власна справа, яку невістку приведеш нам — приймемо, як рідну. Але добре було б, якби привів не міську якусь, з намальованими губами, а нашу рідну, селянську, з нашого хліборобського роду. Поглядав на вас, як сиділи з Зіною... Гарна дівчина, з доброї чесної родини... Як тобі вона?

— Я радий, тату, що вона і вам, як мені. Щира й сердечна дівчина, без міських витребеньків. Стану міцніше на власні ноги, одружимося.

— Добре, сину, я радий і мама й Надя будуть раді — вони люблять її, — тато хвацько цвьйохнув батою у повітрі, щоб скоріше додому.

Праворуч і ліворуч, поза насипом, розгорнулася їхня рідна Слобідка, тисячю своїх вибілених хат, переважно під солом'яними стріхами, потоплених у зелені садів, чи не найбільше село на Золотонощині.

Ще з козацьких часів звалося воно Богущевією Слобідкою, на ім'я козацького сотника Богуща, що мав там, як люди переказували від батька до сина, свою фортецю, на аванпосту славного Кропив'янського полку української козаччини. Підтверджуючи ці перекази, Богущеві ім'я було вирізьблене на найбільшому старовинному дзвоні слобідської церкви, що

його десь п'ятдесят років тому перенесли з старої до новозбудованої дзвіниці.

І переказували в селі старі люди, що десь двісті років тому напала якась степова орда на Богущеве селище. І ніби відкупив він своїх людей тоді від азійської неволі за миску червінців і табун коней. Так написано було і на пергаменті, що його знайшли під старою дзвіницею, де був спочатку той басистий дзвін.

Після революції Леніна, того старовинного дзвона скинули з дзвіниці на гарматні набої, а церкву зруйнували і не видно тепер у Слобідці, посеред села, стрімкої білої дзвіниці, з золотим хрестом на вершині, якою Андрій гордився ще змалечку, особливо тоді, як дзвонар давав йому на Великдень калатнути кілька разів у дзвона. Пригадав він тепер, як радісно видзвонювали дзвони на Великдень, коли навколо розцвітали черешні й ранні абрикоси, озвучені першими солов'їними співами. Те було ще в часи безтурботного дитинства...

А пізніше заглушилася та радість, в щоденному кошмарі неспокою, гарматною й кулеметною стріляниною, публічними розстрілами революції, що, ніби велетенською мітлою, вимела радість і спокій з села.

Тато його був завзятим хліборобом. Мав перед революцією вісім десятин поля біля Кропивни, десь за десять кілометрів від Слобідки і дві десятини сінокосу біля Дніпра. Вечорами робив селянам різні слюсарські роботи в своїй невеличкій майстерні, біля хати. Мама вчителювала в слобідській школі, сестричка Надя ще була маленька. Якось жили ще й після революції, пополам з бідією, бо батькові залишили три десятини, коня й корівчину.

В 1930-ому році, коли розпочалася колективізація й жорстоке, нелюдське розкуркулення, нависла чорна хмара над їхнім гніздом — записали і їхню родину до тих 108, що мали вивести з Слобідки на Сибір, лише за те, що були заможними господарями. Недобрий приклад для колгоспного злидарства. Добре пам'ятає Андрій, на все життя, той тривожний час. Сказав їм потихеньку про їхню небезпеку сусід, що

працював у сільраді, підслухав випадково вирішення чорної ради про депортацію.

Знайшла мама десь у таємній схованці п'ять золотих царських десятків, побігла потайки, серед ночі, до комуністичного верховода Прокопа, що ще перед революцією був її учнем. Упала перед ним на коліна, з родинним скарбом, благати порятунку.

— Хто тобі сказав про те? — запитав грізно Прокіп.

— Ніхто, товаришу Прокіп... На базарі сьогодні люди щось таке говорили... Змилосердіться над нами... Ми ж не поміщики, працюємо чесно, нікому ніякого лиха не вчинили... Довіку вам добра не забудемо...

Вагався ніби Прокіп, а потім змилосердився, сховавши золото в кишеню:

— Поклади чоловіка в ліжко, накрій кожухами... Замотай голову мокрим рушником, ніби від гарячки. Як прийдуть уночі, скажи, що на ногах не може встояти, дістав раптом якусь погану хворобу... Попроси, щоб мене запитали що робити... Але нікому ні слова, що тут була. Чуєш?!

— Так буде, як ви наказали, товариш Прокіп. Бодай дітей своїх не побачу, як кому скажу.

— Тебе ніхто не бачив на вулиці, біля моєї хати?

— Ніде нікогісінько не зустріла.

— Виходь тепер через садок, на другу вулицю, як хто йтиме назустріч, сховайся. І пам'ятай, що сказав тобі, бо буде капут, як ляпнеш кому! — відчинив задні двері з сіней.

Прийшло наступної ночі двоє, з рушницями, забирати. Ніби контролювати, зайшов за кілька хвилин і Прокіп, — сказав залишити тимчасово тяжко хворого, доки лікар обслідує. Інших хворих він наказував викидати з хати на сніг. Лікаря ніхто не прислав, а батько ще кілька днів лежав у ліжку задекорований.

Переписали батька незабаром з куркуля на середняка. Може вплинуло ще й те, що він був добрим слюсарем. Забрали на роботу до колгоспної майстер-

ні ремонтувати машини, а маму перевели на вчительську роботу до іншого села, може, щоб не згадала кому про той викуп...

РОЗДІЛ 6.

Мама й сестричка Надя, що приїхала на відпустку з Педагогічного технікуму, вже певно з годину виглядали їх біля воріт, не бачили ж свого Андрійка ще з осені. Відчинили ворота, кинулися до воза, мама з плачем, Надя з соняшною усмішкою в зеленкуватих, грайливих очах, обрамлених темно-золотим, хвилястим волоссям, підхопленим вгорі блакитною стрічкою.

Сиділи за столом майже до півночі, розмовляючи. Були всі щасливі Андрієвим успіхом.

Андрієві завжди було радісно, коли повертався додому, зайти до своєї, незабутньої ще змалечку, маленької кімнатки. Усміхнувся тепер весело, побачивши новину: посеред квітчастого килимочка над ліжком була прив'язана червоною стрічкою його скрипка, яку він учився пиляти, як йому було десь шість років.

Тато тоді дуже хотів, щоб він навчився грати на скрипці, хоч сам він умів добре грати лише мантачкою по косі. Відводив він його два рази на тиждень до місцевого пенсіонера вчителя, що трохи цигикав на скрипці і той учив його безконечно гаму, вгору і вниз, приспівуючи, прокуреним махоркою голосом:

Рибу ловлять,
В кошіть кладуть,
В кошіть кладуть,
Домой несуть.

Та безконечна, скрипуча гама так насточортіла Андрійкові, що він зненавидів скрипку навіки і плакав кожного разу, коли тато збирався вести його до

слобідського Паганіні. За допомогою мами й тьотів, йому нарешті вдалося позбутися тієї муки. В юнацькі роки він уже сам навчився грати на гітарі й підспівувати дівчатам весняні пісні.

Пригадав він тепер, як поїхали вони колись, ще як він учився грати на скрипці, до родичів у Золотоношу і разом з ними пішли на концерт місцевого перукаря-віолончеліста. Люди слухали уважно, а Андрійка брала нетерплячка додому:

— Тату, ми підемо вже додому, як той дядя перепиляє свою скриню? — озвався він голосно, якраз під час павзи на сцені й мертвої тиші в залі, що вибухнула сміхом на Андрійкове запитання. Тато скубнув його тоді добре за вухо.

А тепер напевно тато, з давнім своїм сентиментом, почепив йому біля ліжка цю скрипочку, що виміняв колись у Черкасах на базарі за пуд пшениці й курку, що перестала нестися, — ніби славний інструмент Страдіваріуса.

В той час, як тато мріяв зробити його славним скрипалем, Андрійко інтересувався іншими справами. Трохи навкісь, через дорогу від їхньої хати було подвір'я його двох бабусь, що овдовіли вже кілька років тому, жили з двома дочками середнього віку, неодруженими, що вчителювали в місцевій школі. Всі вони любили його, не силували ходити пиляти на скрипці, не ставили, як тато часом, на коліна за якусь провину. Там Андрійко мав повну волю.

Прибігав він туди з десять разів щодня, із своїм нерозлучним, завжди веселим, Жучком. На подвір'ї Жучок відразу кидався прожогом ганяти курей і оббігши навколо подвір'я, підбігав переможно до Андрійка, з пір'ям у роті. Одного разу відірвав він рудому півневі ціле крило, мабуть, за те, що той колись дзьобнув його межі очі. Бабуся зарізала того півня другого дня, бо смішно коливався з одним крилом з боку на бік, ніби шкандибав. Андрійкові обійшлося безкарно, що нацьковував, а Жучок дістав патики по ребрах і певно зрозумівши за віщо, не відривав більше крил, лише пір'я з хвостів.

Дуже смачна була юшка з того півня, з петрушкою, Андрійко з'їв аж дві мисочки. Пригадав він про те, лігши до ліжка й полинули в уяві спогади дитинства...

Бігав у бабусі вільно по подвір'ї руденький бичок, з дебелими ріжками. Жучок боявся його зачіпати, а Андрійко любив нарвати йому пучок споришу, погодувати з руки. Другою рукою він чухав або дукав бичка поміж рогами і бичок скоро сам навчився дукатися. Андрійка він не зачіпав лише підбігав за споришем, чи шматочком хліба, як той з'являвся на подвір'ї. Але як хто чужий заходив на подвір'я, бичок нахилив донизу лоба й розганявся штовхнути, ще дужче, як хто починав верещати. Продала потім бабуся того бичка, бо тримати в загороді було шкода, а на подвір'ї він уже не одного налякав.

Ходив у бабусі по подвір'ї також великий, племінний, кабан, що до нього селяни приводили своїх свиней на побачення, за гроші, чи за щось інше. Він, звичайно, нишпорив попід тинами за споришем, але спочивав під тином у холодочку, після якогось побачення. Андрійкові завжди хотілося сісти на нього верхи, як на коня й пробігти навколо двору. Та кабан не давався, хвицькав ногою, як Андрійко пробував сісти верхи. Але одного разу, коли кабан дрімав у холодочку, Андрійко вхопився міцно за щетину і скочив на кабана верхи. Кабан сердито хрюкнув спросоння, зірвався на ноги. Жучок радісно загавкав, що Андрійкові цього разу пощастило, куснув кабана за ногу і той помчав наосліп. Андрійко припав грудьми до кабана, не випускаючи щетини з рук. Злякався вже. Жучок гнався слідом, гавкаючи захоплено. Але на другому заїзді, він злетів, як куля, з кабана і вдарився головою об пліт. Спочатку засвітилося багато свічок в очах, а потім потемніло. Прочумався Андрійко вже на тьотіному ліжку, з мокрим рушником на голові. Бабусі й тьоті стояли над ним заплакані, ніби на похороні.

— Не кажіть же татові, що я їздив верхи на кабані, — озвався він, прочумавившись.

— Добре, Андрійку, не скажемо, — усміхалися вже бабусі й тьоті. — Тобі вже не болить голівка, наш дорогесенький?

У день його народження, перед Різдвом, приходили, звичайно, бабусі й тьоті з подарунками. В той день він підхоплювався з ліжка дуже рано, як ще тато й мама спали, сідав біля вікна, продмухував на склі паморозь і виглядав. — Ну й чому вони досі не йдуть? Вони ж знають, що я сьогодні імениник! — нарікав він, коли виходила мама.

Але перед іменинами, що він їх завжди чекав нетерпеливо, він мав і прикрість — тато завжди хотів постригти йому чуба машинкою, яку він ще давно купив на базарі в Золотоноші. Та машинка дуже клала над вухами і часто затиналася, вириваючи в той момент кілька волосин з корінням, не зважаючи на те, що тато намащував її оливою з лямпадки. І Андрійко, усякими способами викручувався від стрижки, казав тоді, що йому у вусі крутить, або голова болить, вислизав, напівобстрижений, з татових рук, просив відкласти стрижку на другий тиждень.

Одного разу, коли тато погодився стригти не сьогодні, а завтра, Андрійко узявся спокійно за ножичі — вирізувати хатки з паперу. А згодом ті ножичі, ніби самі, підвелися вгору, коли Андрійко задумався як йому викроювати далі й вистригли доріжку посеред голови. Поглянувши в дзеркальце, він кинувся з плачем до мами: — Ой, мамусю, не кажіть же татові, що тут постриглося, бо знову будуть мене машинкою скубти.

Але тато почав згодом платити йому дві копійки за кожне стрижання і вже машинка не так дуже скублася тепер, бо за копійку можна було купити у крамаря Йоськи вісім таких цукерочок, як малинка.

Кожної суботи, увечорі, приходив до них Грицько (всі звали його Глицько, бо так він вимовляв своє ім'я), старий парубок, десь під сорок п'ятку. Йому ніби бракувало якогось коліщатка в голові. Але ніхто інший, тільки він возив по селу, своєю ребристою шапиною, священика і дяка — восени ільнувати по-

під дверами, з кропилом на Йордан, після Великодня з молитвою, не зважаючи на те, що навіть священикові він говорив «ти».

Андрійків тато голився щосуботи, бо кожної неділі любив співати на крилосі й читав часом Апостола посеред церкви своїм басистим голосом. Гріх би був не поголитися перед тим.

Коли приходив Глицько, тато сідав посеред кухні, на табуретці, обмотавши плечі рушником, а Глицько розкладав урочисто своє знаряддя на лаві: бритву, з дерев'яною колодочкою, що він сам вигострив її з відламаного шматка заграничної коси; помазок, також саморобний, з свинячої щетини, подібний до того квача з lika, що ним мама вибілювала хату; череп'яну мисочку з шматочком мила до прання, що вже не раз наколочував з нього піну; ремінного паска, з кільцем на одному кінці, загнутим з довгого, поржавілого цвяха.

Цього видовища Андрійко ніколи не пропускав. Коли тато замотував плечі рушником, він витягав з-під полу свого маленького ослінчика і вмощувався напроти тата, ніби в театрі — спостерігати цю урочисту містерію, чекаючи як татові буде скубти, мабуть, так як і йому тією машинкою. Він напевне був би розчарований, якби того не сталося.

Поважно рухаючись по хаті, Глицько зачіплював кільце біля паска за завісу на одвіркові, плював на пасок кілька разів і, натягнувши другий кінець, починав мантачити по ньому свій золінгенівський скісок. Час від часу він пробував лезо на своєму чубові біля потилиці, плював знову на пасок і мантачив далі.

— Ну і навіщо ви, Грицьку, плюєте там, краще ж водою помочити, — озивалася мама.

— Не кази, як не знаєс. Водою мозна, тільки ніколи не вигостлиця так, як із слиною, — плюнув він ще зо два рази.

Потім він наливав трохи літепла в череп'яну мисочку й збивав помазком піну. Не так легко було те зробити, бо його мило не дуже хотіло пінитися. І в тій справі він часом допомагав також слиною. Піс-

ля цього він висмаровував усе татове обличчя тим квачем так, що видно було лише кінчик носа й очі. Зайву піну згортав він пальцями, брав у жменю свій скісок, натягав, розчепіренними пальцями, татову шкіру від підборіддя аж до волосся, завжди казав чомусь «заплюсци оці» і починав скребти тата, точнісінько так, як скребуть перед Різдом, чи Великоднем, кабана, обсмаливши соломою.

Тато, час від часу, вгинався й ойкав, розплющував очі і в ті моменти Андрійко заливався реготом. Він не хотів, щоб татові щось боліло, але він радів, що татові так само скубло, як і йому, коли тато стриг його тією скубучою машинкою.

Обскрібши тата з одного боку, Глицько наказував повернути табуретку на протилежний бік (Андрійко відразу переносив туди свого ослінчика) і йшов знову підгострювати свій скісок.

За цю суботню операцію, що продовжувалася не менше, як годину, бо Грицько мусив знову наколотити піни в своїй мисочці, поголити вдруге і втретє якісь волосинки, що залишилися після першого чи другого проходу, — тато платив йому мідяного п'ятака. Грицько завжди приємно всміхався і щось невиразне бурмотів, ховаючи гроші в кишеню. Андрійко пробував розібрати що він тоді казав, але не вдалося. Він взагалі не добре розумів Грицькову мову.

Коли Грицько вже позамотував, дуже уважно, своє знаряддя в ганчірку і сховав його в торбинку, а тато повимочував і повитирав кров з лиця рушником, він відчиняв судник біля лави і наливав Грицьковій чарку вишнівки. Грицько завжди всміхався в той момент і щось примовляв, здається «будемо живі!» Після чарки він не затримувався, бо мав ще інших суботніх клієнтів.

Андрійко шкодує, що вистава так скоро скінчилася, ховає свого ослінчика під стіл і повертається до тата: — А вам дуже боліло, татусю? — питає він уже без усмішки, з жалем. — Он там ще є кров на бороді, — торкає він пальцем татове підборіддя.

— Скублося добре, але ж я не пицав так, як ти, коли стрижешся. Знаєш що, Андрійку, — сідай тепер на ослінчика, я пострижу й тебе, за одним заходом. Ось зараз машинку дістану, — повернувся тато до судника.

— Ні, ні, ні, татусю! Ви ж на тому тижні мене стригли, — тікав Андрійко відразу до маминої спідниці.

— А дві копійки не хочеш?

— Дві копійки хочу, але не стрижіть. Мама казали дадуть мені завтра 5 копійок, подати в церкві на часточку.

Андрійко любив ходити щонеділі, з татом і мамою до церкви. Виходили вони з хати, як тільки вдарять у дзвін. Тато завжди поспішав, щоб не спізнитися виводити на крилосі «Благослови, душе моя, Господа».

Кожної суботи, після того як Грицько обскрібав тата, мама приносила з сіней великі дерев'яні ночви, наливала води й окропу з чавуна в печі й купала його. Він, звичайно, любив бовтатися й бризкатися з хлопцями в ставку, недалеко від їхнього подвір'я, але вже звик і до цього тісного купання. Так смачно було випити після того кухлик молока з плівкою, уже в чистій сорочечці і заснути відразу, щоб скоріше була неділя. Ранком мама будила його, одягала у все чистеньке, підперізувала тим зеленим пояском, що не давали йому у звичайні дні, і вони йшли до церкви.

Раніше мама сама йшла подавати на часточку, коли священик виходив з вівтаря і простягав руку. А сьогодні дала йому п'ятака і злегка підштовхнула в плечі: «Іди, Андрійку з людьми й подай», — горда, що вже хлопчик підріс. Він підійшов до священика, що простягнув руку вперед, ніби на привітання, переклав п'ятака з правої в ліву, потиснув священикові руку й повернувся до мами, радий, що виконав місію і п'ятак не пропав. Він ще не знав таблички множення, але був певний, що за п'ятака можна купити значно більше малинкових цукерок, ніж за копійку. Та ще й священик так привітно всміхався до нього, як він потиснув йому руку.

Пізніше, як він уже виріс, не раз пригадували йому весело про ту начасточку. Але тоді мама розсердилася, — викрутила йому з долоні п'ятака і пішла сама подати священикові.

Андрійко також любив, як у неділю, по обіді влітку, мама брала з хати мідяний тазок*, якісь ягоди, пересипані цукром, до цегляної кабічки**, біля криниці — варити варення на зиму, з полуниць, вишень, смородини.

Коли мама діставала свій тазок, Андрійко діставав свою череп'яну мисочку, відрізував добрий шматок пшеничного, з висівками, хліба і поспішав до криниці. Він сідав на споришеві біля кабічки й чекав, коли мама почне згрібати ложкою ту смачну пінку в його мисочку. Він відламував тоді шматочок хліба, умочав у пінку, смачно жував і знову підставляв мисочку до мами. І обое вони були щасливі. Наприкінці мама ще досипала йому зо дві ложки варення.

Те варення мама розливала потім у скляні й череп'яні банки, накривала вінця папером, зав'язувала мотузочком, ховала на зиму, в обкованій залізними вирізками, ще бабусиній, скрині, в комірчині. А Андрійко вишкрябував ложкою й вимазував хлібом той солодкий тазок.

Часом мама давала на закуску, в якусь неділю, того запашного варення, по ложці, але Андрійко їв би його щодня. І найбільше подобалося йому варення з тих величезних, «володимирівських» вишень, що визрівали в соняшному кутку, біля їхньої комори. Але мама чомусь тримала те варення аж до Великодня й Тройці, ніколи не давала навіть спробувати.

Одного разу, коли тато був у полі, а мала сапала щось на городі, Андрійкові так дуже захотілося спробувати того варення. Він пішов до комірчини, підвів віко бабусиної скрині, розв'язав зашморг на тій, найбільшій, череп'яній банці і над'їв дві ложки тих ви-

* тазок — мідяна посудина для виготовлення варення.

** кабічка — маленька надвірня піч з цегли.

шень. Хотів більше, але побоявся, щоб мама не помітила. Накрив папір на вінця і знову зав'язав, ніби так, як було раніше. Може навіть і не помітила б мама, подумала б, що всілося, але Андрійко ще кілька разів навідувався до тієї банки і вже десь на долоню зменшилося того великоднього варення.

Почав журитися тією справою. Мама його ніколи не била і він уже хотів признатися їй про свою шкоду, але пригадав, що тато в таких випадках розстеляв перед іконами у кутку ряденце, насипав на нього гречки з дерев'яної мірки, — поставити його на коліна. Гречка муляла в колінах. Тато звичайно казав суворо, в таких випадках: «Стоятимеш тут аж до ранку, босяк!», але приходив незабаром звільнити від кари.

— Ти сумний чомусь, Андрійку, може тобі животики болить? — питала мама заклопотано.

— Ні, але голова трохи, — удавав Андрійко і мама зажурено несла свого мизинчика на ліжку, напувала липовим цвітом, або сухою малиною, додаючи ложку варення. А «хворий» Андрійко боявся, щоб мама не заглянула до тієї вишневої банки.

Другого дня йому просвітилося: коли мама пішла поратися, він узяв проворне кошеня, що часом над'їдало потайки сметанку в глечичку, відчинив скриню з варенням, прорвав пальцями папір у тій банці, занунив кошеня у варення по самі вуха й пустив його нявкати по хаті.

— Мамусю, наше кошеня наробило шкоди, уся голова у варенні! — побіг він до мами, що доїла корову в повітці. Навіть тато, замість сердитися, всміхався, коли мама розказала про шкідливе кошеня, так щоб Андрійко не помітив. Можливо радів, що син уже тепер починає виявляти дипломатичні здібності, а мама почала замикати скриню. Андрійкова голова перестала боліти, бо обійшлося без гречки...

У їхньому ганку, над порогом, завелися того літа шершені. Вони зліпили там бульбасте гніздо, ніби з сірого товстого паперу, що виглядало з-під різьбленого карнизу і літали цілий день сюди й туди, дзизь-

каючи. Тато збирався облили вночі те гніздо окропом, бо шершені дзизчали часом над самою головою, але все відкладав ту операцію на завтра. А Андрійкові все хотілося поштуркати чимсь у те гніздо. Він пробував зробити те лозиною з тину, коли нікого не було навколо, але не досягнув. Пригадав, що в повітці на бантині лежить татове довге вудлице з ліщини. Він скинув його тією лозиною й переможно побіг з вудлицем до ганку, хоч мама й тато остерігали його не чіпати шершенів, коли він пробував влучити в ту бульбаху качаном з яблука, чи грушки. Тепер тато був у полі, а мама пішла до крамниці. Андрійко застромив кінчик вудлиця в гніздо і шпарко крутонув, обома руками, другий кінець. Негайно вилетів з гнізда цілий табун шершенів. Спочатку вони покрутилися біля вудлиця, а потім кинулися донизу. Андрійко зиркнув, випустив з рук вудлице й помчав у садок. Щось дуже задзизчало над ним і він плашма упав на траву, мало не вдарившись головою об грушу. В той момент щось боляче вдарило його по вусі й дуже заболіло.

Цілий тиждень вухо було, як пампушка з часником, голова була гаряча, як вогонь і дзвонили в ній дзвоники. Фельдшер приходив до ліжка щодня і бідна мама добре наплакалася. Все накладала йому мокрі ганчірки на вухо й на голову, давала якісь гіркі порошки, що лікар залишив і напувала липовим цвітом з варенням, але йому навіть варення тоді не хотілося. Добре бодай, що татові ніяк було поставити його на гречку. Жучкові, що був присутній на тій операції з шершенями, також дісталася жало у задок. Зробилася там гуля й хвіст також розпух.

За своїми курми він уже не ганявся, бо колись дісталася йому добре від тата. Прибігав тепер часто на ганок, гавкав, що Андрійко давно не виходить з хати. Пустила його мама одного разу до хати, бо Андрійко дуже просив. Вискочив Жучок відразу на ліжко, почав облизувати навколо Андрійкове лице, аж доки мама нагнала його віником з хати.

Був у них також великий попелястий, дуже ле-

дачий кіт, Мурко. Удень він переважно спав на печі, на житі, чи просі, що сушилося до млина. Але вискакував з печі як куля, коли мама шкрябне ножом по макітерці, нагострити, щоб скребти й чистити рибу.

Мурко присідався біля мами, вже зовсім не сонний — чекав, не зводячи очей з маминого ножа, на тельбушки. Дуже їх любив. А потім, умившись пухнастою лапою, знову вискакував на піч. Просипляв він, звичайно, цілий день, а надвечір нявкав біля дверей, щоб випустили парубкувати до сусідських кішок.

Андрійко товаришував з Мурком, але любив також подратувати його — брав часом ножа й шкрябав об макітерку, щоб той злетів з печі, як навіжений. Вдалося Андрійкові таке приємне видовище кілька разів, а потім розчарований Мурко певно навчився розпізнавати хто шкрябає ножом — господиня, чи той вихрастий Андрійко, що хоче з нього поглузувати.

Стояла у мами в суднику, в куточку, пляшечка з валер'яновими краплями — на випадок якоїсь там хвороби. Почув Андрійко, як казав тато колись, що коти дуже люблять ті краплі. Другого дня, коли не було нікого в хаті, Андрійко пригадав ту розмову, відкоркував ту пляшечку, налив чайну ложку крапель у котову мисочку й приніс сонного Мурчика з печі та діткнув носом до крапель. Мурко раптом розбудився, вилизав краплі так пожадливо, що Андрійко підлив йому ще два рази, доки залишилося в плящині лише на денці. Дивувалася потім мама що сталося з тими ліками — «мабуть випарували» — й закоркувала пляшечку щільніше. Коли мама купила ще тих ліків, Андрійко знову частував Мурка й підливав до пляшечки води, щоб мама не помітила.

Закінчилася Муркова доля трагічно. Пішов він одного вечора парубкувати й не повернувся. Розсердилися на нього за віщось сусідські собаки, — загнали з розгону в криницю. І ніхто не знав би що сталося з ним, аж доки тато витяг одного ранку опухлого Мурка дерев'яним відром з криниці...

Дуже любив Андрійко ковзатися лижвами на льо-

ду, особливо тоді, як лід був ще тонкий, хрускотів і вгинався під ногами хвилясто, коли хлопці розганялися табуном «гнути подушки». Ціла юрма їх вибігала, в ту пору, після школи, на річку Золотоношку й на став біля церкви, з веселим гаміром, ніби зграя горобців. Ганяли по льоду наввипередки. Мало хто їздив на двох лижвах, хіба там якийсь парубчак. Звичайно, лижва була з дерев'яної колодочки, з дртиною під сподом, була лише на правій нозі, прикручена до чобота мотузком навхрест і дерев'яною цуркою, щоб не хилиталася. Ліва нога додавала розгону.

Тато витесав Андрійкові дуже гарну липову колодочку, а замість дртини заправив металеву стяжку, з колісної шини і Андрійко звичайно випереджував тих, що мали лижву з дртиною. Андрійків руденький Жучок, з білими латками на шії й навколо веселих очей, завжди біг з ним на річку — влітку плавати й хапати Андрійка зубами злегка за п'яту, зимою — ганяти наввипередки, з заливчастим гавкотом, з хлопцями по льоду — вхопити якого за хопшу. Любив, коли Андрійко нацьковував його на когось. Тоді його швидкість і голос подвоювалися й він, звичайно, приносив Андрійкові, після того гону, щось у зубах — чи куряче пір'я, чи шматок холоші. Діставалося часом Андрійкові від тата за таке, коли хтось скаржився, але тяжко було інколи стриматися від такої веселої розваги.

Одного разу Андрійко розігнався дуже на льоду, не встиг скрутнути набік і вскочив у притрушену снігом ополонку, біля кущика лепехи, по саму шию. Жучок не встиг загальмувати задніми лапами і вскочив слідом в ополонку. Відразу заталапав шпарко передніми лапами й вискочив на лід. Обтрусився і почав гавкати сердито навколо ополонки.

Андрійкові ще ніколи не було так холодно, аж в очах заискрилося. Він ухопився однією рукою за лепеху, другою — за край ополонки і пробував вискочити на лід, один раз, удруге, та не вдалося. Якийсь парубчак помчав до куща на березі, й прибіг з довгою

лозиною. Андрійко вхопився за неї обома скоцюбленими руками, забовтав ногами і хлопці гуртом витягли його на лід.

Хотів обсохнути на місці, бо тато був дома, але зуби почали ще дужче цокотіти. Той парубчак, що виламав лозину, відцуркував йому лижву з ноги й Андрійко побіг, зі страхом, додому. Жучок, з обмерзлою шерстю і ще з п'ятеро хлопців побігли слідом — подивитися що буде.

Доки мама скидала, з плачем, мокру одержу, тато встиг оперезати його двічі пояском по задкові й на тому скінчилося. Мама оборонила бідного хлопчика, закутала голого у ватяну ковдру, занесла на гаряче жито на піч. Кинулася зварити липового цвіту й потім до скрині — по варення.

Любив дуже Андрійко також дразнити з хлопцями Бабака. Був у селі такий господар. Справжнє його прізвище було Пилипко, але прозвали його на селі чомусь Бабаком. Усі господарі в селі мали якесь прізвисько, але майже ніхто не сердився на нього. Бабака чомусь просто божеволів, коли хтось гукнув на нього так, або свиснув у слід.

Хлопці ховалися за тином, коли бачили, або підстерігали, що Бабака їхатиме дорогою возом, наприклад, із сіном з луку, вмотивившись з віжками зверху. Чекали доки порівняється з ними.

— Бабака! Бабака! — вигукував хтось із них, інші підхоплювали, з пронизливим свистом, заклавіши два пальці в рота.

За першим вигуком, Бабака замахував, ніби ошпарений, батою по коневі, сіпав віжками, намагаючись проскочити швидко оклики й свист. Але хлопці бігли слідом поза тином, вигукували й висвистували ще дужче. Бабака напинав віжки обома руками, зупиняв коня, сповзав з воза на землю. Вихопивши з сіна вила, він перескакував через тин, навздогін за хлопцями, що розліталися, як горобці, на всі боки.

Не наздогнавши нікого, Бабака повертався до воза, застромляв вила в сіно й перішив коня батою,

підбігаючи за возом. Коли хлопці збігалися знову ближче, з вигуками й висвистами, він зупиняв коня в безсилій люті, ставав на коліна, скинувши бриля, хрестився раз-у-раз до церкви, вигукуючи: «Побий їх Мати Божа, розсукиних синів! Щоб їм язика повикручувало, щоб вони трупом попадали! Бодай світу Твого небесного не побачили більше! Бодай вогнем їм палило в ротяхах!..»

Підхопившись з колін, він люто стьобав коня багом, ніби то він кричав «Бабак», і біг за возом, з віжками в руках аж до річки, що була хлопцям на перешкоді проводити його далі. Коли впізнавав чийогось хлопця, ходив ввечері до батьків скаржитися.

Однієї неділі навесні, Андрійко поплав з двома товаришами хистким човником до Бабакового подвір'я над Золотоношкою. Бабак саме порався в загороді, коли вони почали бабакати й свистіти трьома свищиками з молодой вербової кори, що повирізували навмисне для цього цирку.

Почувши несподіваних «гостей», Бабак кинувся з лайкою і кийком до берега, але хлопці, почувачи себе безпечно посеред річки, продовжували свою веселу розвагу. Бабак пошпурив на них кийка, але не влучив. Тоді швиденько скинув чоботи й кинувся вплав, в одежі, до човна. Хлопці злякалися й той, що на кермі, почав шпарко гребти вздовж річки, та весло вислизнуло йому якось з рук і човен завернув до грізної небезпеки, що вже наближалася напередими. Не ризикуючи довше без весла, хлопці кинулися з човна в холодну воду. Човник перевернувся, а вони ледве видряпалися поміж колючим торішнім очеретом, на протилежний беріг.

Бабак потяг човника до свого подвір'я. Він упізнав на ньому того «богомільного» Гукового хлопця, що подавав сьогодні на часточку в церкві. Швидко передягнувся й побіг до Андрійкового батька скаржитися. Якраз на ту пору і мокрий Андрійко приплився до хати, коли Бабак сидів там на лаві. Мав намір сказати, що якийсь хлопець штовхнув його біля мосту у воду. Але

замість маминого співчуття й варення та липового цвіту від простуди, дістав добре татогов пояска. І вже більше не зачіпав Бабака, хіба свиснув часом йому вслід, крадькома.

Андрійко ще пригадав тепер, що того літа тато вперше взяв його з собою, однієї неділі, на луг по рибу. Вирізав йому ще восени гарне вудлище з ліщини, вив'ялив на сонці, щоб не крихке було, а таке як пружина, зсукав йому вудку з білого кінського хвоста, причепив поплавка з вербової кори і дротяного гачка. Андрійко не відходив від тата, доки все це робилося, бо вже давно просився на луг по рибу і так нетерпляче чекав того рибальського дня, розказував товаришам, що йому тато зробив уже справжню вудку.

— А дійдеш туди й назад сам? Не буду ж нести рибалку на плечах, — запитав тато напередодні.

— Дійду, татусю. Ще й того року дійшов би, але ви не взяли мене тоді.

І Андрійко гордо маршерував з татом на світанку, з вудлищем на плечах, ніби на якесь свято.

— Татусю, ви думаете, що я спіймаю судака, або щупака великого?

— Бач, який проворний, відразу судака хочеш. Спочатку треба навчитися, як ловити, а тоді вже про судака думай. Я тобі там розкажу як ловити. Але якогось окунця і ти спіймаєш, не журися.

Підійшли вони до бистрикової притоки біля залізківського кладовища, якраз коли сонце почало висуватися, мов величезна червона макітра, з-поза обрію. Вода ще спала, непорушна, вздовж латушків з лілеями, що поховали свій білий цвіт на ніч у зелені кушинчики, щоб не змерзнути вночі. Спокій і тиша навколо. Кілька чапель зачмерло віддалік, вздовж берега, з настороженими до води дзьобами, ніби музиканти з смичками, чекаючи на перший помах диригента до увертюри.

— Говори тільки пошепки, — казав тато, розмотуючи волосінь на Андрійковій вудці. Він витрусив з баночки велику чорну п'явку, що їх наловили вчо-

ра з Андрійком у ставку, почепив на гачок і замахнув його попід самі латушки. — Вважай, не говори голосно, щоб рибу не наполохати і тягни тільки тоді, як поплавок потоне, — повчав тато Андрійка. І розмотавши свою вудку, закинув трохи осторонь.

Тримаючи вудлище обома руками, Андрійко затаїв дихання й не спускав очей з поплавка, що струнко стирчав на сонній воді. Здавалося нічого живого у ній нема. Раптом, по той бік латушків, підскочила з води величезна риба, мабуть, щупак, аж вудлище затремтіло в Андрійкових руках і серце забилося шпарко: «От би спіймалася така на мого гачка!» — подумав, ще дужче затаївши віддих, напруживши очі на поплавок.

За кілька хвилин здалося йому, що поплавок повільно занурюється і знову виринає. А потім він пірнув у воду зовсім і щось почало виривати вудлище з рук.

— Тату, поплавок потонув! — крикнув він, забувши про татову осторогу.

— Тягни вгору скоріше!

— Ой, не пускає, допоможіть! — заціпив Андрійко вудлище, обома руками, біля грудей.

Тато підбіг на поміч і вони разом виважили на беріг величезного судака.

— І як він волосні не відірвав?! — дивувався тато, відчіплюючи гачка із щелепи золотистого судака, що важив, мабуть, зо три кілограми. Андрійкові руки дрижали і серце билось так, як тоді, коли він ускочив зимою в ополонку.

— Пам'ятаєте, татусю, який добрий холодець робила мама з судака? З цього вона повний горщик наварить! — радів Андрійко захоплено. Йому аж підскакувати хотілося.

— Знаю, але ти не вигукуй так голосно, бо риба повтікає, — промовив тато суворо і Андрійкові здалося, що тато був би веселіший, коли б той судак спіймався на його гачок. Сховавши судака в кошіль, він наживив Андрійкового гачка, закинув під латушки й

притяма побіг до своєї вудки, бо поплавок потонув. Але то був лише окунь, як долоня завдовжки. І ще з півтора десятки таких і кілька невеликих лящиків спіймав тато того дня і нічого великого. Але Андрійко, в своєму першому лові, мав просто неймовірну удачу — все велика риба йшла на його вудку — спіймав він ще одного судака, три великі щупаки і чотири лящі, як добрий полумисок. Він був просто на десятому небі й не розумів чому тато, якому ловилися лише окунці, ніби сердиться на нього, замість радіти.

Андрійко досі не забув того першого рибальства. І, мабуть, не дарма рибальство зіграло в його житті, значно пізніше, таку важливу роль.

— Татусю, а може ми скажемо мамі, що то ви спіймали половину тієї великої риби? — запропонував Андрійко татові, що йшов додому з ним зовсім не так весело, як ранком на рибальство.

— Не можна неправди говорити. Іди скоріше, бо вже їсти хочеться, — приспішив тато ходу.

Мама була захоплена успіхом свого коханого рибалки, поглузувала весело з тата, що наловив лише дріб'язку. А Андрійко оббігав другого дня усіх своїх товаришів, розповідаючи, що спіймав судаків і щупаків таких завдовжки, як весло і таких лящів, як солом'яний бриль у дядька Пузиря. І звичайно, докучав татові щодня, щоб знову йти по рибу...

—*—

Андрійко закінчував перший рік навчання в школі, коли вибухнула революція. Заворушилося тоді в селі, ніби у вулику. Пригадує він, що одного дня вивели всіх школярів, з шматочками червоних стрічок на грудях, на площу біля церкви і все село було там. Спочатку відправили молебень, а потім промовляли учителі й інші відомі громадяни, включно з монопольщиком, що продавав у селі царську горілку — раділи, що царя вже скинули добрі люди, що матимуть тепер волю.

Андрійко не дуже цікавився тим, що промовляли, але йому дуже сподобалося, як уся площа заспівала так дуже «Ще не вмерла Україна!» І потім цілувалися люди одне з одним, ніби на Великдень. Він ще ніколи не чув такого великого хору і просив маму увечорі, щоб навчила його тієї пісні. Мама розказала йому тоді, що це є український гімн — найголовніша українська пісня — така, як «Боже, царя храни», яку їх навчали раніше в школі; що ту пісню цар був заборонив співати, а тепер уже можна. І вже другого дня він співував її.

І ще кілька разів виводили школярів на площу, коли хто приїздив із Золотоноші або Черкас промовляти. Тоді вже їм пришпилювали не червоні, а жовто-блакитні стрічечки, виносили такий самий прапор і кожного разу співали після промов «Ще не вмерла Україна» і школярі співали тоді зі всіма, бо вже навчили їх тієї пісні в школі.

Йому дуже сподобалося, як одного разу, на таку okazію примаршував на площу Антін Хвиль, могутній парубок з їхнього села, десь з двадцятьма іншими парубками, в українських сорочках, з українським прапором і рушницями на плечах. Він вийшов тоді на поміст, завітчаний гіллям як на Зелені свята, і казав, що вони будуть обороняти рідну Україну від Москви. Після промови він витяг пістоля з-за пояса, а ті, що примаршували з ним, піднесли вгору рушниці й вистрелили разом на його команду, ніби з гармати. Андрійкові дуже хотілося тоді також мати рушницю, також вистрелити за Україну.

Того вечора тато розповів йому, ніби казку, про українських козаків, про Запорізьку Січ на Дніпрі, про останнього кошового Кальнишевського, що його цариця Катерина закувала в кайдани і тримала в печері двадцять п'ять років, щоб покаявся і забув про Україну. А він не покаявся аж до смерти.

— І я б, тату, не покаявся! — озвався Андрійко завзято після тієї казки.

З'явилися в селі незабаром і якісь чужі промовці,

з кулеметними стрічками на грудях навхрест, з червоними пасками на рукавах і зірками на кашкетах. Скликали людей дзвоном на площу, розмахували кулаками і кричали московською мовою, що то контр-революціонери говорять про якусь Україну, проти російських братів, щоб повернути царя, поміщиків і капіталістів.

Одного разу прибуло таких десь з тридцять, посунули по дворах забирати кращі коні, убили одного господаря, що вхопився за вила захищати своє добро, закололи багнетом його дружину, що вибігла з рогаčem на допомогу. Хтось побіг відразу до Антона Хвиля і його хлопці обскочили та роззброїли грабіжників, скликаючи водночас дзвоном людей на сполох.

— Люди добрі! — вийшов Хвиль на трибуну. — Що накажете зробити цьому московському бандитові, що осиротив чотирьох дітей?

— Повісити гада! — вигукнув хтось.

— Повісити!!! — загреміла вся площа.

— Нема чого з поганцями возитися, шнурка шкода псувати, — відповів Хвиль. — Застрелимо, як скажену собаку, щоб світу не поганив!

Вся площа завмерла.

Відтягнули хлопці того вбивцю трохи далі від людей і заторохкотів Хвиль маузер. Тато міцно затулив тоді долонею Андрійкові очі.

Усіх інших грабіжників загнали в став, мочили з годину, як коноплі, обкидаючи багном, кошуванням і прогнали за село, наказавши більш не показуватися тут, щоб не було так як їхньому комісареві. А комісара закопали на смітнику. Після того довго не показувалися червоні в Слобідці...

Раптом прилинув сон, урвав Андрієві спогади, заплющив міцно Андрієві очі...

РОЗДІЛ 7.

Прокинувся Андрій, коли Надя відхилила вже віконниці й вікно в його кімнаті, і защебетала:

— Вставай уже, ледачий братику, бо до вечора проспипш. Твоя ж Зіночка приїде незабаром. І день такий чудовий, що гріх так довго спати.

— Яка ж година, сестричко моя кохана? Не міг заснути відразу, бо так давно бачився з моїми рідними.

— Вже за п'ять одинадцята, півні вже давним-давно відспівали під твоїм вікном, а ти такий сплюшок, що й не почув.

— Та що ти кажеш, сестричко?! — підхопився Андрій з ліжка, ніби на пожежу. — Принеси мені, Надійко, шматочок мила й рушника — побіжу скупатися швиденько в ставку.

— Добре виспався, синку мій? — зайшла мама до кімнати.

— Вже, мамусю, мабуть, рік не спав так міцно й довго, як цієї ночі в нашому рідному гнізді. Щось там так гарно пахне з печі!

— То голубці, що ти так любиш, доходять під комином і та ковбаска, що сховали в смальці нашому дорогому київському гостеві, ще від Великодня. Почекай трохи з тим, іди тепер молочка вип'єш доки будемо обідати.

— Побіжу спочатку до ставу на хвилинку, мамусечко.

— Добре синку, тільки не барися.

— А тато дома?

— Пішов до Пузирів кликати на обід, зараз повернеться.

— То добре, я люблю дядька Івана, він завжди щось веселе розкаже, та й їхній Петро, здається, поглядає пильно на нашу Надійку. Добрий хлопець.

Андрій вийшов, з рушником через плечі, на ганок. Надворі дзвенів соняшним промінням і зеленими пахощами чудовий червневий день. Праворуч купався в соняшному промінні їхній розкішний садок, навко-

ло криниці з довгим журавлем. Ліворуч розіслався, ніби пухнастий зелений килим, мамин город. Картопля вже зацвіла білим і рожевим цвітом, поміж рядками соняшників, що поспішали вирости скоріше — розплющити до сонця свої золоті лица.

У загороді, біля городу, порпалися кури в збоїні, на чолі з шляхетним, золотоголовим півнем, що соко-тів до них, випорпавши невимолоченого колоска. Зозулястий гарем збігався навколо видзьобувати зернята. Кругленький підсвинок простягнувся біля курей, ніби якийсь киянин на придніпрянській пляжі, у вихідний день.

До Андрія підбіг радісно, з-під комори, нащадок його колишнього Жучка, Гасан. Вистрибував він навколо колін, з радісним скавучанням. І Андрій не міг би з певністю сказати, в цю мить, що йому миліше — чи надзвичайний Київ над Дніпром, чи оце, таке рідне, навіки незабутнє, батьківське гніздо. В цій чудовій поемі батьківського двору не вистачало лише (бо сьогодні ж неділя), щоб дзвін дзвонив і люди йшли до церкви.

Поглянувши Андрій на церкву, через дорогу від їхнього подвір'я. Стояла вона без дзвіниці й зелених бань, ніби якась велика, дощана, з облупленою фарбою, стайня. Тепер часом показували в ній якесь кіно, з Золотоноші або Черкас, про щасливе советське життя. «Бодай ніколи воно не приходило!» — сердито подумав Андрій і подався до ставу. Гасан помчав слідом за ним.

«Зіна моя люба зараз приїде», — подумав радісно Андрій, кидаючись сторч головою в прозорий став. Гасан, як куля, полетів слідом, намагаючись, як колись його дід, ухопити Андрія за п'яту. Андрій замахував ногами, збурюючи водяні снопи. Гасан збочував на мить і знову ганявся за п'ятою, аж доки Андрій вискочив на беріг, утерся швидко рушником, одягнувся за мить і побіг додому. Гасан, щасливий, помчав поперед нього.

Біля ганку вже щось говорив жваво з татом їхній

сусід і приятель Іван Пузир. Справжнє його ім'я було Іван Даник, але кожний у селі мав ще якесь прізвисько, звичайно, характерне до зовнішнього вигляду чи вчинків людини і позаочно так і звали її на селі. Іван Даник був невисокий, кремезний, з кругленьким черевцем. Коли поглянеш на його округле лице, здавалося, що він набрав повітря поза щоки, щоб пирснути сміхом. Його блакитно-сірі, проворні очі imponували до такого враження. Влітку він завжди носив широкополого бриля, що стрічки до нього він сам виплів з пшеничної соломи, а його дружина, Марина, позшивала їх так, що на голові був ніби казанок, такий як кашу варити на лузі, а солом'яний обвід досягав на яких два пальці аж поза плечі. За все те і назвали слобожани дядька Івана Пузирем. І забули вже всі вони, крім податкового уряду, що його справжнє ім'я — Даник. Любили його люди, бо навіть тоді, як треба було «сміятися на кутні», він знаходив сказати щось веселе, щоб розважити людей у біді.

Колись, як скликали людей «на сход» до сільради, силувати до колгоспу, вийшов на ганок грізно голова сільради й почав:

— Є серед нас контрреволюційні враги народу, що не хочуть іти до колхозу і других провоцують на те. Я не могу понять чому вони не хочуть построить соціалізм у одной стране, чому вони не хочуть построить щасливую жизнь. І не знають, дураки, що як пойдьом усі в колхоз і построїм дружно соціалізм, а потом комунізм, то работать буде легко. Наші браття робочі, яких ми должны накормить тепер хлебом, построят нам такі машини, що нажмеш кнопку і вискакує тобі уже спечений хлеб! Нажмеш другу і вискочить м'ясо до хлеба.

Тут прибув до нашого села заслужений докладчик з районного партійного комітета. Він зробить нам доклад про капіталістичське окруженіє нашого родного Советського Союза, под руководством нашого любимого вождя товарища Сталіна і про необходимость суцільної колективізації нашого соціалістичського сель-

ського хазяйства. Вніманіє товарищі! Слово маєть за-меститель секретаря Райпаркома, товариш Мазенін! — заплескав запопадливо долонями голова сільради — подати приклад іншим. Ріденькі оплески підтримали його, тут і там, на площі.

— Товарищі селяни! — підвівся з-за столу на ганку районний туз, поправляючи пояска на своїй кущій, череватій постаті. — Наша родная страна соціалізма, під геніальним руководством нашого дорогого учителя, товарища Сталіна, окружена вокруг акулами капіталістичського міра. Найлютіша з тих акул є Америка, що розбагатіла путем найжестокішої в світі експлоатації робочіх і селян.

І тепер та капіталістичська акула гострить свої зуби, щоб проковтнуть нашу вільну соціалістичську державу в свої імперіалістичські зуби. Але той американський план не вдасться! Як запишемося ми всі, як один, в колхозну систему, ті зуби повилітають і ми доженемо й переженемо Америку. Такий наказ ми маємо від нашого родного вождя товарища Сталіна. І щоб догнать і перегнать Америку ви всі єдиногласно должны записаться до колхоза... — говорив ще з годину Мазенін, перемелюючи те саме. Скінчив нарешті, на радість перевтомленим роботою, напів-сонним, слухачам.

— Може хто хоче задать який вопрос, або висказаться по вопросу доклада? — підвівся з-за столу голова колгоспу.

— Я маю питання, — озвався Пузир за хвилинку, серед мовчанки навколо. — Скажіть, товариш докладчик, чому перед революцією, як ще не було соціалізму, продавалися в крамницях скрізь і чоботи й черевики і різний товар на підметки, скільки хочеш. А тепер, у нашій соціалістичській кооперації на селі — ані чобіт, ані черевиків. Навіть підметок ніде купити — полатати старі шкарбани, хіба хто сам вичистить собі на взуття шкіру, з дохлої корови, чи шкапини?

— Гражданін Пузир! — озвався погрозово голова сільради. — Ваш вопрос про чоботи й підметки не

має ніякого отношенія до научного доклада товариша Мазеніна. І ми вже чули ваші контрреволюційні теревені при обговоренні соціалістических вопросов. Ви, мабуть, хочете работать у Сибірі вместо свого родного колхоза!?

— Як же не має? Він якраз іде на допомогу докладчику. Він сказав нам, що ми повинні записатися до колгоспу, щоб наздогнати й перегнати Америку. А тепер ви скажіть мені — як легше наздогнати й перегнати її: босому, чи в чоботях?!

Люди пробудилися з дрімоти — регіт розкотився по всій площі. Голова почервонів, аж ніс йому посинів, і він замахнув погрозово кулаком:

— Це настощий контрреволюційний вопрос, граждaнiн Пузир! За такий вопрос ти можеш получить легко безплатний проезд на Сибір. І ти туди скоро поїдеш!

І Пузиря з родиною напевно були б вивезли на Сибір за його жарти, під час розкуркулення, коли вивезли з Слобідки сто сім родин кращих господарів, хоч і був він незаможником — мав лише п'ять десятин землі перед революцією. Але на його щастя, не маючи чим прохарчувати родину, він виїхав із сином Петром, десь за три місяці перед тим, на шахтарські заробітки до Донбасу. В ту ніч, коли забирали людей, його дружина лежала в гарячці, після операції, а дочка була ще маленька і так обминула їх жахлива доля.

Повернувся Пузир із сином десь за рік після тієї Вартоломієвської ночі в Слобідці й по інших українських селах, коли вже чорна повінь розкуркулення спала. Не забрали вже його тоді, тим більше, що привіз він і грамоту за свою «ударну» роботу в копальнях. Але викликали до сільради, наказали йти до колгоспу і взяли підписку на папері, що буде тримати язика за зубами. Хоч і свербів йому язик не раз на колгоспних зборах, запитати щось після доповіді про щасливе колгоспне життя, він, у такому випадку, лиш насував свого бриля нижче на чоло, щоб стриматися.

Розповідав він тепер свої жарти лиш серед добрих людей, що не підуть рапортувати...

— Ну, Андрію наш київський, Первозванный, давай похристосуємося. Цілий рік не бачив тебе, — скинув він бриля і, обійнявши, поцілувався тричі навхрест з Андрієм.

— А ви, дядю Іване, ніби помолодшали за цей рік, що вас не бачив, і плечі ось маєте які, запорізькі! — сказав Андрій, обійнявши дядька за плечі.

— Як же не помолоднієш?! Ми ж також тепер маємо в хатах радіо-гучномовці і вони нам щодня, на світанку перед роботою й щовечора після роботи розказують про наше щасливе життя, про те, що ми найзаможніші хлібороби в світі. Он як! А ти думав, мабуть, що тільки у вас у столиці є такі гучномовці? Про нас також рідний батько Сталін не забуває, спасибі йому, наймудрішому в світі!

До воріт підїхали залізківчани — Зіна, її тато й мама. Жінки, певно вгледівши у вікно, повибігали з хати і всі разом поспішили до воріт, відчинили їх, цілувалися, як рідні, навіть Андрій поцілувався з Зіною прилюдно, бо ж не бачилися вже цілу добу!

— Ході́мте ж, дорогі гості, до хати, а ти, Дмитре, розпряжи коня в загороді, швиденько, — розпоряджалася господиня.

— Я сам зараз те зроблю, — озвався Зінин тато.

— Та де ж таке видано? Ви ж наші гості! Простимо до хати, чоловік там погосподарює, як слід...

Стіл на покуті був застелений білою вишиваною скатертиною, з вінком дубового листа посередині, дубовими листочками й жолудиками, розкиданими по облямівці. Скатертину вишила Надя, довгими зимовими вечорами, за маминою наукою, собі на посаг. Але сьогодні день, ніби Великдень — брат закінчив університет, прилетів до рідного гнізда і її Петро, Пузирів син, сидітиме за столом біля неї — треба похвалитися, що й вона добре вишиває.

Петро мав закінчити наступного року Індустріальний технікум у Черкасах. Вони вже не раз їздили туди

з Надею до своїх шкіл, базарними човнами, на світанку, з Залізьок, з юною, безгрішною ще, любов'ю в серцях. Так приємно було сидіти поруч на гребках, поміж чудовими берегами Бистрика, радіти разом, що сонце сходить і пташки заливаються піснями в прибережних верболах. Петро не раз уже мріяв, що поженяться, як закінчать науку.

Посеред столу, на почесному місці, стояв полумисок з тією підсмаженою, запашною ковбасою, що тримали до Андрійового приїзду, в смальці, ще від Великодня. Біля нього — кварта вишнівки з одного боку і полумисок накраяного разового хліба — з другого. Збоку були пиріжки, знамениті українські голубці, начинені, замість рижу, гречаною кашою й вишкварками, холодець із свинячих щік і ніженські огірочки з маминого городу. Справжній Люкулів бенкет українського стилю, що його тяжко було уявити в ці злиденні дні.

— Ось маєте тут, — можна сказати свахо? — смажені карасики в сметані, пощастило моему старому витрусити сьогодні на світанку з ятіра. Посмажила раненько, щоб вам менше роботи, — розмотувала Зініна мама велику, видовбану з липи, тацю.

— Дякую, ми всі любимо рибу. Андрійко мій багато разів ходив до Залізьок рибалити. І старий часом, але де він має час на таку забаву тепер, усе якась робота чекає. Дай Боже, щоб завжди вам ловилося. І дякую, що так мене назвали по-рідному, свахо. Я й не можу уявити кращої дружини Андрієві, а собі невістки, ніж ваша Зіночка. Не хочу, щоб якусь городську, з витребеньками, привіз. Дай Боже, щоб щасливі були.

— Сідайте до столу дорогі гості, щоб старости сідали, як кажуть у нас. Просимо — старші на покуті, молоді — з другого боку. Чим багаті, тим і раді. Наливай, Дмитре, по чарці, — метушилася Андрієва мама навколо.

Ікон на покуті, як колись перед революцією, не було. Як же можна було советській учительці, та ще

й діти студенти, бути такій «забобонній» — мати в хаті ікони? То був би державний злочин, прогнав би він їх і з роботи й з університету. Замість ікон, у кутку висів на цвяшку невеликий, сіренький радіо-гучномовець. Він мовчав тепер у Слобідці. На світанку співав він слобожанам пісню-молитву про «сизокрилого орла» Сталіна, розказував про надзвичайних стахановців полів і заводів, що перевиконують норму майже в сто разів, про щасливе й радісне життя советських людей. Переказував деякі повчальні новини і замовкав, щоб знову розказувати про таке саме ввечері, коли люди поверталися з роботи. Навіщо ж електрику витрачати, як нема кому слухати? Але часом він озивався і вдень, коли трапилося щось надзвичайне.

— Прокажи, Надю, молитву, якщо не забула ще, — озвався тато.

Надя перехрестилася і всі за нею, звернувши очі побожно на скатертину: «Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Отче наш, що еси на небі, нехай святиться ім'я Твоє»... — вимовляла вона потихеньку, так, як колись на ліжку, коли мама вчила її, ще маленьку. І знову всі перехрестилися мовчазно, після молитви.

— То дай Боже, щоб усе було гоже! — підніс господар чарку з вишнівкою до гостей.

— А який боже? — озвався Пузир, вихиливши чарку, — той, що з правого, чи з лівого боку? — показав він порожньою чаркою на невеликі портрети Леніна й Сталіна, на стіні проти столу.

— Тобі все язик свербить, Іване, — штовхнула його ліктем дружина. — Забув, що в сільраді підписував? Їж краще мовчки.

— Чого ти ліктем штовхаєш? Тут же свої, рідні люди, — відштовхнувся він злегка ліктем.

Усі взялися мовчки до їжі, лиш дві молоді пари все перешіптувалися, пересміхувалися, обідаючи.

Після другої чарки, Пузир знову не втерпів. Скінчивши карася, навантаживши свою тарілку ковбасою й голубцями, він промовив поважно:

— Поглянув я знову на ці два дорогі патрети наших рідних вождів, і пригадав, як один товариш розказував мені на Донбасі: Ішли колись побожно, повз святий Кремль, два советські чоловіки, та й питає один з них: — А чи ти бачив коли наших улюблених вождів, Леніна й Сталіна, не на патретах, а насправді?

— Ні, не бачив, але дуже хотів би побачити!

— А кого найдужче?

— Хотів би побачити вдову Леніна, що проводить на кладовище Сталіна.

Всі засміялися, а дядько Іван, випивши, після ковбаси й голубців, ще одну чарку і поклавши на тарілку чималий трикутник холодцю, здобув далі натхнення:

— От ти, Андрію наш дорогий, уже рік не був дома й певно не чув, яка пригода сталася одному нашому колгоспникові:

Пішов він, у свій вихідний день, до Чобітьок. Хтось сказав йому, що там опоросилася свиня у одних людей недавно. Хотів купити поросятко, підгодувати якимись помийками, жолудями, до Різдва. Випили могорича за порося, щоб добре сальце вдалося, засидівся трохи поговорити з людьми. Рушив додому, як уже почало смеркати, з тим поросям, у лантушкові, на плечах.

Пішов він навпростець, лісовою стежкою, що вже ходив не раз. Та й заблудився несподівано з тієї стежки, в темряві. Звертав то сюди, то туди, знайти стежку. А Нетеча густа, ви знаєте — зайшов у якісь хащі. Присів під великим дубом закурити і чує, вовк десь недалеко завив. Озався до нього другий, третій, десятий, аж мурашки побігли по спині. Ціла тічня десь зібралася і все ближче, до того дуба. Хижі очі вже світяться поміж ліщиною. Підхопив суху ломаку, боронитися.

Закричав, затупав ногами, пошпуривав ломакою — не допомогло. Вже під самими ногами, зубами клацають. Ухопив лантушок з поросям, розмахнувся півколом по під хижими пащами, порося кувікає на весь голос.

Вирвали зубами з рук, накинулися купою — лише раз кувікнуло ще. «Зараз і мені те саме буде», — подумав і холодний піт заросився на чолі. І раптом блиснуло чоловікові в думці: вихопив олівця й записну книжечку з кишені. «Записую вас усіх зараз до колгоспу, як ви такі бандитські!» — вигукнув. І що ви думаєте — урвали всі від нього, аж гілля затріщало навколо.

Сміх вибухнув коло столу, а дядько Іван узявся до холодцю з хріном. Він сам ніколи не сміявся до своїх дотепів.

— Дядю Іване, ви напевно прославилися б так, як наш відомий Остап Вишня, коли б позаписували свої фейлетони.

— А що то таке фаєтони?

— Ну, ось, наприклад, такі байки, як оце ви нам тепер розказали.

— Добру пораду даєш мені, сину! Та ж мене відразу відправили б на соціалістичне будівництво в Сибіряку, як у тій пісні, що я чув на Донбасі від одного що побував там, — заспівав, підперши підборіддя рукою:

Далеко, біля Охотського моря,
Где кончається Дальній Восток,
Я живу без заботи і горя —
Строю нашей стране городок.

Чуєш, як пощастило чоловікові — ні заботи, ні горя, дарма, що голодний і холодний, день-у-день, як собака. І в лаптях чоловік бродить сибірськими снігами, а щасливий такий! То ти й мене хочеш там запровадити, співати радісні пісні з тим чоловіком про наше щасливе життя? Як у тій руській народній пісні: «Сібір ведь тоже русская земля!» Русская, але чомусь там найбільше нашого брата-українця знаходиться.

— Заспівуй, Андрію, краще тієї про гусей, що ти виводив колись під вербами, на греблі, — закректів дядько Іван, прояснюючи свого тенора. Він також спі-

вав колись з Андрієвим татом на крилосі й читав часом Псалтиря на вечірні.

Ой, гіля, гіля,
Гусоньки на став;
заспівав Андрій молодим, оксамитним баритоном.

Добрий вечір дівчино,
Бо я ще не спав...
підхопили всі, наповнивши світлицю бадьорою піснею,
що вирвалася в садок, крізь відчинені вікна.

Ой, не спав, не спав,
І не буду спати,
Дай же мені, дівчино,
Повечеряти.

розливалася широка лугова пісня далі.

— А тепер заспіваймо про тих наших перепілочок, Надю й Зіну, що їм уже, мабуть, пора й заручитися з тими молодиками, що все шепотілися з ними, під час обіду, щоб ми не почули. — І дядько Іван, крякнувши, затягнув заливчасто:

Ой знати, знати в кого є дочки!
Топтані стежечки через садочки,
підхопили всі, співучі, ніби добрий артистичний ансамбль.

— А тепер про мене, моя старенька, — підморгнув дядько Іван до гостей:

Ой знати знати хто оженився —
Згорбився, зморщився, сів, зажурився.

— Бачиш, як ти зморщився біля мене — ніби спілий кавун на баштані! Подивіться люди добрі, на цього бідного чоловіка! — засміялася Марина.

— Може вийдемо тепер у садок на сонечко, спробуємо наших запашних морельок, — запропонував господар.

— Добра думка, ходімте! — підвелися всі від столу. — Нам же ще Андрій нічого й про Київ не розказував. Посидимо в садочку, поговоримо, а потім ще в хаті заспіваємо, щоб не було в селі зайвих розмов про наше свято. Тепер мало хто співає взагалі, а особливо так, щоб усе село чуло. Минулися ті часи, коли

все село співало, на одному кутку й на десятому, вечорами. Пам'ятаєте? Завмерли співи після колективізації...

В цю мить, несподівано захарчав радіо-гучномовець, ніби продираючи голос спросоння. Всі зупинилися раптом посеред хати, насторожено...

«Слушайте, слушайте! Специальное сообщение ТАСС, — вирвався басистий голос з харчання.

Специальное присутствие Верховного суда в составе председательствующего - председателя Военной коллегии Верховного суда, товарища Ульриха»...

Далі йшло вісім імен маршалів і командирів армій, що були в складі того судилища. Вони присудили до розстрілу вісім інших маршалів і командирів Червоної армії, на чолі з маршалом Тухачевським, що одногосно призналися до вини в шпигунстві, намагання зруйнувати Червону армію, щоб повернути владу поміщиків і капіталістів в СССР.

Вирок було вже виконано...

— Це вже знову якась велика каша в Москві заварилася, — озвався дядько Іван до всіх, несподівано приголомшених звісткою. — Плакати не будемо, що вони своїх вірних червоних генералів розстрілюють, але вже знаємо, що як у Кремлі щось закипить, то найскорше чомусь українські голови з плечей летять. Пам'ятаєте, скільки згинуло нашої інтелігенції і звичайних людей, ні про що ні за що, коли хтось там застрілив кацапа Кірова в Ленінграді, три роки тому? Тепер починають торощити голови командирів Червоної армії на холодець Сталінові. І запам'ятайте моє слово, що закусять нашим братом — українським селянином, ось побачите!

— Не говоріть таке, Іване, бо не будемо спокійно спати, — озвався Зінин тато. — Та ж наш Роман та кож у Червоній армії, вже до майора дослужився на Далекому Сході. Не дай Боже, щоб і з ним що лихе сталося.

— Не журись, брате, він же не є ані маршалом, ані командиром армії. Знаєш що, Дмитре, налий, ма-

буть, ще по чарці, з тієї досади, бо сумувати будемо, замість радіти соняшним днем. — Він підніс свою чарку догори: — Ану, хлопці, дівчатка й молодиці, заспіваємо у відповідь тому зловісному гучномовцеві, як колись наші прадіди на Запоріжжі, коли писали відповідь турецькому султанові, на його погрози. — І буйна пісня наповнила хату, вирвалася в садок. Дядько Іван виводив, розмахував руками й головою, як колись їхній диригент на хорах, у церкві:

Вдарим об землю лихом, журбою,
Будемо жити веселіше,
Вип'єм за щастя, вип'єм за долю,
Вип'єм за те, що миліше!..

Вже сутеніло, коли всі підійшли до воріт провонжати залізьківчан; Андрій і Зіна поспішали з садка.

— Шкода, що так швидко час проминув. Завтрадесь о 10-тій моя Зіночко кохана, буду чекати тебе під тими двома осоками біля Чаплі, під'їдь там човном. Не забудь сковорідку й інше — смажити рибу. Я прийду з вудкою. До вас заїдемо ввечері коли батьки повернуться з роботи.

— Добре, мій любий, до побачення, — притиснула Зіна його руку до серця.

— — — — —

За два-три місяці розстріляли, на підставі такого ж обвинувачення, усіх тих суддів, за виключенням «недалекого» маршала Будьонного, що завжди був, як пес, на поведку Сталіна й цікавився не політикою, а горілкою й жінками. Свое начальство здобув він лише за свою відвагу на коні з шаблею, в часи громадянської війни.

Колись хтось запитав його під час якогось бенкету в Кремлі: «Товарищ маршал, как вам нравятся Бабель (письменник)?»

«Смотря какая бабель», — відповів Будьонний, підкручуючи вуса...

РОЗДІЛ 8.

Ранок був ніби симфонія тиші, переповненої соняшним промінням — у повітрі, на зелених молодих травах, помережаних ромашками й вогнисто-червоною смолкою; на верболозах і осоках поміж ними; на лататтях з білими лілеями, понад берегами; на прозорому плесі Бистрика.

З вудкою на плечі, у розстебнутій вишиваній сорочці, що йому подарувала вчора Надя, Андрій крокував надхненню стежиною, вздовж берега, до двох осокорів, на березі замріяної бистрикової затоки, Чаплі. Час від часу він оглядався вздовж річки, чи вже не їде Зіна човником. Вони домовилися на десяту, тепер було вже біля десятої, але ні вгору, ні вниз течії не було нікогисінко, на лузі також, бо ще не час на косовицю. «Щось, мабуть, затримало мою дівчинку», подумав, сповільнюючи ходу, вже зовсім близько від тих могутніх осокорів на закруті Чаплі. Тепер ще ввесь лист на них був зелений, як рута, дебелий, ніби виліплений з воску. І зовсім непорушний цього ранку, ані листочок не тріпотне, навіть на самому вершечку.

«Скупаюся тут, доки Зіночка приїде», — подумав, скидаючи сорочку.

— І хто ж це так забарився? — ухопила його Зіна за голову з нап'ятою сорочкою. — Вже так чекаю мого коханого майже годину, що аж сумно стало, хотіла втопитися з журби за тобою.

— Зіночко, моя кохана, а я мало шиї не звихнув, оглядаючися чи їдеш. Де ж той човник забарився, думаю, чому ж моя кохана дівчинка не їде? — підніс її з стежки до грудей, — завжди такий радісний з тобою!

— І я також з тобою. Ходім до човна, заїдемо в Чаплю далі, до тієї чудової затоки з вербою. Я ж обіцяла тобі зелені заручини, пам'ятаєш? Маємо їх сьогодні в цьому придніпрянському раю.

— Певно пам'ятаю й сон такий чудовий приснився мені цієї ночі!

Андрій сів на гребку, Зіна на кермі, з стерновим весельцем. Попливли вздовж казкової Чаплі, оточеної осоками й вербами. І ніде нікогісінько, тільки сторожки чаплі злітали з-побіч берегів і знову спускалися віддалік, на прибережні мілини, полювати за сріблистою рибкою, що цілими табунами виблискувала проти сонця в кришталевій воді.

— Ось тут заїдемо, Андрієчку. Подобається тобі цей поетичний закуток? — завернула Зіна човна до піщаної затоки під розлогою, столітньою вербою, що схилилася гіллям понад саму воду. — Тут і золотий пісок під сонцем і холодочок від спеки під вербою:

В степу під вербою,
Аби серце з тобою —
Мій козаче-соболю...

заспівала радісно, дзвінко.

— Чудово тут, моя співуча, моя соняшна!

Човен зашарудів носом у піску. Андрій вискочив на беріг, підтягнув човна далі на пісок, підхопив Зіну з човна в обійми.

— Андрійку, мій коханий, купатися зараз будемо. Так сонце припікає, таке золоте дно під кришталевою водою і так чудово навколо!

— Добре, моя перепілочко, — спустив її обережно з обіймів на гарячий пісок, поцілував.

— Тепер слухай, мій Андрійку рябенький: я передягнуся за вербою, а ти за отим кущем. І заплющ очі, аж доки я буду у воді. Я гукну тебе. Добре?

— Добре, моє чудове дівчатко, тільки так не хочеться заплющувати очі на тебе, коли люблю тебе так щиро.

— І я також тебе, Андрійку. Потім розплющиш, бо мені соромно, щоб ти дивився на мене без одежі, — сховалася Зіна за товстелезною вербою і вже за хвилинку зашаруділа піском до річки, пірнула в кришталеву воду. Андрій розігнався з-під куща навздогін. Попливли поруч далеко, вздовж Чаплі, бризкаючися замахами водяних, райдужних кристалів одне

на одного. Далеко запливли, завернули назад, до затоки з вербою.

Ще по пояс у воді, Андрій підхопив свою русалку побіч плечі й коліна — поніс на галявину шовкової трави під осокором за вербою, біля стрункої, кучерявої берізки, що заблудила якимось, несподівана тут, на придніпрянському лузі.

— Зіночко моя чудова, моя чарівна, так радісно бути з тобою! — посадив її обережно, ніби немовля, на соняшній галявині, став на коліна, ніби перед мадонною. І цвіркучі коники стрибали радісно між травою навколо...

Зіна заслонила очі проти сонця схрещеними пальцями, всміхалася радісно до Андрія через щілинки. Підхопилася потім на ноги, пригорнулася, поцілувала й сказала:

— Ходімо ще, Андрієчку, плавати. Так чудово в нашій соняшній Чаплі... Таке надзвичайне наше заручення!

Побігли до берега, взявшись за руки, попливли поруч, сполохали з-понад берега своїми дзвінками, юними голосами дві сріблисті чаплі.

— Поглянь, моя рідна, навіть і сонце заручилося з нашою Чаплею й зеленими берегами, так, як і ми з тобою. Хочеться скомандувати цьому дневі, як колись Мойсей: «Стій сонце й не рухайся місяць!» Щасливий я по вінця, що знайшов таку рідну дружину!

— І я така щаслива, що знайшла тебе, Андрієчку мій рідний! — замахнула на нього кришталевими бризками. — Але вертаймося до нашої затоки, я вже голодна, хочу їсти ту рибу, що ти обіцяв наловити. Маєш тепер відповідальність і за себе й за свою кохану дружину, що привезла тобі на човні й сковорідку й олії і цибульки й соли і хліба свіженького. Тільки риби твоєї нема, а обіцяв. Чуєш як дружина буде виказувати чоловікові? Злякався, Андрійку? Подумай, доки не пізно, — замахнулася бризками на нього.

— Не злякався, але з умовою, що моя кохана дружина засне в холодочку, доки я наловлю риби... Ось

маєш тут постіль на теплому пісочку, — розіслав рушника під вербою, прикрив простиральцем, поцілував ніжно, і відійшов з вудкою вздовж берега.

Ловилися, біля сусідньої кручі під осокором, лиш окуні, один за одним. Видно був їх тут цілий табун, на глибшій воді. Десь за годину, Андрій наловив їх повний кошелік. Зіна спала так міцно, з усмішкою на вустах, що не хотів розбудити — поскріб сам рибу біля води, розпалив багаття, насмажив дві сковорідки і вже тоді розбудив її обережним поцілунком. Шкода було будити, але сонце вже схилялося за верхів'я осокорів.

— Спіймав щось Андрійку? — Зіна розплющила щасливі очі, й простягнула обидві руки до Андрієвої голови, щоб пригорнути.

— Не тільки спіймав, а й насмажив уже, з хвостиками так як моє дівчатко залізьківчанське любить.

— Бачиш, який неслухняний! Ми ж домовилися смажити вдвох!

— Шкода було мені розбуджувати тебе. Ти так міцно спала, з такою радісною усмішкою. Ходім, покупаємося швиденько ще раз і будемо їсти.

Пливли човном додому, вздовж непорушної Чаплі, коли вже сонце сховалося за прибережними верболозами. Легенькі хмаринки впливали з-поза обрію, пурпуровими клубочками зустрічати місячне сяйво, і щупаки вискакували тут і там з-під сонної води — спіймати необережну рибку, що ще не встигла сховатися на ніч у кушуриння. Так неймовірно швидко проминув їм цей надзвичайний, щасливий день!

Андрій замахував повільно веслами по непорушній воді, у такт з їхньою ліричною піснею:

Коло млина, коло броду,

Два голуби пили воду.

Вони пили, воркотіли,

Ізнялися, полетіли.

Криличками стрепенули,

Про кохання спом'янули...

Ще не видно було місячного сяйва, бо жовто-гаря-

ча заграва пломеніла на обрії, але срібlistий, майже повновидий, місяць уже вплив на небо, понад тією вербою біля затоки, що її Зіна назвала «затока нашої незабутньої любови». Мабуть, місяць підглянув там поетичну містерію молодости і, здавалося, був нетерплячий, що соняшна заграва ще й досі перешкоджає йому розпростерти свої таємничі, інтимні тіні над тією затокою біля Чаплі.

Вже перелітали швидко, понад річкою, табунці диких качок, висвистуючи крильми і, вслід за ними, повільніші чаплі, десь на нічне полювання в придніпрянських плавнях. «Піть-пі-дьом», «піть-пі-дьом» — почали вже озиватися перепілки в лузі, коли їхній човен зашарудів піском на березі проти Зіниної хати.

Мама вже, звичайно, журилася — чи не перевернувся десь на глибокому, не дай Боже, човен? Виглядала щохвилини у вікно, ставлячи вечерю на стіл.

— Так гарно, мамусю, було на лузі, не можете навіть уявити! — вбігла Зіна до хати, пригорнулася до мами, як котенятко. — Ви вже певно журилися, що потопилися ми десь з нашим Андрійком. Я вже знаю вас, мамусю! І не потопилися, і купалися кілька разів вздовж Чаплі, і на сонці грілися, і виспівували на весь луг. А Андрійко окунів наловив і насмажив так добре, сам. Не розбуджував мене, щоб заснула в холодочку. А обіцяв, що розбудить... Так чудово було, мамусю, мабуть, як і вам замолоду... І ми такі щасливі обое... — щебетала Зіна по хаті.

— Ну, то й добре, доню моя, що щасливі, бо так багато нещастя у людей навколо... Іди й тебе поцілую Андрію, що моїй доні такої доброї риби насмажив... — пригорнула Андрія другою рукою, поруч із Зіною, і слюзи радості заблищали в її очах. Пригадала, мабуть, про свою юнацьку любов в придніпрянському лузі.

— А де ж тато, мамусю?

— Поїхав човном заставляти ятіра на ніч. Он уже вертається, — поглянула у вікно. — Сідайте ж до сто-

лу, бо борщ з линами прохолоне. Там і варенички чекають під припічком.

Коли скінчили вечерю озвався Андрій:

— Ми любимося з Зіночкою і вирішили одружитися незабаром, якщо ваша згода. Ми плянуємо їхати разом, після вакацій, до Києва. Я буду працювати, а Зіночка вчитиметься в університеті. Чи згода ваша на наше щастя?

— Якщо любитеся щиро, нехай вас Бог поблагословить на все добре, — відповів тато урочисто. — А ти що скажеш, Наталко?

— Те саме, що й ти, — засвітилися сльози радості в маминих очах.

— Ну, то подай нам ту пляшку вишнівки, що десь там сховала від мене. Така okazія, що не можна не випити по чарці. А потім я підвезу Андрія додому, щоб не заблудив уночі.

— Як же можна в таку місячну ніч заблудити? — озвалася Зіна. — Я проведу Андрійка до кладовища, а там уже недалеко.

— А мерців не боїшся, як замаячать під місячним світлом?

— Таточку, ви смієтеся з мене. Я вже не маленька дівчинка, як мама все думає про мене, і ні темряви, ні мерців не боюся. Ще й місяць так гарно присвічує надворі. Ми бачили, як він сходив, блідий ще, понад Чаплею.

Десь за годину, тато й мама вийшли з ними на ганок:

— Може я швиденько запряжу коня і підвезу тебе Андрію під Слобідку?

— Ні, таточку, ми зовсім не втомлені й бачите, як місяць світить.

— Добре, ідіть уже вдвох, тільки не забувайте про мерців, вони таки блукають часом у місячну ніч біля тієї розритої могили.

— Не бійтеся, таточку, вони нас не зачеплять, ми ж свої рідні, — щебетала радісна Зіна. Ще ніколи вона не була такою сміливою з батьками. Щось над-

звичайне, що зродилося сьогодні в її серці, ніби само промовляло за неї.

Поцілувавшись з батьками, вони злилися з місячними тінями за хутором. Тепер уже місяць був подарем на небі й на землі. Перепілки й деркачі перегукувалися так лунко по лузі, повітря було наповнене ароматом трав і медянистих бур'янів. І примеркли зорі в місячному сяйві, що розлилося симфонічно понад землею, своїми романтичними тінями.

— Зіночко, моя кохана, я навіть не міг уявити, що десь у невеличкому рибальському хуторі виплекалося таке соняшне й відважне янголятко, як ти. Ми ніби народилися до пари з тобою. Нехай і під місячним сяйвом, як вдень під сонцем, поблагословиться ще раз наша щира любов! — підхопив він її на руки до шовкової трави, під вербою, біля кладовища.

І співали так весело перепілки навколо, і ніби контрабас у камерній оркестрі, підспівував їм, десь зовсім близьенько, водяний бугай: «бу-бу, бу-бу, бу-бу».

— Тепер повертайся вже додому, моє соняшне дівчатко. Я проведу тебе назад, під хутір, щоб був спокійний за тебе й піду додому. Так скоро, як знайду роботу в Черкасах на літо й матиму мій вихідний день, приїду до тебе. А ти, вже завтра зранку, сідай за книжки до університетських іспитів.

— Добре, Андрієчку мій рідний. Вже так мені хочеться впасти на ліжко і вмерти до ранку. Ніби чужацькі вози, що на небі, переїхали мене. Добраніч, мій любий! — пригорнулася міцно на прощання з оксамитним поцілунком...

Шість тижнів після того, припливав Андрій у свій вихідний день з Черкас, де він працював у цвяхарні, до Залізьок на цілий день і наніч — до Слобідки, човном з тими, що базарювали раненько. І щоразу пливли вони човном до своєї «затоки незабутньої любови».

А на сьомий тиждень зустріла його Зіна не біля човна, як звичайно, а біля ганку, з підпухлими від сліз очима.

— Що сталося, моя рідна? — обійняв її тривожно Андрій.

— Нашого Романа заарештували на Далекому Сході. Дістали позавчора листа від його дружини... — розплакалася в Андрієвих обіймах. — А сьогодні вночі приїхало два з НКВД, перешукали всю хату й горіще, забрали Романові листи, книжки, що залишилися, допитували тата, що він говорив, коли відвідував нас минулого року. Наказали татові нікуди не виїжджати з хутора... Таке нещастя тепер у нашій хаті.

— Заспокійся, моя рідна, не плач. То напевне якесь непорозуміння, з'ясується незабаром. Роман же був членом партії, дістав ордена недавно. Не плач, мое сонечко, після хмарного дня завжди приходиться соняшній, і в цій справі так буде.

— І мамуся там тужить, як чайка над зруйнованим гніздом, ніяк не можна її заспокоїти. Поривається їхати рятувати. Але як поїдеш у таку далечінь?.. Не знаю, чи зможемо тепер їхати до Києва, залишаючи маму в такому відчаї...

Мати заспокоїлася трохи, коли прорвався якимсь чудом другий лист від невістки, в якому писала вона, що не тільки Романа, а майже всіх командирів Червонопрапорної дивізії, в якій він служив, виарештували, після того, як зник десь Блюхер — командуючий Далекосхідної армії:

— Не може ж бути, щоб їм усім лихе сталося. Якось помилка вийшла, з'ясується незабаром, — намагалася вона заспокоїти свій розпач. — Ти їдь, Зіночко, на іспити. Бог дасть усе обійдеться добре з Романом... Я відразу напишу тобі, коли дістану звістку.

РОЗДІЛ 9.

Поштовий потяг Харків-Київ увірвався раптом із степу в проруб Дарницького соснового бору, з могутнім паровим свистом, що розкотився голосними лунами, сполохуючи полудневу тишу поміж струнками соснами, розпареними соняшною спекою. Обійнявши, повисувавши лікті через підвіконня тамбура поміж вагонами, Андрій і Зіна дихали, на повні груди, густими пахощами соснової живиці, ніби з кадила в церкві.

— Знаєш, Зіночко, коли я заходжу в ліс, не вітряний, а такий тихий і урочистий, як цей бір навколо, я завжди маю відчуття, ніби зайшов до якогось величавого храму.

— І я також, Андрійку. Тиша й спокій лісу, осяяного сонцем і в моєму серці збуджує завжди якийсь побожний настрій. І як побачу десь соняшну галявину, завжди здається, що то віттар і що вітає над ним якась небесна, незрима сила. І спокій наповнює серце.

— Бачиш, яка ти моя поетична, добре, що плануєш на літературний факультет. Я ще хочу додати, що коли я в'їжджаю в цей бір під Києвом, я завжди відчуваю в ньому ще й подих нашої величної столиці і вже перед очима відразу — наш могутній Дніпро, у підніжжі середньовічної Лаври і пам'ятник нашого славного князя Володимира, з хрестом, за ажурним Ланцюговим мостом. І з гордістю відчуваєш себе якоюсь органічною часткою Києва. Завжди хочеться, щоб потяг скоріше увірвався в столицю і щоб справдилася колись нарешті Шевченкова мрія — «В своїй хаті

— своя правда і сила і воля!» Тим часом московська воля порядкує в нашій хаті, — промовив він тихіше, озирнувшись сторожко.

В Києві їм відразу пощастило: від'їхав того ж дня на вчительську роботу до Борисполя Андрій товариш. За пляшку горілки він дістав від голови жилкопу довідку, що кімната залишається ще на три місяці на його ім'я, і товариш віддав ключа Андрієві.

Знаючи вже добре про агресивні, особливо влітку, блощиці, вони, насамперед, купили на базарі склянку споршкованої сірки, позаліплювали папером шпарини у вікнах і, запаливши сірку в бляшанці, заліпили щілини біля одвірків. Десь за три години відчинили вікно, назмітали цілу копичку мертвих блощиць, що їх сірка повиганяла із шпарок на підлогу, відчинили вікно й двері. І хоч трохи смерділо ще сіркою в кімнаті, їм спалося чудово тієї ночі.

За тиждень Зіна успішно скінчила свої іспити, а Андрій розпочав роботу в університеті, в аспірантській групі професора Колодуба.

Вечорами ходили вони, замріяно, по київських парках над Дніпром, до оперового й драматичного театрів, на концерти, плянували своє, просто неймовірне щастя. Вони домовилися йти післязавтра до ЗАГС-у оформити своє подружжя.

— Знаєш, Андрійку, в моєму серці аж тривога часом, що ми такі щасливі. Часто стається в житті, що після радості приходить журба. Боюся часом чи не сталося щось недобре Романові, чи щось не затьмарить нашого щастя. І ці «чорні ворони», що вночі так часто їздять тепер київськими вулицями, непокоять мене чомусь. І майже кожного дня довідуєшся, що зник хтось з університету. Щось заколотилося дуже після розстрілу Тухачевського.

— Не журися, моя рідна, без потреби. Та ж Роман ордена дістав недавно за хоробрість і підвищення. Просто якесь непорозуміння сталося і з ним і з іншими командирами, мабуть, чиясь провокація. Ти ж сама бачила ті великі плякати, що з'явилися скрізь

недавно — там виразно написано, що ніхто з советських громадян не може бути заарештований, якщо не вчинив якогось злочину. Роман же не є злочинцем. Я певний, скоро дістанеш від нього листа, що все минулося, — пробував Андрій заспокоїти її, хоч не вірив і сам у ті дивні плякати, що так несподівано з'явилися скрізь. І його часом опановувала якась інтуїтивна, гнітюча тривога.

**

Десь по півночі, Андрій раптово пробудився, підвівся на ліжку, знявши обережно руку з Зіниних грудей, щоб не розбудити і завмер, прислухаючись. На сходах чути було тупіт двох чи трьох людей. Потім павза, під самими дверима. Мабуть, присвічували номери на дверях. І обережний стукіт до їхніх дверей. Андрієве серце заколотилося поспішно.

— Що там, Андрійку? — підвелася раптово Зіна на ліжку.

— Хтось стукає до наших дверей... Я зараз запитаю, — спутив Андрій ноги на підлогу і одягнув похапцем штани.

— Хто там? — запитав, ніби в горлі пересохло.

— Це я, двірник... Перевірка пашпортів, відчиніть.

Біля порогу стояв двірник, за ним, під тьмяним світлом брудної електричної лампки над площинкою, двоє відгодованих у червоно-синіх кашкетах, з крижавими п'ятикутними зірками.

— Ви до нас? — підскочило Андрієве серце до горлянки й ніби зупинилося на мить. — Почекайте хвилинку, я скажу дружині, щоб одягнулася...

— Ето не важно, — ступив один із зіркою через поріг, відслонивши Андрія рукою набік.

Зіна похапцем одягала сорочку коли несподівані, жахливі пришельці й двірник поза ними, вступили до їхньої кімнатки.

— Фамілія? — поглянув передній на пляшкетку.

— Андрій Гук.

— Ваша? — поглянув суворо на Зіну, що дрижачими руками натягала сорочку на коліна.

— Зіна Степова.

— Садітесь на кровать, — показав він Андрієві рукою — і не розгаварівайте, пока ми сделаєм обиск.

Андрій сів біля Зіни, узяв її за тремтячу руку. А ті два, з кривавими зірками на кашкетах, кинулися до книжкової полицки перелистувати книжки, папери. Обшарили потім усі куточки, перетрусили всі речі в кімнаті, одержу в шафі. Зігнали їх з ліжка, перевернули матрац, перещупали подушки. Зібрали всі листи, списані зошити й деякі книжки в пошивку з подушки.

— В чому справа, товариші? Я думаю, що це якесь непорозуміння сталося, — озвався Андрій якимсь дивним, не своїм, голосом, бо в роті зовсім пересохло.

— Одевайтесь, паедем с нами. Нужно вияснить некоторые ваприси, — озвався той, що перевіряв прізвища.

— Щось треба взяти нам із собою? — запитав Андрій.

— Можете взять свої пальто, еслі хатіте.

Він узяв їхні ключі, що лежали на столику, замкнув двері до кімнати, сховав ключ у кишеню й наліпив на дверях, послинивши язиком, якийсь червоний папірчик з написом. Андрій не встиг прочитати що там було надруковано. НКВД-ист попередив, щоб ішли сходами тихо, не розмовляючи, замкнув зовнішні двері і ключ також сховав до кишені. «Чорний ворон» ждав перед брамою. Один сів поміж ними в авті на задньому сідаку, другий — біля мовчазного шофера в цивільному.

Боязко відхилялися краєчки завіс у темних вікнах на вулицю: «кого ж це знову забрали?..» Мабуть, дехто й перехристився, що його обминуло цієї ночі. І вже ніколи Андрій і Зіна не бачили тієї кімнатки, в якій так весело викурювали удвох блощиць сіркою і жили там три тижні, такі неймовірно щасливі...

Авто зупинилося у внутрішньому дворі київського НКВД, на вул. Розі Люксембург, яскраво освітле-

ному «лямпками Ілліча», з чорними рефлекторами, щоб не вибивалося світло назовні, у «вільний світ». Гавкали поміж креслатими деревами поліційні пси, на повідках у вартових з багнетами.

Вийшов той, що біля шофера, випустив Андрія з авта, наказав закласти руки назад, не розглядатися навколо і повів хідником з оголеним наганом до будинку.

— Не журися Зіночко, це якесь непорозуміння... — гукнув Андрій на прощання.

— Не розгаварівать, контра, мать тваю!.. — штурхнув його НКВД-ист цівкою нагана в спину, уже в своєму, замкненому від людських очей, царстві.

РОЗДІЛ 10.

Завів він Андрія до просторої, ніби заля, кімнати, на першому поверсі. Підвів до столу, де сидів якийсь інший, зі старшинськими відзнаками, що зміряв Андрія з голови до ніг гострим поглядом.

Конвоїр козирнув начальникові й відійшов.

Андрій зиркнув навколо. Обабіч було ще два столи з начальниками, а праворуч стояло кільканадцять лавок, ніби в кіно, чи концертній залі. На них сиділо з пів сотні «оформлених» уже чоловіків, з якоюсь дивною увагою до стіни перед ними. З боків стояло двоє вартових, пильнуючи, щоб «глядачі» не оглядалися до столів і не розмовляли поміж собою. Після виповнення короткої анкети, Андрійові було наказано прилучитися до «театральної аудиторії».

Коли ззаду відчинялися двері, йому хотілося оглянутися, чи не завели сюди Зіну, але вартів не спускали з них очей, і, мабуть, жінок відводили десь до іншої кімнати, бо ні однієї не було поміж ними.

Десь може за пів години, такої довгої, почали їх

виводити, ланцюжком, до виходу. Перед сходами стояло вантажне авто, нап'яте брезентом, з відхиленим заднім бортом і вартовими по боках. Інше чекало у дворі, осторонь. Напакували їх десь з тридцятья по-міст. Два вартові, з настороженими на них наганями, посідали на борту в кутках. Андрій розглядався біля сходів напружено, але жінок не видно було ніде...

Надворі вже розвиднялося, коли грузовик помчав швидко київськими вулицями на північ. Трамваї ще не дзеленькотіли, але поміж силуетами вартових показувалися поодинокі, сірі постаті на хідниках, поспішали десь на роботу, чи в чергу до крамниці. Угледівши вартових ззаду, вони зупинялися на мить і потім прискіпували ходу, ніби з острахом, щоб і їх не підчепили.

У глибокому дворі, за цегляними мурами Лук'янівської в'язниці, їх знову зустріли вартові з багнетами, перед обкованими залізом масивними ворітьми розподільчого корпусу. Пильно перерахувавши, повели чвірками у відчинені ворота, наказавши закласти руки назад. «Ніби худобу до різні», — подумав Андрій, здригнувшись.

У величезній камері, з облупленими цегляними стінами, було вже, мабуть, з двісті таких, як і вони «щасливих» громадян, молодих і сивих уже, що сиділи мирно і здавалося бездумно, ніби пришиблені, на цементовій підлозі, або стовбичили зажурено попід стінами, в тумані махоркового диму і амоніачних випарів з невмирущої всеросійської «параші» біля дверей. За царських часів, «параша» була дерев'яна, невелика бочівка, а тепер, у добу сталінської індустріалізації, вона стала залізною, десь втриє більшою за свою царську попередницю. В'язниці також перевикували загально-державний плян побудови соціалізму й «щасливого» життя.

Дехто з в'язнів перемовлявся з сусідом пошепки, як наказано було біля дверей, але більшість була мовчазна, понура, приголомшена тяжкою несподіванкою. Відчувалося, ніби люди побоюються одне одно-

го, може, щоб не познайомитися тут з якимсь справжнім «ворогом народу», про яких так багато писали тепер у часописах, і не ускладнити тим свого «непорозуміння». Кілька просувалося попри стіни, оглядаючи написи вишкрябані попередниками, гвіздочком чи гудзиком на цеглі. Може сподівалися довідатися щось про когось з тих, рідних чи друзів, що зникли раніше.

З невідступною, болючою журбою про Зіну, Андрій, якимось механічно, переступав поміж людьми — чи нема когось знайомого. Не впізнав нікого. Почав потім приглядатися до гієрогліфів на стінах, прочитав одну, ніби пророчу риму: «Хто не був тут, той буде. Хто був, той не забуде!» Написав, мабуть, якийсь, що його вже вивозили кудись з в'язниці. І знову роздивлявся навколо, але були все незнайомі обличчя. Ні з ким не хотілося говорити, з таким тяжким настроєм.

Незабаром привели ще одну групу, мабуть, тих, що дивилися з ним, у перших рядах з такою увагою, на стіну. Нічого не давали їм ні їсти, ні пити, цілий день. Мабуть, знали, що ніхто не думає про їжу в такий день, а може мали намір підготувати їх до нової дієти. Коли один постукав у двері, просив напитися, дістав відповідь: «Отмерь трі четверті ат баради і нап'йошся вади! Тут імееш сваю воду!» — показав він на «парашу» й грюкнув дверима.

Часто відхилялося вічко в дверях і заглядало чийсь око. Коли хтось постукав, тримаючися за живіт, попроситися до туалету, бо не одному корчі в животі озвалися, вартовий закричав: «Делай в парашу ілі в брюкі, контра, мать твою!.. І не стучі больше, получиш по зубам!» І ті, що вірили в «непорозуміння» і в ті величезні плякати на волі, що в СРСР ніхто не може бути заарештований без причини, починали на решті сумніватися.

Як уже почало темніти за ґратами на вікнах, почали викликати по шестеро до коридору. Питали прізвища, відмічали в списку, наказували зовсім роздягнутися, три рази присісти навпочіпки, а тоді перешували всю одіжку, кожний шов, відрізували всі ме-

талеві гудзики, витягали шнурівки з черевиків, заганяли голих до бічної камери, кидали слідом одержу жужма, й викликали шестеро інших. І коли назбиралося їх біля сотні, тримаючи руками штани з повідрізуваними гудзиками, — наказали виходити.

У другому внутрішньому дворі, під загратованими й заслоненими щитами вікнами головної Лук'янівки, була вже ніч, освітлена ліхтарями. Понад кам'яним колодязем, в якому вони тепер опинилися, мерехтіли зорі. Пригадалися зорі понад Бистриком і невимовна журба стиснула Андрієве серце.

Загнали їх отарою до одноповерхового будинку в дворі, знову наказали роздягатися, зносити одержу і все, хто що мав, до парового казана в кутку, ставати в чергу до бічної камери. Там якісь шість зухвалих молодців, з вигляду кримінальних злочинців, стригли машинками скрізь, де було волосся, з реготом і коментарями:

— Чого б... худая шулишся як проститутка?! Розстав ноги шіре, бо п... машинкою по морді!

Коли надійшла Андрієва черга він, як і інші, відчув болоче приниження цієї процедури, що напевне була, як і попередня з відрізуванням гудзиків, як і багато інших у в'язниці — запланована вбити почуття людської гідності й волі до спротиву. Не дарма Сталін сказав перед початком цієї масової кампанії винищення: «Человек является самым ценным капиталом в Советском Союзе!»

Пригадав Андрій тепер і колишню татову машинку. Тепер здавалося йому, що вона зовсім не скублася, в порівнянні з цими, просто езекуційними.

Деяким клієнтам, залежно від настрою, веселі перукарі плювали на голову, вибухаючи дружнім реготом. Видно було, що їм подобається ця робота. Вони безконечно обмінювалися вульгарними зауваженнями на адресу своєї клієнтури. Коли хто пробував протестувати, діставав машинкою по зубах або по ребрах.

Андрій вийшов з лук'янівської перукарні з почуттям гнітючого приниження. Він також дістав си-

няка під ребрами. Пізніше, почуття цього приниження примеркло, як і багато іншого в серці. А тепер ще він, новак у «найбільш демократичній в'язниці світу», не міг би повірити, що десь дві години пізніше, ті самі молодці стригли його Зіну й інших жінок з нею. На «жіночому фронті» вульгарність перукарів перевершувала навіть буйну уяву. Оперували вони тепер машинками й вільними руками, захиляючись від реготу над заплаканими, зневаженими, безпомічними...

Після тієї стрижки загнали їх, через інші двері, до лазні з холодною водою, а потім вигнали, знову отарою, розшукувати свою напів-попалену одержу, в купі біля дезінфекційного казана. Нарешті відбулася заключна операція на сьогодні — їх розвели по камерах одного з внутрішніх корпусів Лук'янівки, вздовж коридору з залізними засувами й кругленькими віконечками посеред обшитих залізом дверей. Ніби поховали в кам'яних домовинах.

РОЗДІЛ 11.

Андрія й ще двох інших з гурту, запровадили до камери, яку неможливо було уявити людині «на волі», що ще не побувала в советській в'язниці.

На цементовій підлозі, розрахованій ще за царя на 8-10 в'язнів з ліжками, лежали боком, як оселедці в бочці, 152 в'язні, як довідався Андрій вранці, під час перевірки. Їм не було вже місця ані лягти, ані сісти, лише стояти щільно біля «параші», щоб не наступити на чийсь голову, чи ноги. Задуха й сморід затамовували дихання.

Коли двері грюкнули за ними, підвелось з тієї брудної мозаїки кошмару, кільканадцять спітнілих людських масок. Одна з них сказала їм чекати біля дверей до ранку. Вони стояли, ніби приголомшені, переминаючись з ноги на ногу, нагиналися до підлоги —

передихнути від задухи. Час від часу підводилися якісь жажливі люди, ніби розбійники, чи каторжани, переступали через людські тулуби й голови, до «параші», що просто забивала віддих, коли підносили покришку, і поверталися до своєї щілини на підлозі, ніби лунатики, не помічаючи, здавалося, новоприбулих. Лиш один, з кількома синяками на обличчі і розірваним, запеченим присохлою кров'ю вухом, запитав, справляючи свою потребу:

— Ви з волі, видно, чистенькі?

— Так.

— Багато прибуло?

— Більш ніж дві сотні...

Ще кілька разів підхоплювалися ніби під електричним струмом нещасні голови, коли скреготів засув викликати когось на допит. Біля порогу стояв штурпак, з записочкою в руці:

— На «Ди» — запитав він тихо, ніби боявся, що хтось там за ним почує.

— Данильченко... Дудка... Дмитренко... — підводилися вже всі на «Ди», ніби загіпнотизовані. Інші знову вкладалися, з полегшенням, що їх обминуте тепер.

— Собраться бистро на допрос, — показав штурпак пальцем на Дмитренка і той, тремтячими руками, одягав поспішно своє лахміття.

Ця процедура, тільки з іншими літерами, повторилася ще три рази цієї ночі. Дивно було новоприбулим, як люди ще можуть спати в такому постійному напруженні й смороді.

Ще перед світанком, повернулося троє — один непошкоджений і ніби веселий чомусь, другий, зігнувшись, тримався обома руками за попереk. Дмитренка, напів-притомного, з закривавленим обличчям, приволочили попід руки два штурпаки через поріг. Четвертий повернувся аж за три дні, після «конвеєра», з повибиваними зубами й запалими, як у кістяка очима.

Андрій не міг ще зрозуміти й повірити, що тут діється, дарма, що вже дещо сам побачив. Вже вдень, коли розказали йому, зрозумів більше...

Коли ранкове світло з'явилося поміж ґратами у двох вікнах, заслонених зовні навкись дерев'яними щитами, задзеленькотів пронизливо дзвінок на коридорі, ніби трамвайний і в камері почало діятися щось неймовірне. Люди схоплювалися ніби ошпарені, чи оперезані нагаєм, похапцем одягалися, змотували швиденько лахміття, що на ньому спали, попід стіну й шикувалися в ряди.

Незабаром заскреготів засув, відчинилися навстіж двері і штурпак вигукнув: «Вніманіє, поверка!»

До камери вскочив інший, невисокий, штурпак із старшинською відзнакою і вискочивши на покришку «параші», почав перераховувати голови, тикаючи пальцем.

— Скільки в камере? — запитав він, скінчивши рахунок.

— Учора було 152, а вночі ще трьох привели, — відповів староста.

Рахунок, видно, не сходився, бо начальник почав тикати пальцем заново. Вдруге йому пощастило, він записав число на пляншетці й скочив на підлогу.

— Гражданін начальник, дозвольте запитати, — озвався староста.

— Что такое? — півоberнувся суворий начальник на порозі.

— Дихати не маємо чим і полягати усім ніяк... і тільки один бачок води дістаємо на півтори сотні...

— Меньше бздить, больше будет воздуха. А воду получаете по норме. Тут вам не курорт! — вийшов він пиндючно з камери і штурпак гримнув дверима.

Тепер в'язні оточили новоприбулих розпитати що діється на волі, як справа з родинами заарештованих, чи ще й далі йдуть арешти, чи не пишуть щось в часописах про амністію. Та віра в амністію підтримувала ще багатьох, що мали вже й зуби повибивані й ребра поламані на допитах. Питання були безконечні, здавалося, люди були зовсім ізольовані від життя поза в'язницею і ще хапалися за соломинку надії про якесь дивовижне «непорозуміння» з ними.

Увесь інтерес до зовнішнього життя раптом урвався, коли знову заскреготів засув і два штурпаки занесли на поріг бачок з чаєм, миску з цукром і дві дерев'яні скриньки з порізаними цеглинками чорного, глевкого хліба та почали відраховувати шматки хліба, відмірили кілька горняток цукру. Як голодні вовки, в'язні підходили до камерного «каптьора» дістати кухлик якоїсь бурди, що звалася чаєм, сірникову скриньку цукру на двох, по п'ять грамів кожному, і двісті-грамову цеглину хліба, що її брали до рук з виразною побожністю, ніби дарник у церкві, у Провідну неділю.

Андрієві зовсім не хотілося їсти, лиш спрага дошкуляла. Він випив пожадливо кухлик бурди й, розглянувшись навколо, віддав свій хліб і цукор старенькому чоловікові, з сивою щетиною на бороді, як виявилось — професорові біології Київського Інституту Соціальної Освіти. Голодний старий професор був неймовірно захоплений тим несподіваним королівським подарунком. Вони посідали в куточку, під стіною, і старий, випивши свій чай, з четвертиною своєї пайки, розговорився.

— Тут питали мене що пишуть тепер у часописах, — запитав Андрій. — Хіба ж вам не дають часописів, чи книжок почитати?

Старий, ще певне з радости від подарунка, закахикав сміхом:

— Читати?! Пішов один наш на допит і якось украв у слідчого з корзинки під столом, як той задрімав на хвилинку, сторінку часопису. Знайшли за пазухою, коли привели до в'язниці. Дістав добре по ребрах і три доби мокрого карцера.

Сидів я 1905 року у цій самій, ще царській тоді, проклятій Лук'янівці, за справжню участь у підпільній революційній роботі. Мали ми тоді ліжка, чисту білизну давали нам щотижня, мали часописи, книжки й побачення з рідними чи друзями. А тепер забрали мене старого, мабуть лише тому, що 32 роки тому мав революційні настрої, бо нізащо більше. І де ж логіка?

То ж було проти царя, не проти Сталіна. Дивуюся чому його не посадили тепер за те, що банки грабував за царя...

Били мене ніжкою від стільця, роздирали рота й плювали, мочили в рот, мерзотники! Вимагали підписати, що плянував отруїти наших вождів якимись бактеріями. Майже всі тут мають дивовижно-неймовірні обвинувачення в шпигунстві, шкідництві, диверсії, яких ніколи не робили, а найбільше в тому, що хотіли підняти на Україні революцію проти Москви. Тому нас, українців, і товчуть так безперервно... Але не згадуйте нікому, що я вам щось таке казав, бо ще пришпилять нам з вами змову у в'язниці. Були вже такі випадки. Забудьте і дякую вам дуже за хліб. Я знаю, що вам, як і мені було, не хочеться їсти сьогодні, з волі. Але й ви зголодієте, як кожний, за пару днів, коли ваша журба заніміє трохи.

— Знаєте, професоре, не можу просто повірити, що так побили того Дмитренка на допиті, до неприємності. Може він справді якийсь небезпечний злочинець, чи шпигун, і не хоче признатися?..

— Він такий злочинець, як і ми з вами. Тільки ще певно має досить сили волі не підписувати фальшивих обвинувачень, а слідчий казиться. А справа його — справжній фарс, неймовірний. Він був помічником директора міських парків, розпоряджався які дерева треба зрізати, які гілки відпиляти, щоб виглядало естетично. І якомусь ідіотові показалося, що в парку біля колишнього царського палацу поспілювали гілляки так, що на фоні неба показався профіль Троцького з його козиною борідкою. Тепер б'ють його немилосердно, щоб підписав протокол, що він зробив те навмисне, з метою антисоветської пропаганди.

— Ви серйозно, чи жартуєте?

— Я сам би подумав, що то жарт, коли б хто розповідав мені таке, доки я не побував сам на допиті з неймовірним обвинуваченням у злочині, який навіть не міг би мені приснитися. Ось погляньте на того, що сидить там у кутку насуплений. То є київський піро-

технік, що був відповідальний за феєрверки на святах першого травня, чи жовтневої революції. Його обвинувачують у тому, що він ніби мав намір закласти міни під Кремль — висадити в повітря наших дорогих вождів. Все, ніби в гумористичній казці, тільки біда, що за ті казки тортурують і розстрілюють. Того піротехніка клали зв'язаного на підлогу й слідчий скакав зі столу йому на груди, коли відмовився кілька разів підписати те фантастичне обвинувачення. Трое ребер зламав. Забрали на два тижні до в'язничного шпиталю, але, бачите — досі тримається за груди й харкає кров'ю...

А он той, ветеринарний лікар, що тримається за щелепу, бачите? Позавчора викликали його втретє на допит. Прив'язали до крісла, коли знову відмовився підписувати, що хотів отруїти всю худобу в СРСР і «дентист» з НКВД почав прокручувати йому дентистичним струментом дірки навскізь, у здорових зубах. Підійдіть потім — він вам покаже. Після третього зуба він підписав...

А он там сидить маляр — декоратор з українського драматичного театру, — показав професор помахом голови, ніби всміхнувшись, на чоловіка десь навколо тридцятки. — Дивовижно наївний на свої роки, скромний чоловік. Не знаю, чи зустрічався він коли інтимно з якоюсь жінкою, але не маю сумніву, що втратив тепер навіки пошану до «ніжної жіночої статі». Не знаю чому, але його справа потрапила до слідчого-жінки, якоїсь заслуженої чекістки ще з часів громадянської війни, бо казав, що їй десь навколо п'ятдесятки. Має чотири ордени на своїй гімнастюрці, включно з орденом Леніна.

Просто неймовірно, що вона з ним виробляла на слідстві. Насамперед зустріла його не трьохповерховою, а дванадцятиповерховою матерщиною, з такими нюансами, що він ще ніде й ніколи не чув. Штурпаки тримали його потім за руки й ноги, а та орденоносна заголилася — присіла справляти на його обличчя свої потреби, під регіт тих асистентів, що тримали його на

підлозі. Казала, що це вже він востаннє має можливість бачити «живу» задницю, якщо не підпише свого обвинувачення. Потім як відмовився, зашморгнула його чоловіче «причандалля» мотузком і била по ньому лінійкою, з павзами, щоб не зімлів відразу. Підписав він приготівлене свідчення після того «романтичного» експерименту. Казав — ми щасливі, що маємо слідчих чоловіків. Навряд чи захоче він коли женитися після такого театрального слідства...

Бачу у ваших очах, що сумніваєтесь. Подивіться, ось, на мою спину, — підтягнув старий сорочку, ніби трохи роздратовано, повертаючи спину до Андрія: — бачите?

— А що то за сині густі цятки?

— Це пам'ятка від дощечки, з набитими густо навскрізь невеликими гвіздочками. Можете порахувати скільки було їх на моїй спині, як ударив слідчий тією дощечкою... Краще приготуйтеся морально до такої можливості й не дивуйтеся так наївно, що тут таке робиться... І не підписуйте фальшивих обвинувачень, як битимуть. Бо скажете «А», будуть вимагати аж до кінця абетки. Вже чимало зникло тих, що підписали... Тих, що не підписали — також. Як битимуть, кричіть скільки духу, ніби легше тоді витримати біль. І трохи слідчого втихомирює, мабуть, він думає, що добре дошкулив... Не хочу вас молодого розчаровувати, але не сподівайтесь марно, що випустять, чи на ту фантастичну амністію, що її ще й досі сподіваються наївні. Я вже тут майже пів року, прожив на світі десь сорок років більше ніж ви і вже зрозумів цей парадокс божевільного сталінського терору.

— Але ж я ніякого злочину не вчинив. Не можна ж просто висмоктати щось з пальця й тим обвинувачувати людину, — відповів Андрій і сумнів з'явився, — чи не провокує його старий.

— То в гаслах лише, що з'явилися в місті й часописах перед моїм арештом писали, що без провини НКВД нікого не заарештовує. Але НКВД не думає так. Чули ми не так давно, через в'язничний теле-

граф — не знаю як та вістка дісталася сюди, може когось з НКВД посадили — що приїжджав недавно до Києва сам Єжов, «улюблений нарком» товарища Сталіна. Він ніби заявив тут на зборах головачів НКВД дослівно таке: «Той не чекіст, що не може здобути потрібного йому свідчення. Коли є людина в руках, справу для неї завжди можна знайти!» Їм треба спустити тиск загального незадоволення — розстріляти найбільш небезпечних, а решту, з мільйон чи два — завезти на каторжну, безкоштовну роботу до Сибіру. Так ясно, як у соняшний день.

Я біолог і мені пришили справу з отруєнням, бо знають, що я ніколи не стану прихильником невідлучності й фальшивих проклямацій для замилювання людських очей. А вам, молодому, потенційно небезпечному, напевне будуть підшивати справу участі в підпільній українській організації й наміри державного перевороту на Україні. Он там, сидять двоє студентів з Києва. Вони мають такі справи. Вам корисно буде поговорити з ними, доки вас покличуть, щоб краще зорієнтуватися.

— А де жінок заарештованих тримають? — запитав Андрій, з невідступною думкою про Зіну.

— В Києві є ще кілька в'язниць. Але тут, у Лук'янівці, в бічному від нас корпусі, є також жіночий відділ. Почуєте самі, сьогодні чи завтра вночі, як кричать на допитах. Переважно возять на допити до НКВД, на вулиці Рози Люксембург, чи на Володимирську, а часом водять тут, до підвалу... Почуєте самі ту какофонію розпачу.

— А он тому, з замотаною рукою, спочатку прищипували пальці дверима а потім вирвали обчепьками нігті з пальців. Підіть самі подивіться, щоб не думали, що старий збожеволів тут і розповідає вам фантазії.

— Та ж це справді люта інквізиція, те що ви розповідаєте, — аж запаморочилося ніби Андрієві від цих неймовірних історій. Хотілося відійти від старого, не слухати більше.

— Ви згадали про інквізицію... Он там сидить професор історії з Київського Інституту Профосвіти. Не маючи тут книжок, ми щодня слухаємо, чи розповідаємо тут щось, щоб забути хоч трохи про нашу жахливу дійсність. Говоримо звичайно пошепки, як ви помітили вже, як оце ми з вами, бо розмовляти нормально тут заборонено. Позавчора він розповідав нам дуже цікаво про середньовічну інквізицію. Я і ви напевно читали колись про неї, здригаючися. Але хай інквізиція умиється перед нашою новітньою, під диригентурою сталінського Малюти Скуратова — Ніколая Івановича Єжова і його опричників у синьо-червоних кашкетах. «Далеко кудому до зайця», за нашою приказкою.

— А ви маєте якийсь контакт із жінками у в'язниці? — знову повернувся Андрій до свого невідступного. — Зі мною разом заарештували мою наречену і розлучили нас на підвір'ї НКВД. Хочу довідатися що сталося з нею.

— Ми здобуваємо часом відомості про інших в'язнів тільки перестукуванням через стіни вночі, коли все затихне, або з записочок схованих у кльозеті. Але з жіночими камерами сконтактуватися майже неможливо хіба далеким зв'язком через інші камери. А перестукуватися треба обережно, бо як помітять через вічко — поб'ють і посадять на 3-5 днів до мокрого карцеру. Ви вже бачили, що наші сторожі не мають нічого спільного з людяністю — заговорите голосніше, запротестуйте обережно проти якогось в'язничного звірства, або шматочок олівця чи паперу у вас знайдуть — витягнуть до коридору й поб'ють немилосердно...

Один лише, часом чергує тут, привітний — усміхнеться, заговорить, навіть пачку махорки дасть, оглянувшись вздовж коридору, чи ніхто не бачить. Дивувалися ми дуже на ту «білу ворону», а пізніше довідалися через наш телеграф, що той «ласкавий» штурпак є одним з тих, що розстрілюють в'язнів десь у підвалі. Не знаю чи то правда, але такого як він, не

тримали б тут, якби та людяність була щирою. Бачите, які неймовірні парадокси трапляються тут! І не вражайтеся, бо просто з глузду можна з'їхати.

— А з рідними дозволяють побачитися?

— Ні, тільки рідні мають право надіслати в'язневі п'ятдесят рублів щомісяця, якщо слідчий дозволить, купити одну хлібину, дві пачки махорки, чи ще якийсь подібний скарб у тутешній «лавочці», яка прибуває на носилках до коридору раз на місяць. Вже два місяці наша камера позбавлена того великодушного щастя, бо під час обшуку знайшли у нас шматочок олівця. А цього місяця позбавили за те, що двоє посярилися й забули про те, що можна розмовляти лише пошепки.

— А листування дозволяють?

— Абсолютно ні, ані писати ані діставати листи. Ми чули, що як вивозять на Сибір, дозволяють на п'ять хвилин побачення з одним рідним...

Ще багато різного розповів Андрієві старенький професор, захоплений дорогоцінним Андрієвим подарунком.

— І ще майте на увазі, що і мене і кожного на допиті примушують називати імена ваших друзів, знайомих, підписувати, що то є ваші співники в злочинній організації. Потім їх заарештовують, звичайно, і вимагають від них те саме. І так люди намотуються, як снігова балабуха, покочена з гори. Будьте обережні з тим, бо тут деякі позаписували, під ніжкою від стільця, і живих і мертвих. За мертвих їм потім дісталось знову, що підвели слідчого витратити час на розшуки...

Після тієї розмови й багатьох болючих спостережень, що мав їх щодня й щоночі, Андрій почав прощатися зі своєю ілюзією про якесь «непорозуміння» в його справі. Не зважаючи на всі спроби через в'язничний телеграф, ще нічого не вдалося йому довідатися про Зіну. З ночі на ніч він чекав тепер з тривогою свого виклику до інквізитора.

РОЗДІЛ 12.

На одинадцяту ніч Андрієвого перебування у в'язниці, заскреготів вдруге засув, і з'явився штурпак на порозі. Зробив павзу, як звичайно, наелектризувати підведені голови, напомпувати серця:

— На «ГИ»...

— Гордієнко... Гавриш... Глевкий... Гук...

— Собраться быстро на допрос! — показав пальцем на Андрія, і зачинив двері.

За дві хвилини Андрій стояв уже біля «параші», з калаталом у грудях. Голови на «ГИ» поховалися на підлозі. Старенький професор і двоє молодих друзів помахали йому співчутливо руками. Десь за хвилину, відчинилися двері і якийсь інший штурпак, наказавши закласти руки за спину, повів Андрія вздовж коридору до сходів. На кожному звороті він клацав пальцями, чи не ведуть назустріч якогось іншого в'язня. В такому випадку, одного ставили лицем до стіни, іншого швидко проводили повз, наказавши потупити очі до підлоги, щоб не порушити закону ізоляції.

Цього разу завели Андрія з третього поверху під муровані зводи коридору в підвалі, також з обкованими залізом дверима вздовж. Коридором повільно проходилися, в протилежних напрямках, двоє вартових, як звичайно, без зброї. Якийсь в'язень, з відчаю, міг би вихопити її й наробити бешкету. Тут і там проривалися, крізь двері, божевільні крики й трюхповерхова московська матерщина. Наказавши зупинитися, штурпак відчинив двері, записані на супровідному папірчику.

З невеликої камери, з низькою стелею, вдарило у вічі засліплююче світло рефлектора біля столу, скероване на порожній стілець перед ним. Здавалося, нікого нема в кімнаті. Але за хвилинку, примруживши очі, Андрій угледів за столом, біля лампи з червоним абажуром, чоловіка в уніформі НКВД.

Підвівши в'язня до стільця, штурпак дістав підпис від слідчого за столом, і вийшов зачинивши двері.

Андрій стояв біля стільця, освітлений з голови до ніг сліпучим, дошкульним світлом, а постать за столом мовчала, перелистуючи уважно товсту папку паперів, позираючи мовчки, час від часу, на нього. Потім постать підвелася, підійшла до нього, подивилася пильно в очі, блискавично замахнулася і вдарила, важким кулаком, у лице.

Від удару й несподіванки Андрій поточився до стіни, але удар у протилежну вилицю відбив його до стільця. З третім ударом йому болісно хруснуло в щелепах і рот наповнився кров'ю. Він виплюнув кров на підлогу, вхопився руками за лице, захищаючися. Руки напружувалися — дати здачі, але в камері казали, що то майже вірна смерть, або тортури до неприємності.

— Ви не маєте права бити людину в Советському Союзі! Це не є капіталістична в'язниця! — вигукнув Андрій, наставляючи долоні проти кулаків.

— Я тобі покажу право, петлюрівська контра, мати твою!.. — вибухнув слідчий московською трюхповерховою лайкою.

Відскочивши на мить від столу, слідчий озброївся чотиригранною ніжкою від стільця — і почав бити Андрія наосліп по спині, по ребрах, ногах, ухопивши, немов кліщами, за руку. Андрій звивався від болю, як вуж, намагаючися уникнути ударів і, пригадавши пораду з камери, почав несамовито кричати. Він чув такі розпачливі крики зі своєї камери ночами, чув і тепер, коли вели його вздовж коридору лук'янівської катівні.

Крик ніби справді вплинув на ежовського молодця — він оперезав Андрія ще кілька разів по задку й ногах і повернувся до столу. Не озиваючися, він знову почав перелистувати папку, виписуючи щось на аркуш паперу. Андрій стояв мовчки, витираючи час від часу, закривавленою хусточкою, кров, що просочувалася на губи. Яскраве світло сліпило очі, слідчий

сидів, ніби в присмерку, перелистуючи папку далі, без будь-якої уваги до в'язня, ніби зовсім його тут не було.

— Ну от! — озвався він нарешті московською мовою, — я бачу, що тобі не дуже сподобалася наша перша зустріч, але я не міг зустріти тебе інакше, бо ти є петлюрівська сволоч. Замаскувався в університеті і певно думав, що ми не знаємо про твою підпільну, контрреволюційну роботу. Ми все знаємо, від НКВД нічого не сховаєш!

— Я ніякої підпільної роботи не робив, учився й працював лише, щоб здобути фах до роботи.

— Знаєш що, ти не п... тут мені, бо розторощу твою бандитську морду. Я вже бачив багато таких «невинних», як ти, б... Але призналися швидко, твої спільники також... Бачиш цю папку? Тут записано всі твої вовчі діла й стежки, в Києві і поза Києвом. Від нас ще ніхто не сховався й не вислизнув з наших рук. І ти маєш лиш один шанс, якщо ще хочеш пожити на світі — щиро признатися у всьому. Ми, звичайно, можемо розстріляти тебе без будь-яких розмов про те, що ти наробиш. Але ти ще молодий, міг заблудити під проводом старших вовків... ще зможеш повернутися на добру дорогу, коли покаєшся щиро й викажеш своїх провідників і спільників...

— Мені нема в чому каятися і ніяких спільників у чомусь недоброму я не мав.

— Ти знову п... мені те саме! — вигукнув люто слідчий, вхопившись за ніжку, що лежала на столі. Потім, ніби пригадавши щось, поглянув на годинника: — Не маю часу розмовляти довше з тобою сьогодні. Зараз тебе відведуть до камери. Подумай там добре... Це була лише коротка передмова до нашого першого знайомства. Маєш лише один рятунок від смерті — признатися. Ти ще молодий, починаєш лише жити. Закінчив університет — широка дорога розгорнулася перед тобою, починаєш лише життя і можеш скінчити його так несподівано. Шкода тебе... Даємо тобі нагоду щиро покаятися у всьому. Продумай усе в подробицях, щоб ми не витрачали часу даремно. Та й тебе ці-

кава робота чекає на волі... Завтра викличу. А позавтра вже може й дома будеш. Советська влада не раз прощає ворогам, дає нагоду виправити свої помилки...

— Мені нема що продумувати, ніякої контрреволюційної роботи я не провадив, — відповів Андрій, витираючи кров на губах.

Не відповідаючи, слідчий натиснув на столі гудзика. Майже моментально відчинилися двері й вартовий повів, розмальованого синяками й кров'ю, Андрія «додому».

Було вже десь перед світанком, коли він переступив поріг. Підвелось кілька голів з підлоги й відразу поховалися, побачивши, що привели свого з допиту. Вже ранком розпитували, співчували, давали поради.

Перед наступним світанком, Андрій повертався до камери, ледве тримаючись на ногах, змордований, закривавлений. Він відмовився писати фальшиве самообвинувачення, називати «спільників» і слідчий покликав на допомогу іншого, подібного до горилі. Збили вони його перехресними кулаками на підлогу і гатили чобітьми до непритомности. Обливали голову водою, пропонували писати й продовжували екзекуцію, коли відмовлявся. Крик тепер не впливав на них.

Він не пам'ятає, як опинився вже на стільці, з мокрою головою, в мокрій сорочці. Горилі не було. Слідчий розвалився в кріслі за столом, курив і дивився пильно на нього, ніби одним оком, з-поза сірого туману:

— Сподобалася наша розмова? — запитав він, скрививши гримасливо губи.

Андрій нічого не відповів, лиш витер долонею якусь слизь на лівому оці, що не розплющувалося і зненависть закипіла в грудях. Хотілося кинутись через стіл, вигризти зубами ту диявольську гримасу.

— Це лише квіточки, ягідки будуть завтра... Завтра ми тебе скінчимо, якщо не признаєшся й закопаємо десь на смітнику в Мишоловці, петлюрівська заразо! — Натиснув гудзика...

Цього разу вже не всі голови сховалися на підлозі, коли закривавлений Андрій вхопився за одвірок, щоб не впасти. Переступали до нього через дантівську кльоаку професор біології й молодий студент, приятель по камері. Повели його попід руки в куток, покладали на своє місце, повитирали кров мокрою ганчіркою. Самі стояли до світанку поруч.

— Тут ще один побитий, не може підвестися, — заявив староста під час «поверки». Начальник протопився поміж рядами, поглянув і поправив число на планшетці.

Десь майже два тижні не викликали Андрія після тієї ночі. Але кожного разу, коли скреготів засув по півночі, він, з болем у кожному суглобі, підводив голову — чи не по його душу...

**
*

Однієї ночі, коли вже відійшла Андрієві гарячка, заспокоїлися гострі болі і навіть з'явився пожадливий апетит до хліба й баланди з риб'ячими головами — заскреготів засув:

— На «ГИ»!

— Гордієнко... Гармаш... Гук...

— Собраться на допрос, бистро! — показав штурпак пальцем на Андрія.

Він підвівся тривожно, почав одягатися. В уяві виринули слідчий і гориля.

Цього разу вивели його через подвір'я, до «чорного ворона» біля внутрішніх воріт, запакували у вузьеньку кабінку всередині, поруч і напроти — ще кількох невідомих і «чорний ворон» виїхав за ворота. Андрій помітив, що зовнішні стінки ворона були обмальовані як авта, що розвозять хліб по місту.

Він пробував уявити напрям подорожі, але не вдалося. «Може до Мишоловки, біля Голосіївського лісу?.. — промайнула думка, якось байдужно вже. Хтось стукав з сусідньої кабінки, але він не відповідав. Він збайдужнів до перестукувань — за весь свій час у

в'язниці, не зважаючи на всі старання, не міг нічого довідатися через той телеграф про свою Зіну.

Чорний ворон загуркотів напружено під гору. «Де ж він їде? До Мишоловки нема під гору. І не могли ми так швидко доїхати, навіть до Голосіївського лісу... Можливо, це узвіз біля Історичного музею?» — промайнула думка. Ворон ще завернув два-три рази й зупинився. Їх вивели поодиноці з кабінок, щоб один одного не побачив, і Андрій опинився несподівано в тому ж дворі київського обласного НКВД, до якого, десь місяць тому завезли його з Зіною.

Тепер повели його в іншому напрямі, до бічного будинку й запакували в так званому «собачнику» — приблизно такій тісній кабінці, як і в вороні, що не можна було зігнути коліна, лише стояти прихилившись до стінки. Проводячи до собачника, вартовий наказав йому, як звичайно, говорити пошепки, певно щоб не почув хто знайомого голосу. І сам говорив пошепки.

В собачниках панувала тиша. Чути було лиш зітхання, чи приводили ще когось, клацаючи пальцями, щоб інший вартовий не вивів когось у той момент назустріч. І чути було навіть як билось власне серце у грудях. Хтось спробував перестукуватися і вартовий негайно застукотів там погрозово. Телеграф зазмер раптово.

В Андріївій думці роївся невідступно той несподіваний жах першої ночі в неволі, коли привезли їх обох сюди, розбудивши по півночі. Виринала в думці кожна подробиця...

Десь може за пів години наблизилися кроки. Відчинилися двері в його собачнику і якийсь штурпак повів його вздовж коридору, з підвального на другий поверх, клацаючи пальцями — насторожуючи до тортур. З-поза дверей, як і в перших випадках, виривалися відчайдушні крики й брутальна московська лайка. Хотілося провалитися через усі поверхи й крізь землю, щоб не бачити більше інквізиторів.

Він сидів і тут в сутінковій червоного абажура, за столом, другий якийсь розвалився на канапі збоку.

— Сідай — показав Андрієві слідчий на стілець, біля невеликого столика перед його столом. Яскраве світло рефлектора було скероване на нього й на другий порожній стілець, поруч.

— Я хочу дати тобі останню нагоду признатися щиро в твоїх злочинах, якщо хочеш, щоб ми не закопали тебе цієї ночі безслідно. Якщо признаєшся у всьому щиро, поїдеш, попрацюєш кілька років у тайзі... а, може, навіть випустимо тебе і ще когось завтра на волю, бо молоді ще — могли помилитися під ворожим проводом...

— Я ніяких злочинів не вчинив і не маю в чому признаватися...

— Я вже раніше подумав, що ти контрреволюційна петлюрівська б... Будеш шкодувати, що не показався, але буде вже пізно... І якщо не хочеш уже бути на волі, ми тобі зараз документально докажемо, яка ти гнила петлюрівська проститутка. Бачите, яку ми птичку спіймали?! — звернувся він до того, що на канапі.

— Дивуюся, чому ви досі не шльопнули цього гада, — відповів той.

— Думали, що покається, молодий же ще, пожив би на світі, працював, оженився б, дітей мав. Але бачите який упертий петлюрівський бандит! Ми його зараз розмаскуємо і відправимо в штаб Духоніна без затримки! — натиснув він гудзика.

Видно все було заплановане заздалегідь, бо вже десь за чверть хвилини штурпак підвів когось до стільця збоку. Андрій поглянув і зацікавився. Біля стільця стояв Іван Пишко.

— Іване!!! — підхопила Андрія якась сила з стільця, ніби до рідного.

— Сідай! — гаркнув люто слідчий. — Сідайте там, — показав він Пишкові на стілець.

Пишко сів і відразу скинув протирати свої роги окуляри, відвівши очі від Андрія, що зацікавився здиво-

вано. Видно було, що Пишка привели сюди з волі, а не з в'язниці. Чуб був не обстрижений, обличчя свіже, поголене, зовсім не подібне до воскових, щетинястих, виснажених масок з в'язниці. Одяг випрасуваний, а найголовніше — окуляри, що їх відбирали у кожного, ще в розподільчій камері, навіть коли чоловік не міг пізнати обличчя без окулярів.

— Зараз я буду задавати питання вам обом. Ви повинні лише відповідати на них без ніяких інших розмов, чи вашого підпільного жаргону. За порушення цього правила очної ставки, ви будете покарані.

На столі перед слідчим лежало кілька аркушів паперу, мабуть, з виписаними питаннями.

— Ваше ім'я, вік, адреса й заняття? — звернувся він до Пишка, що дивився пильно на нього, уникаючи погляду Андрія, що вже чув у камері про провокативні очні ставки у слідчого.

Пишко відповів, що працює тепер в аспірантській групі історії України при університеті.

«Значить, не заарештований»... — промайнуло в Андрієвій думці.

— Працювали... — поправив його слідчий.

— Так, працював перед арештом... — відповів Пишко.

— Що то за чоловік перед вами і звідки ви його знаєте?

Пишко зиркнув на Андрія і знову перевів погляд на слідчого:

— Це Андрій Гук, мій близький товариш по університету. Ми були на різних факультетах, але ми приятелювали особисто вже більш ніж три роки... А поза тим, ми обидва належали, майже два роки, до підпільної організації, очолюваної професором Колодубом...

— Це провокація! — зірвався Андрій із стільця, з наміром кинутися на Пишка, бодай плюнути в лице. Але той, що сидів на канапі, підхопився, ударив Андрія навідліг долонею в лице й гукнув: — Сідай, слухай мовчки й відповідай на питання, бо дістанеш біль-

ше. Маєш дві доби карцеру за порушення правил очної ставки! — записав слідчий щось на папірчику.

— Хто ще належав до вашої підпільної організації і які контрреволюційні плани ви мали до виконання?

— Я вже сказав, що очолював організацію професор Колодуб, а належали до неї переважно студенти університету...

— Прошу не називати імен, — попередив слідчий. — Ми маємо всіх їх на списку. Відповідайте лише про імена, які питатиму. Яку мету ставила перед собою ваша підпільна організація?

— В основному мета зводилася до того, щоб мати більше підпільників в студентському середовищі; провадити при кожній можливості антисоветську пропаганду; підбурювати людей до повстання на повалення советської влади й відновлення самостійної України, незалежної від Росії...

— Чи мала ваша організація якісь зв'язки з Червоною армією і що ви робили в тому напрямі?

— Так, ми мали завдання наві'язувати як більше контактів з командирами українцями, коли хто з нас їхав робити якісь доповіді в червоноармійських клубах і взагалі, при кожній нагоді... Ця кампанія заktivувалася особливо після розстрілу маршала Тухачевського...

— Чи ви знали студентку Ганну Таран?

— Так. Вона була на одному курсі зі мною в університеті і також належала до нашої підпільної організації...

— Як довго?

— Приблизно від того самого часу, що я і товариш Гук... та інші...

— Хто завербував вас до підпільної організації?

— Мій товариш і однокурсник, Дмитро Сомко, за дорученням професора Колодуба... Він сказав мені тоді, що й наш спільний товариш Гук належить до організації...

— Це є абсолютна брехня і брудна провокація! —

зірвався Андрій із стільця. Підскочив раптово той, що сидів на канапі, ударив Андрія з розмаху в лице.

— Не подобається, що советське правосуддя витягає тебе, гада, за хвіст на денне світло?! Маєш ще дві доби карцеру за порушення правил слідства! — дописав слідчий на папірчику.

Андрій витирав ганчіркою закривавленого носа. Пишко знову витирав окуляри.

— Ти знаєш цього чоловіка? — показав слідчий Андрієві на Пишка.

— Так, знаю. Це є ваш брудний провокатор Іван Пишко, що як Юда продає вам своїх чесних товаришів, — відповів Андрій обурено, витираючи кров на устах.

— Чесних! Ха-ха! Тих, що їм советська влада дала можливість здобути вищу освіту, а вони — бандиське петлюрівське кодро — планували зруйнувати її, щоб повернути поміщиків і капіталістів на шию трудящих!.. Він чесний, а не ти! Він щиро покався в своїй злочинній діяльності та виявив таких мерзенних шурів, як ти, що підгризали потайки підвалини нашої соціалістичної будови! І ми дамо йому нагоду викупити чесною працею свою провину. Таку нагоду можеш здобути й ти, якщо щиро признаєшся у всіх своїх злочинах і розкажеш про своїх спільників і провідників...

— Але я ніякого злочину не вчинив і свідчення цього провокатора є абсолютно брехливе.

— Годі розводити теревені. Відповідай лише на мої запитання! Повторюю: — Чи ти знаєш цього громадянина і як саме?

— Це Іван Пишко. Я знаю його десь, мабуть, три роки, з університету. Не мав я з ним ніколи близької дружби, був лише знайомий, зустрічався переважно в університеті і не раз дивувався, коли він заводив між студентами антисовєтські розмови...

— Чи належав ти до тієї самої підпільної організації, що й громадянин Пишко, хто й коли завербував тебе до неї?

— Ніколи ні до якої підпільної організації я не належав, ніхто мене ніколи не пробував вербувати до якоїсь нелегальної організації. Те що свідчив тут Пишко, є абсолютно фальшивою провокацією.

— Я тебе не питаю про це! — вигукнув слідчий, зупинивши записування. — Ти відповідай лише на запитання, бо ще добавлю тобі карцера. Чи був ти на підпільному засіданні у студента Дмитра Сомка після закінчення іспитів?

— Я вже відповів, що не належав ні до якої підпільної організації і не був я ніколи ні на яких підпільних засіданнях.

— Не був!.. Ха-ха! А чи тобі знайоме це фото? — підійшов він до Андрія, з карткою в руці.

— Я ще не бачив його, — придивлявся Андрій пильно, з почуттям раптового відчаю в серці, до Зіниного обличчя біля столу, — але не маю сумніву, що це те фото, яке зробив Пишко на нашій товариській вечірці у товариша Сомка, після закінчення наших університетських іспитів. Він обіцяв надіслати кожному з присутніх те фото, зібрав адреси, але потім, при зустрічі сказав, що фото не вийшло, бо він забув перекрутити фільм...

— На товариській вечірці, кажеш? Ха-ха! А що ви говорили на тій «товариській» вечірці про вбивство товариша Кірова і про розстріл петлюрівських бандитів у Києві!?

— То ж власне, Пишко говорив про те після того, як зробив це фото...

— Пишко говорив! Ви чуєте, товариш Бистрий? — звернувся він до того, що сидів на канапі. — Нам відомо хтє те говорив і хто говорив про «озеро спокою»... Пишко говорив!? А ви, «ні в чому невинні, чесні советські студенти», усміхалися так радісно, ось бачиш! — на ті контрреволюційні промови! Тут тобі вже зовсім ніяк викрутитися від документального доказу, петлюрівський прихвостень!

— А це хто тут? Також якась невинна студентка!? — показав він пальцем на Зіну.

— Це моя наречена, вчителька, що приїхала саме того вечора, по дорозі додому, на літню відпустку.

— По дорозі додому! Ха-ха! І опинилася «випадково» на засідання підпільної петлюрівської організації, бідна «невинна» дівчина!.. У Сомка!.. А яке призвище має твоя наречена?

— Степова.

— А де тепер та «невинна» Степова?

— Не знаю де вона...

— Не знаєш?! Бач, який святий! А я знаю! Її заарештували разом з тобою і та пташка тепер у наших руках!..

— Я хотів сказати вам про те, але ви не дали мені скінчити речення...

— Нам тут не потрібна граматика з реченням і не перебивай, коли я говорю! — вигукнув слідчий. — Ти також, мабуть, не знаєш, що її «невинного» брата розстріляли за участь у змові німецького шпигуна Тухачевського і японського шпигуна Блюхера?

Андрієве серце ніби зупинилося на мить, з думкою про Зіну: «Правда, чи провокує?» — подумав він.

— Я знаю, що її брат був майором Червоної армії і не так давно був нагороджений орденом за хоробрість у сутичках з японцями.

— А що того «героя» заарештували ти не знав? А твоя «невинна» Зіна призналася, як дали їй добре по задку...

— Я знав і хотів сказати вам про те, але ви знову не дали мені скінчити речення, — закипіло серце кров'ю, коли уявив свою Зіну на допиті такого дегенерата, як оцей.

— Не дав тобі скінчити! Ти не викрутишся з своєю граматикою! Маєш нагоду покаятися, а не хочеш. Тобі ж гірше буде і твоїй к... також!

— Не смійте ображати моєї нареченої! — скипів Андрій вигуком.

— Ти не смій мені вказувати контра, що я маю говорити! — вискочив він з-за столу, ударив Андрія долонею навідліг і, повернувшись до столу, почав щось

записувати. — Підпишіть протокол, — звернувся він до Пишка, скінчивши писати. Пишко підписав аркуш, не читаючи. Слідчий натиснув гудзика і вартовий вивів його з кімнати. Пишко пішов з очима зверненими на підлогу, ніби боявся спіткнутися, чи зустрітися поглядом з Андрієм.

Дописавши ще щось, слідчий знову натиснув гудзика і десь за хвилину вартовий завів до кімнати виснажену, заплакану дівчину, з синяками під оком і на вилиці.

— Сідай, — показав їй слідчий на стілець, де сидів Пишко.

Вона сіла, вдивляючися пильно на свої коліна, під розідраною в кількох місцях спідницею. Андрій не впізнав її спочатку, потім, поглянувши пильніше, скрикнув: — Ганнусю і ти тут! — Вона здригнулася, зиркнула на Андрія й знову потупилася до колін.

— Не розмовляти! — гаркнув слідчий, стукнувши кулаком по столу. Ганнуса зіщулилася під окриком, ніби під батою.

— Твое ім'я? — запитав слідчий.

— Ганна Таран, — відповіла, ніби бездушний манекен.

— Подивись на того арештанта, чи ти знаєш його?

— Знаю, це Андрій Гук, — відповіла так само, не підводячи голови.

— Як давно ти знаєш його і звідки?

— Десь чотири роки, з університету... з підпільної організації, до якої ми разом належали... — вимовила вона, ніби наперед вивчене речення.

— Ганнусю, що ти говориш!? — не стерпів Андрій.

— Не розмовляти, мати твою... — ударив слідчий знову кулаком по столу.

— Що це за фото? — підійшов він до Ганни з фотографією.

Ганна зиркнула на картку:

— Це зібрання нашої організаційної групи у Дмитра Сомка...

— Чи є тут Андрій Гук? Покажи.

— Так, он там... — показала пальцем на фото.

Слідчий повернувся до столу, почав щось писати. Андрій сидів непорушно, вражений цією провокативною інсценізацією. Він не мав обурення до Ганни, не мав сумніву, що її тортували, примусили так по-свідчити...

— Підпиши! — покликав її слідчий до столу й натиснув гудзика.

Ганна підписала також не читаючи й гірко розплакалася, виходячи з кімнати.

— І що ти тепер скажеш, петлюрівська б...?

— Те саме, що казав уже вам, що все це є фальшива, брудна провокація.

— Не хочеш, запеклий, покаятися! Шкодувати-меш, як поставимо під стінку, але буде вже пізно тоді. Та зрештою ми й не потребуємо тепер, щоб ти признавався. Ти вже оформлений і припечатаний свідками й документальною фотографією. Підпиши протокол очних ставок, — приніс він кілька списаних аркушів до столика.

Андрій прочитав уважно питання й відповіді:

— Я відповідав вам, що свідчення Пишка і взагалі вся ця комедія є звичайною провокацією. Чому ви те не записали? І за ту фотографію також...

— Бо те, що ти думаєш і вибіруєш тут, до справи не стосується. Лише фактичні докази й документальні дані записуються при очних ставках. Дав би я тобі ще по зубах за твій довгий язик, але вже не хочу бруднити рук об тебе.

— Але які ж докази й дані? Звичайнісінька, запланована провокація, і я не підпишу її.

— Маєш ще дві доби карцеру за образу слідчих органів. І як не хочеш підписати, обійдемося — тут є представник закону, що підтвердить твою брехню і твою упертість. Та зрештою твій підпис і не має значення, коли всі члени вашої банди призналися і за себе й за тебе. Ми ще зробимо тобі очні ставки з ними, повибиваємо тобі всі зуби, бо всеодно ні до чого

вони тепер тобі. А тоді вже відправимо тебе на той світ, до «батька Петлюри».

Він дописав ще щось на останньому аркуші і той «представник закону», що сидів на канапі, підписав протокол.

— Шість діб карцеру, — зауважив слідчий вартовому, передаючи супровідну записку.

РОЗДІЛ 13.

Андрій повернувся до камери на сьомий день після допиту, ніби з хреста знятий. Шість днів перебував у вогкій цегляній кабінці — карцері, де можна було лиш стояти, чи присісти навпочіпки. Під стелею була негасима, в дротяному ковпачку, електрична лампка. Біля дверей, з всевидючим тасмичним вічком, що відслонювалося час від часу, показуючи чийсь око — незрадлива товаришка жахливої самотності — параша.

Давали йому щодня двісті грамів хліба й відмірювали два кухлики води в алюмінійову мисочку. Можна було ще раз напиться на запас, коли виводили вдень до вбиральні. Прогулянки карцерники не мали. Третього дня дали несподівано мисочку вівсяної ба-ланди, що здалася найсмачнішою стравою в світі.

Спав він уночі, чи здавалося лише, що спав — сидючи на параші. Снилися все якісь дивовижі, тяжкі сни. Так хотілося, щоб приснилася Зіна, рідні, але з'являлися, замість них, якісь слідчі, штурпаки і найчастіше той подібний до горилю, з роззявленою пащею.

Ще першої ночі, перестукуючись сторожко зігненим пальцем, познайомився з сусідами. Обидва були з командного складу Червоної армії. Домагалися від них, як звичайно, признання до участі в змові Тухачевського, били обох до непритомності, щоб призналися й назвали спільників. Розповідали про масові

арешти командного складу й родин. Чули, що жінок вивозять переважно до Казахстану на заслання, а дітей десь до дитячих колоній...

Перестукування було єдиною можливістю відірватися бодай на кілька хвилин від безвідрадних думок і гнітючої самотності. Але коли вгледіли когось крізь вічко, викликали в коридор і били кулаками й чобітьми. Він чув не раз, як кричав хтось за дверима.

Повернувся він до камери, ніби до рідної хати. Там думали вже, що прибили на допиті до смерті, як бувало вже, чи вивезли «в расход» до ярів у Мишоловці, або до Боярки, за Дніпро, де була смертельна катівня, що з неї мало хто повертався живий. Тільки ще сумнівалися, бо в таких випадках приходив, звичайно, штурпак забрати в'язневе лахміття, «вещі» — казали вони.

Декого забрали за цей час, серед ночі, «с вещами». То була недобра ознака. Часом переводили людину, з якихсь невідомих причин, до іншої камери, чи перевозили до іншої в'язниці в Києві, або в іншому місці, можливо на «очні ставки». В більшості випадків, це означало кулю в потилицю, десь у льоху. Бо ніколи не повідомив телеграф, що випустили когось додому.

Коли забирали когось «с вещами», домовлялися, що надішле комусь 20 чи 30 рублів з волі, але ще не було в їхній камері, чи в повідомленнях в'язничного телеграфу, щоб одержав хто умовлену звістку. Тим, що їхні родичі ще залишилися на волі, приходили повідомлення лише на 50 рублів, найвищу дозволену суму. Грошей не видавали — лише квиточок на ту суму, з яким власник міг купити раз на місяць дозволену хлібину, пачку махорки, трохи цукру, часнику чи цибулі в «лавочці», якщо камера не була за віщось позбавлена того права. Майже всі ті, що доставали від когось гроші, ділилися своїм скарбом з тими, що не доставали. І був ніби Великдень для всіх у камері в день «лавочки».

Андрій чекав напружено, кожної ночі, виклику

на допит, чи знову на якусь «очну ставку», але проминуло вже три тижні без виклику. Слідчий ніби забув про нього.

Але одного дня, напочатку листопаду, відчинилися двері на «ГИ»:

— Маєш передачу, 50 рублів, — передав йому штурпак квиточка.

Радістю, ніби сонцем, наповнилося Андрієве серце, непрошеними сльозами налилися очі. Змахнув їх пальцем з вилиць біля дверей. «Значить, ще є хтось з рідних на волі! Мабуть, мамуся, чи Надійка довідалися якось, що він тут. Мої рідні, кохані!» — прошепотів він притиснувши квиточка до грудей, ніби прямо з маминих рук. Здавалося, розвіялася раптом уся журба, розступилися чорні хмари на обрії, промайнула навіть наївна надія, що може справді «непорозуміння» розвіється. Тим більше, що вже так довго не чіпали його. За місяць він знову дістав ту магічну передачу, що завогнювала в серці радість і журбу за рідними...

Наближалось Різдво. Не було в камерах календарів, а якби й були, то напевно скурили б їх з махоркою, чи використали на кореспонденцію через центральний почтамт у спільному коридорному кльозеті, до якого водили, двічі на день, усі камери, за чергою. Не дарма називали ту кореспонденцію — «повідомлення ТАСС з параші». Але дораховувалися й без календаря про якісь особливі дні, що ще не забули їх у цій безмежній щоденній монотонності, згадуючи про них з журбою.

— Чув, і то не з параші, що амнестія буде проголошена завтра, на Святий Вечір, — пожартував хтось гірко.

І справді, другого дня, після сніданку, відчинилися двері:

— На «ГИ»!

— Гавриш... Гук...

— Давай на коридор! — показав пальцем, не кажучи, як звичайно, «собраться быстро на допрос».

Це було щось нове. На коридор часом викликали когось за якусь провину — голосну розмову, за гру в шахи, виліплені з глевкого хліба, перестукування — щоб «дати духу». Але Андрій нічим тепер не провинився й коли зачинилися за ним двері, зароїлися в камері жваві здогади: що це могло б бути!? Може папір підписати про нерозголошення таємниці, на звільнення, бо ж не викликали на допити вже так давно... Може, справді амнестія на Різдво? — Звідки ти чув про те? — озвався безнадійно-наївний маляр-декоратор, що мав слідчого-жінку... — А може... може...

Андрій повернувся до камери десь за 7-8 хвилин, не битий, та зразу урвав ті фантастичні здогади.

— На «ДИ»! — вигукнув штурпак на порозі, за спиною Андрія і вивів на коридор студента Денисенка.

— Ну, що? — кинулися юрмою до Андрія.

— Дістав різдвяну амнестію!

— Та що ти кажеш! Справді?!

— Так, справді... десять років Сибіру від ОСО.

Ніби вітром звіяло ентузіазм з воскових облич, безнадійно примеркли очі.

— Наприкінці коридору, за тим столиком де «лавочку» приносять, сидить тепер Дід Мороз з НКВД. Дав прочитати папірець і розписатися. Запитав я коли мають вивозити. «Визовут тебе, кагда будет нужно», відповів.

Привів штурпак Денисенка й викликав на «МИ». Одинадцять осіб з їхньої камери, переважно молодих, викликали, одного за одним, по різдвяні подарунки ОСО, від восьми до десяти років Сибіру.

Офіційно ОСО означало «Особовое Совещание» при центральному НКВД у Москві, що судило в'язнів позаочно, лише на підставі рапорту слідчого. А в'язні казали: «ОСО — дві ручки, одне колесо!», маючи на увазі універсальну ручну тачку з одним колесом, що нею в'язні возили землю на різних каналських роботах.

Не знаючи коли саме заберуть з камери «припечатаних», майже всі інші, які сподівалися що ще хтось

з рідних залишився на волі, почали готувати адресовані записочки, на клаптику цигаркового паперу, на шматочках носової хусточки, чи білизни. Через усі обшуки, на щастя, залишився в когось дорожочинний шматочок серединки з олівця. Засуджені зашивали ті вісточки в одержі, також забороненими, голками з риб'ячих кісток, спійманих у баланді, бо напевно ж буде ще обшук перед депортацією. Вони мали намір викинути їх з поїзду десь по подорозі, поміж люди.

Вже після Нового Року викликали тих одинадцять «с вещами», не до потягу, як думали, а до іншого в'язничного корпусу, до великої камери, де було вже понад триста інших, також з подарунками від московського ОСО.

Час від часу відчинялися двері — приводили інших. В камері гуло, не зважаючи на стукіт штурпаків у двері. Люди шукали знайомих і Андрієві пощастило — знайшов приятеля з університету, що також був на засіданні «підпільної організації» у Сомка і також мав очну ставку з Пишком і з Ганною Таран. Мабуть, інші були в сусідніх камерах, також переповнених, як повідомив телеграф. Знайшли собі куточок, ніби рідні брати, говорили безконечно, боялися, щоб не розлучили їх, вивозячи. Нічого не чув товариш про Зіну.

Другого дня почали викликати тих, що зовсім не мали верхнього одягу — були заарештовані влітку десь на вулиці, чи на роботі. Заводили їх шістьками до іншої камери, де на підлозі була купа різноманітних манатків, певно з розстріляних — вибрати щось до розміру.

Дехто дістав побачення з матір'ю, дружиною чи сестрою, на кілька хвилин, через дротяну сітку, в розподільчому корпусі. Андрій чекав тремтливо виклику до того щастя, але не дісталось йому. Певно слідчий не дозволив. Знали звідкись, що те залежить від його милости.

Три дні пізніше, коли стемніло вже, почали виводити з камери групами. Видавали кожному на кори-

дорі по пів хлібини й два оселедці, прямо в руки, з бочки, що стояла там, без паперу, бо будь-який папір вважали небезпечною зброєю в руках в'язня. Вантажили їх біля воріт до грузовиків, нап'ятих халабудю. Вартові, з багнетними рушницями, сідали на задньому борту. Сіявся з неба мокрий сніжок.

За ворітьми стояли купками зіщулені темні постаті. Мабуть, почувши про етап, сходилися щоночі, з надією побачити — може востаннє — свого рідного, як вивозитимуть у безвість. Дехто вигукував якесь ім'я хрипким, заплаканим голосом.

Підвезли їх незабаром до якихсь бічних залізничних колій. На одній з них стояв довжелезний ешелюон товарних вагонів, з заграбованими віконцями. Двері в передніх були замкнені, далі — розсунені навстіж. Біля кожного вагону маячили дві постаті, з багнетними рушницями наготові. Спиналися на повідках, з лютим гавкотом, поліційні вовкодави.

І тут, як і біля воріт в'язниці, маячили віддалік купки рідних силуетів. Радістю билися серця, що прийшли, якимось довідавшись про етап, мабуть, через тих, що мали побачення і сторожили, з ночі на ніч певно, щоб бути тут. Вигукували тут і там імена, з надією, що хтось відгукнеться.

«Може й мама з Надійкою десь там, серед силуетів?» — подумав, радісно й сумно Андрій. Хотілося гукнути, та чи почують? І вартові нависли над головами, з прикладами рушниць наготові.

Іхній грузовик під'їхав заднім бортом до вагону з відчиненими дверима, а як їх спорожнили, підкотися ще один. Напакували по саме нікуди, як і в камері. Заскреготів засув біля дверей, замкнувши той неймовірний мурашник. Посеред вагону стояла невеличка залізна «буржуйка», але дров біля неї не було.

Чути було аж до світанку гуркотіння вантажників, що привозили «туристів» з Лук'янівки, чути було розпачливі голоси силуетів поза коліями, що чекали почути відгук когось рідного. Чахкав напружено паротяг, набираючися сили повезти таку масу за собою.

Вже розвиднялося, як він коротко, ніби крадькома, подав знак сиреною варті. За пів хвилини заляскотіли буфери й потяг рушив у далекі, невідомі простори...

Не знати, де він зупинився після першого довгого, безупинного гону. Мабуть, хотіли вивезти скоріше той таємничий вантаж поза межі України. Лунко чахкав у морозному повітрі паротяг на якійсь першій, безлюдній, зупинці й тупотіли по дахах і вздовж ешелюону вартові, вистукуючи дерев'яними молотками на довгих держаках — чи не проламали десь дірки по дорозі «вороги народу».

З сусіднього вагону розливалася журлива бурлацька пісня:

Забілили сніги, забілили білі,
Ще й дібровонька,
Ой заболіло тіло, козацьке біле,
Ще й головонька...

«Ще й головонька...» — підхопили спонтанно голоси в Андрієвому вагоні.

— Атставіть песню, мати вашу!.. — застукотіли вартові по вагонах. Але патентовані каторжани вже не звертали на ту люту увагу.

Коли паротяг, мабуть, набравши води й вугілля, рвонув знову, заглушили колеса пісню й вигуки: — Дайте води! Дайте води, гади!..

Не зважаючи на заборону, люди пнулися юрмою до чотирьох заграбованих віконць по кутках — поглянути на світ Божий, що так давно його не бачили, дихнути на мить морозного вітру, замість задушливого смороду параші. А коли темніло, вікна затуляли різним шматтям від пронизливого нічного вітру, що холодив кістки аж до мозку. Тулилися один до одного як отара овець, хоч трохи зігрітися на підлозі. А коли вранці потяг притишив хід, де ремонтували колію робітники, з кайлами й лопатами в руках, посипалися до них, через ґрати, ще раніше приготовані записочки. Раділи, що робітники нагиналися похапливо їх підібрати. Аж камінь ніби зсунувся трохи з серця — може дійде вісточка до рідних...

Вже аж наприкінці другого дня їхньої подорожі, коли потяг зупинився надвечір, знову на безлюдних запасних коліях, і люди несамовито кричали «Дайте води!», почали відмикати, тут і там, двері. Дозволили двом з їхнього вагону спорожнити біля колії переповнену парашу, узяти бачок з водою біля іншої колії й по пів хлібини «на шістьдесят голов». Так було написано крейдою на дерев'яній скриньці.

На скарги, що хтось там має гарячку, про холод і спрагу після оселедців, була незмінна відповідь: «Ето вам не курорт. Ви врагі народа!» і супровідна московська матерщина.

Біля Рязані вперше і вже поза Уральськими горами, біля Свердловська, вдруге — дали смердючої баланди з риб'ячих голів, хліба й води. І все на далеких бічних коліях. Оберігали свій невільничий ясир від людських очей. Хворим у гарячці сказали чекати «до назначенія», може це означало — до смерті, бо інакше не можна було зрозуміти, коли ті двоє в їхньому вагоні вже ледве дихали. Забрали їх мертвими на другий день з вагону.

Дев'ять морозних днів і ночей стукотіли однамнітно колеса поміж довгими зупинками: «На Сибір... на Сибір...»

За Уральськими горами розпростерлася, з обох боків колії, безкінечна, одноманітна тайга — густі шпилькові ліси, з голим, густо переплутаним, чагарником попід деревами. І котилися назустріч, час від часу, безлюдні ешелюни з стовбурами різного розміру, з вугіллям, рудою. Тут і там виринали в прорубах тайги сторожеві башти — химерні дерев'яні споруди, ще ніби з часів Івана Грозного, з постаттю в довгому овечому кожусі й багнетом, по кутках колючої дротяної загорожі. За дротами бовваніли присадкуваті рублені бараки.

Часом проїжджали вони близько шеревів таких жалюгідних, як і вони в цих вагонах, що працювали під караулом вздовж залізниці, вирубуючи кайлами закам'янілу від холоду землю, мабуть, на запасну колію.

Вони вимахували привітно руками, навіть усміхалися, ніби скелетони, до побратимів по нещастю...

Не знав Андрій, що три тижні пізніше від'їхав з тих самих запасних колій біля Лук'янівської в'язниці інший ешелюн заґратованих товарових вагонів, в напрямі на Ростов і далі — до безлюдних казахстанських степів за Каспієм. В одному з них була Зіна, разом з іншими жінками, переважно дружинами заарештованих командирів Червоної армії.

Після допитів і тортур, вона також дістала новорічний подарунок від ОСО — п'ять років висилки на тяжкі роботи до Казахстану. Нічого не вдалося їй довідатися про Андрія, про долю Романа й батьків. Ніхто не надсилав їй гроші, мабуть, і батьків забрали за Романа. Спробувала запитати слідчого про батьків.

— Ти што, мать твою паясничаш! Не знаєш до сіх пор что делаем ми с врагами народа?!

Не питала більше. Так раптово урвалося навіки їхнє весняне щастя з Андрієм, їхні рожеві надії. Невгасима журба безпорадности переповнила серце по вінця.

РОЗДІЛ 14.

Зупинився Андрійів ешелюн не знати де — на великому, засніженому прорубі в тайзі. Не видно було далі залізничної колії. Перед паротягом розіслалося снігове поле. Кордон вартових, в овечих кожухах, з багнетами й псами на повідках, вже чекав пасажирів, розтягнувшись рідким ланцюгом віддалік, вздовж вагонів.

Заскреготіли засуви біля дверей і лунко прокотилася різноголоса команда: «Вихадііі!». Вони вискакували з вагонів у пухнастий, іскристий сніг, по пояс, черпали його жадібно долонями до рота — раді, що опинилися нарешті в океані свіжого повітря, на віль-

ному просторі. Довжелезний натовп, десь, мабуть, зо три тисячі, виріс раптом на снігу, вздовж ешелюну.

Повели їх, рядами по шість, вагон за вагоном, до бараків на узліссі, що були оточені вартовими баштами і колючим дротом. Перевіряли за списками біля воріт, перераховували, відправляли валками до порожніх і напів порожніх, рублених бараків. Біля дверей першого бараку від воріт, мабуть канцелярії, була невелика вивіска:

ГУЛАГ — НКВД СССР
УРО ТАЛКА

— Талка... Ви зустрічали десь таке місце на мапі? — запитав Андрія сусід. — Викладав я географію дванадцять років і здавалося, добре знаю сибірську мапу, але не можу пригадати такої місцевості...

— Я також не чув. Але ми напевно десь за кілька сот кілометрів на схід від Свердловська.

— Ми вже добре знаємо що таке НКВД, а що означає «Гулаг» і «УРО», не чули? Ви ж літератор і лінгвіст — повинні знати всі офіційні скорочення.

— Не зустрічав таких ні в якому словникові, мабуть, вони лише для внутрішнього вжитку.

Вони довідалися незабаром від тих, що прибули сюди раніше, що «Гулаг» означає «Главное Управление Лагерей», а «УРО» — «Учетно-Распределительный Отдел» того управління, що мало десь 15-20 мільйонів невільників, таких як і вони, на величезних просторах сибірської тайги — на лісо-розробках, на будівництві каналів, у копальнях.

Якось аж неймовірно було, що вони могли тепер ходити по території табору без вартового за плечима, не тримаючи руки ззаду і дихати свіжим повітрям, після багатомісячної задухи у в'язниці й потязі. Деякі почали навіть робити гімнастичні вправи, натирати свої змертвілі обличчя снігом. Здавалося, ніхто не звертав уваги на високу колочу огорожу і на вартові вежі по кутках.

Андрій відшукав незабаром Петра, того самого, що

доїдав тоді курячу ногу на студентській вечірці в Києві й розповідав жарти. Вони трималися щільно ще у в'язниці, маючи намір потрапити до того самого вагону, але викликали на етап за списком і їх розлучили. Тепер зраділи вони знову обоє, ніби рідні брати, знайшли собі спільне місце на нарах, обходили всі закутки табору, пригадуючи свій київський час. Нікого іншого з присутніх на тій вечірці не було. Мабуть, вивезли їх раніше, чи ще й досі тримають у в'язниці, якщо ще живі. Петро також дістав десять років від ОСО, після очної ставки з Пишком.

— Ти подумай, Андрію, яка падлюка той Пишок — з тією провокативною промовою, фотографією й очними ставками! Задушив би власними руками того провокатора, коли б зустрів десь. Я не раз казав Сомкові, що він якийсь непевний, але він чомусь вірив йому, не раз щиро гостював його в батьківській хаті, ще й запросив того мерзотника на нашу вечірку. Бачиш, що він наробив!

— Побувавши у в'язниці я вже не сумніваюся, Петре, що нас і без того забрали б у тих масових арештах, не тепер, то в четвер, бодай лише за те, що говорили завжди українською мовою. Ти ж пам'ятаєш, що ще царський міністр Валуєв сказав: «Українского языка нет, не било і битъ не может»! Сьогоднішні червоні московські міністри деклямують, що українська мова є державною на Україні, а думають і діють ще гостріше, як Валуєв. І, звичайно, використовують таких яничарів, як Пишок і йому подібних. Їм також буде незабаром, як тому маврові, що зробив чорне діло і буде знищений...

В таборі було тепер, разом з їхнім етапом, мабуть, не менше як шість тисяч. Ті, що прибули раніше, розповіли, що це розподільний табір. Тримують тут людей лише кілька днів, а потім ведуть, по кілька сот, кудись у тайгу, під вартою. Робота тут — лише дров рубати до кухні, до бараків, чи сніг відкидати поміж бараками.

А он там, у тому бараці — так званий шпиталь.

Забирають туди хворих, чи «доходять», що вже не мають сили ходити. Мертвих вивозять уночі за огорожу в ліс, а інших трохи підготовують до роботи.

Пополудні викликали, барак за бараком, до їдальні — видавали кожному по мисці вівсяної юшки та чотириста грамів хліба — справжній розкішний бенкет після довгої голодної подорожі. Накинулися на їжу як вовки. Не видно було, щоб хто залишив собі шматочок хліба на пізніше, хіба що проміняв у когось за пучку махорки. І мисок не треба було мити — повилизували чисто язиками. Коли почало смеркати, закалатала залізна рейка біля канцелярії, щоб заходили до бараків.

Був лютий мороз надворі, але посеред бараку паляхкотіла залізна, ніби скриня, піч і паморозь біліла на рублених стінах лише в дальніх кутках. З'юрмилися вони щільно, щоб не змерзнути, на дощаних двоверхових нарах. Почувалися як королі, що можна випростати нарешті ноги, після сидячого спання у вагоні. І хоч жалили їх немилосердно блощиці, поснули непробудним сном аж до ранку, коли знову закалатала рейка.

Вранці знову давали баланди й хліба, а пополудні викликали в'язнів, за списком, з різних бараків, переводили їх до етапних бараків біля воріт. Це означало, що на світанку їх поведуть десь далі в тайгу.

Пробув Андрій чотири дні в цьому ГУЛАГ-івському «курорті». П'ятого дня на світанку вивели біля півтисячі їх до воріт. За ворітьми вже стояла група конвоїрів, в овечих козушках до колін, з рушницями й псами, що люто гавкали, спинаючись на повідках. Навчили їх господарі ненавидіти тих обідраних «ворогів народу».

Якийсь з УРО проголосив, що їх відправлять «на место назначенія» і що варта стрілятиме без попередження, коли хто спробує тікати, чи відійде обіч колони. Видали кожному на дорогу по пів, уже замерзлої, хлібини й по шматку якоїсь сухої, ніби дерев'яної, риби. Дехто з дуже обірваних дістав фуфайку,

штани чи дрантиві чоботи або валянки з купи лахміття біля воріт — спадщину від тих, що вже спочивали безтурботно в лісі, за дротяною огорожею. В'язні казали — від тих, що «обдурили довір'я партії й уряду» — не відпрацювали свого в Сибіру. І десь за годину вже зникла в засніженому прорубі тайги довжелезна, по три в ряд, чергова колона новобранців ГУЛАГ-у. Процесію замикали двоє саней, прикритих парусиною, запряжених низькорослими конячинами. Мають, з харчами й знаряддям до роботи.

Вартові з псами — спереду, посередині і ззаду. Не так багато їх — дванадцять на півтисячну розтягнену колону. Можна б вислизнутися непомітно в гущавину навколо, але, мабуть, ніхто такого не планував. Слід на цілинному снігу відразу помітять вартові й вишколені пси. І куди втечеш у невідомій місцевості, без харчів на такому морозі, що плюнеш і вже льодинка падає під ноги.

Увесь день підганяли їх вартові крикливою лайкою. Вони йшли вздовж лісового прорубу, і коли хто вибивався з сили, нацьковували пса, або штурхали прикладом. Спочатку ніби легко йшлося, а далі все тяжче було брести в снігу. Дорога була вже притоптана трохи попереднім етапом, але ноги прогрузали часом до колін. Пополудні дозволили посидіти пів години на снігу. В'язні витягали з-поза пазухи вже трохи розморожений хліб і рибу, жували, зачерпуючи шматочками снігу. Остеронь вартові й собаки їли якісь консерви з бляшанок і разовий хліб.

Вже як стемніло, всі вдивлялися напружено, чи не видно де світла; хода ставало все тяжчою. Вже й відгодовані вартові видно втомилися підгейкувати своє безконечне: «Давай бистрей!» Було вже, мабуть, десь по півночі, коли проруб вийшов нарешті на велику галявину, з сторожовими баштами й колючою огорожею посередині. Біля башт і вздовж огорожі блискотіли на стовпах електричні лампки. За дротами темніли силуети бараків, остеронь, поза огорожею — кілька рублених будинків, мабуть, для варти.

Майже годину ще тримали їх біля воріт — перевіряли за списком, обшукували, перераховували, на-решті відраховували по п'ятдесят і відпроваджували до бараків.

В бараці під стелею була заграбована маленька електрична лампка, що освітлювала тьмяно лише навколо залізної пічки. Біля неї сидів, на дерев'яному обрубкові, якийсь «доходяга», підкидаючи, час від часу, полінце, не звертаючи уваги на новаків, що наповняли порожній барак. Люди вмощувалися похапливо на двоповерхових, суцільних нарах, ближче до печі, бо віддалік сріблилася на рублених стінах паморозь. Коли новоприбулі поклалися спати, на них накиннулися моментально зі всіх шпарок тисячі блощиць, але люди поснули відразу, не роздягаючись, як непритомні.

На світанку закалатала пронизливо рейка, але їх не виганяли сьогодні на роботу. Блощиці вже видно наїлися досхочу і люди знову поснули. Аж десь біля полудня знову закалатала рейка й штурпак гукнув на порозі: «Падимайсь бистро, давай!»

Заворушилося на нарах, як у мурашнику. Виходили надвір, за потребою, до комунального нужника за баракком, протирали снігом заспані очі. Незабаром покликали їх групами до іншого бараку, де містилася кухня й прибудова з довгими дерев'яними столами й лавками.

В таборівій зоні не було варті. Як і приходили часом штурпаки до бараків робити обшук — були без зброї, щоб не напали гуртом і не відняли. Зброю мали вартіві лише за ворітьми, коли виводили людей на роботу. Але вартіві на вежах завжди мали рушниці наготові.

Біля дверей їдальні й біля прорізу до кухні, де видавали баланду й хліб, стояло по двох якихсь кримінальників з довгими ціпками. Коли хто вибивався з черги біля дверей чи кухонного отвору, якийсь з тих «інспекторів» бив спочатку ціпком по плечах, чи по голові, і потім уже гукав: «Давай в очередь, контра!»

Ці кримінальники, у всіх таборах, де довелося побувати Андрієві, виконували роль внутрішньої поліції. На роботу до лісу їх не гнали, в таборі вони хазяйнували безкарно над «ворогами народу» — могли побити будь-кого, ні за що, пограбувати, дарма, що самі також були в'язнями за вбивство, грабунок, чи якийсь інший злочин. Вони почувалися тут господарями, а політичні в'язні, яких вони називали «троцькістами» чи «контра» — були ніби їхніми невільниками. Адміністрація табору потурала їм, не звертала уваги на скарги. Коли хто з політичних відбивався від нападів, діставав за те кілька днів карцеру.

Карцер — гулагівська таборова в'язниця — був поза зоною табору: невеликий, рублений барак, ого-рожений звичайно шпичастим дерев'яним частоколом, поділений всередині на маленькі комірчини, з вузенькими прорізами під стелею. Взимку, через ті прорізи проходило до комірчини «свіже повітря», що холодило мозок, влітку залітали через них тисячі комарів. За якийсь протест, заганняли в'язня до тієї нетопленої комірчини в одній білизні, часом і зовсім холодо. Давали карцерникові двісті грамів хліба й кухлик води денно. Мало хто виживав після кількох днів у тій жахливій в'язниці, де можна було лише стояти, чи присісти навпочіпки. В'язні боялися потрапляти туди...

Другого дня на світанку їхній відпочинок скінчився. Закалатала рейка вже й для них. Два типи з ціпками забігли до бараку: «Вихаді в собачью рись, давай падимайся!» — маршували вони поміж нарами, вимахуючи ціпками в повітрі й по плечах тих, що не так шпарко вдягалися, чи просто для розваги.

За 10-15 хвилин вони вже гнали свою отару до їдальні — на ранкову баланду й 400-грамову, денну порцію хліба. В бараці залишали лише якогось старого, замітати й топити. Коли хто скаржився що хворий, викукували: «Давай бистро! Это тебе не курорт твою мать...»

За пів години ще перед сходом сонця, колона була

вже біля воріт. За ворітьми стояла озброєна варта в овечих козушках, валянках, хутряних ушанках, з псами на повідках. Перерахували всіх пильно, попередили, що стрілятимуть на місці, коли хто вийде за робочу зону й повели до лісу. Двох запрягли в шлейки до санчат з сокирами, пилками й лопатами.

Вже в лісі, понад річкою вкритою снігами, вартів розійшлися в чотири сторони, розпалювати собі багаття, а «прораб», вже якийсь досвідчений в'язень-лісоруб, розказав що треба спилювати дерева не вище як на 15 сантиметрів від землі, обрубувати всі гілляки, розпилювати стовбури на такі й такі оцупки*. Сніг лежав майже до пояса, спилані дерева тонули в снігу, треба було витоптувати й відкидати його вздовж кожного дерева. І мороз такий, що не встоїш кілька хвилин на місці.

Десь аж опівдні дозволили їм відпочити пів години. Розпалювали багаття з гілляк, сідали навколо, жували мерзлий хліб із снігом і знову кидалися до роботи — виконати свою норму на пайку хліба. Вже почало смеркати, коли засвистіли шабашити*. Ледве допленталися до табору, з в'язочками дров під пахвою, щоб було чим топити в бараці. Перерахували їх двічі біля воріт і ще з годину топтали вони біля їдальні в черзі, за мисочкою рідкої ячмінної баланди. Майже ніхто з них не залишив хліба з ранкової пайки, сьорбали лише юшку. Голодні й смертельно втомлені поплентались годувати блощиць на нарах. Порозвішували навколо печі мокрі, смердючі, онучі, порозкладали дрантєвє взуття. З'юрмившись щільно на нарах, завмерли до світанку в каламутних снах.

І так день-у-день, без просвітку.

Вже після першого тижня тієї сибірської роботи, норму хліба почали зменшувати, бо неможливо було напийати стільки кубометрів, як наказано. Число «до-

* оцупки — шматки стовбура.

* шабашити — кінчати роботу, широковживане слово у Сх. Україні, певно від слова »шабаш«.

ходять» збільшувалося. Частіше вивозили ночами, до спільної, може вирубаной заздалегідь тими самими в'язнями, могили — трупи тих, що «не виправдали лояр'я партії й уряду».

Їхній табір Імша, в якому було пересічно три тисячі лісорубів, мав мінливий склад. Щотижня відводили з пів тисячі кудись далі в тайгу, на їхнє місце прибували нові, переважно з Талки. Вирубували вони ліс вздовж якоїсь річки, що завмерла тепер у долині, під глибокими снігами, поміж верболозами — готували до сплаву певно, бо залізниці не було чути навколо.

За два тижні до їхньої групи додали ще дві бригади, десь біля сотні людей. Та колона промаршувала на місці прорубу, в кількох напрямках — притоптати сніг. Потім запрягалися люди в шлейки — волочили до річки стовбури тими слідами, один за одним, як бурлаки човни на картині Рєпіна, засапані, мовчазні, понурі. Ніколи не чути було якоїсь пісні, чи веселої розмови, ні в бараках, ні в лісі.

Не мали вони ніякого зв'язку з зовнішнім світом. Листів ніхто не одержував і написати комусь не мав права.

— Згодом, як будете регулярно виконувати норму, дістанете дозвіл написати листа додому, — заявив якийсь начальник, коли питали. Андрій з Петром працювали вже майже три місяці в цьому таборі і їхня бригада, переважно з молодих ніби виконувала норму, але ніхто ще в таборі не дістав дозволу написати листа. Так болюче хотілося довідатись чи ще хто з рідних на волі, подати звістку про себе, що ще живий...

Коли на початку червня почали раптом танути сніги й бурхливо пробудилася річка в долині, всіх погнали скочувати до річки колоди та витягати до води ті, що залишилися ще поміж кущами. Ніхто не знав куди саме сплавляється їхня пекельна праця.

Тепер, після холодної зими, прийшла раптово майже тропічна спека, з міріадами комарів і комашні. Видали в'язням парусинові накомарники з сіточкою проти очей — одягати на голови. Дихати крізь них було

тяжко і не можна було скинути, бо над кожним в'язнем кружляв цілий рій. Залазила комашня навіть під комір, у рукави, під холощі. Не знати коли було тяжче працювати — зимою, на лютому морозі, чи в цій спеці, під роями комарів.

**

Андрій і Петро мали лише одну втіху, що вони разом і на нарах і на роботі. Побраталися тепер, згадуючи про рідних, про Київ, університет. Шепталися ночами, вирішили тікати з цієї неволі при першій нагоді, хоч на смерть. Але ніяк не видно було такої нагоди. Можна було часом проскочити поміж вартою, що не стояла густо, в тайгу, але куди і як — на тріскучому морозі, в дрантивому одязі, без харчів, без мапи, без компаса?

Вирішили чекати до тепла. Розпитували обережно тих, що були тут довше — про напрям річки, про місцевість навколо. Мало що довідалися. Коли почали танути сніги, підсушували щодня по шматочку хліба, запасли дві пачки махорки, сірників — зашивали в шапки, в одягу. Плянували вчепитися потайки, під час сплаву за стовбура, пропливти поза варту, а там уже збочити в тайгу, чи зв'язати лозою плота й тікати, ночами водою, поза зону таборів. Вони ще не знали де та зона починається й кінчається, бачили лише, що річка пливе десь на схід, а їм треба було орієнтуватися на захід. І крижини ще пропливали по воді, дарма що така спека була в повітрі. Вони витримують якось ту крижану купіль, бо лісом не втечеш далеко — спіймають з псами і застрілять, як сталося тут з двома минулої осені. Не хотілося сліпо ризикувати...

Нічого не вийшло з їхніми плянами першого літа. Беріг річки був оголений зовсім — наказували взимку вирубували й спалювали верболази понад річкою, течія тут була рівна, без закрутів. Посилена під час сплаву варта ставала понад самим берегом і на протилежній межі лісового прорубу — не можна було

ніяк вислизнути непомітно до води. І попереджували щодня тепер, що за спробу втечі — вбиватимуть на місці...

Відразу після закінчення сплаву, погнали з їхнього табору, мабуть, тисячу, десь глибоко в тайгу, під великою охороною, з собаками, просто через хаші без прорубу — на будову нового табору. Кожному дали якийсь тягар на плечі, задні — тягли шлейками кільканадцять двоколісних, вузеньких візочків із знаряддям і ще якимсь вантажем. Продиралися вони зигзагами через тайгу до призначеного місця, також біля якоїсь річки, два дні. Ночували в лісі, навколо вогнищ, під змінною вартою.

Вже на місці, замаркували їм спочатку зробити широкий проруб навколо великої лісової ділянки, поскородити мотиками землю в прорубі, щоб легше знайти чи не перейшов хто ту зону. Частина вартових стояла по кутках, інші ходили з псами вздовж ділянки. Поза прорубом, поприбивали на деревах, тут і там, червоні дощечки, й попередили, що ніхто не має права перейти за ту межу. Прорубали ще широко галювину збоку й почали тесати стовбури на рублені будівлі для варти та зачали будувати вартові вежі.

Третього дня, вже пополудні, раптово засвистіли сюрчки, кілька вартових кинулося вглиб лісу. Чути було два постріли і гавкіт псів, що віддалявся і десь, мабуть, за пів години, привели до прорубу двох, з руками скрученими за спиною колючим ожинником. Зараз скликали всіх в'язнів до прорубу, поставили спійманих на коліна, лицами до мовчазних, понурих людей навколо.

— Вніманіє! — вигукнув начальник варти. — Ці два бандити пробували утекти. Їх би вночі розпатрошили в лісі вовки або вмерли б вони за кілька днів з голоду й від комарів, десь у лісі, чи в трясовинні. Ми врятували їх від тієї смерті. Вони, мабуть, не подумали, коли збиралися тікати, що навколо — безколючні ліси, трясовина й озброєна охорона НКВД, через яку проскочити неможливо. І щоб іншим відпала

охота безнадійно тікати, ми розстріляємо цих двох запеклих контрреволюціонерів, що пробували утекти, замість викупити свою провину перед партією й урядом, перед советським народом — чесною працею. Степанов! — гукнув він до варти.

— Єсть, товарищ начальник! — підійшов якийсь кругловидий, з сталевими, жорстокими очима й автоматом на плечі.

— Виконай революційний присуд над ворогами народу!

— Слушаюсь, товарищ начальник!

Мертва тиша скувала натовп. Навіть посвисти кедрянок завмерли в лісі. Чути було лиш як вивірка зашелестіла у верхів'ях, перескочивши з гілки на гілку, зацвікотіла сердито, коли Степанов зняв автомата з плеча, за два кроки від тих на колінах.

Один з них заплющив очі, мабуть, з передсмертною думкою про рідних. Другий крутнувся навколо, гордо підкинув голову догори, з останнім блиском в очах:

— Стріляй, сталінський гаде!

— Агонь! — загорлав люто начальник... і луна затріскотіла в тайзі.

Дві закривавлені постаті скрючилися конвульсійно на прорубі...

— Давай на роботу! — вигукнув начальник і сіра маса роботів мовчазно рушила до лісу. Заскреготіли пилки, застукотіли сокири, заглушуючи відчай і безнадійність в серцях... Андрій і Петро мали плян втечі на завтра. Ввечорі вони вирішили чекати певнішої нагоди.

За кілька днів прибуло ще зо дві бригади з вантажем колючого дроту. Огородили себе.

Жили під відкритим небом і комарами, спали навколо вогнищ, на гілляках, а пізніше товпилися неймовірно в першому побудованому бараці. Харчі були ще злиденніші, ніж у попередньому таборі. Лише за тиждень наварили вперше якоїсь баланди в казанах, що привезли їх інші в'язні. До роботи приспішували

начальники немилосердно і в грудні 1939 року вже стояло за дротами 14 довгих, присадкуватих бараків з нарами, кухня й лазня. А за зоною, недалеко від будинків варти, збудували собі карцер, з частоколом.

Не раз думав Андрій, що діється вдома, або в світі. Але ніякої звістки не було, не було ні газет, ні радіо. А про те, що вже в світі вибухла війна, що СССР силою прилучив у свій «рай» Західну Україну, ніхто й не додумувався...

З першої тисячі залишилося не більше, як половина. Решту закопали, за цей час, за зоною в колективних ямах. На їх місце прибували інші, а по закінченні будови привели ще півтори тисячі. Гулаг не мав безробітних.

Тепер ганяли їх вздовж річки рубати ліс до весняного сплаву, прорубувати дороги в тайзі, вирубувати у вічній мерзлоті колективні ями, про запас, бо до голоду й холоду прилучилася ще й цинга. Поставили два великі жолоби, ніби худобу напувати, біля їдальні — намочували соснові шпильки, пити від цинги. Але те не дуже помагало, у багатьох кривавилися ясна, випадали зуби, загнивали болісно суглоби. Стражданням не видно було кінця.

РОЗДІЛ 15.

Вже проминуло понад два роки відтоді, як Андрій з Петром прибули до Сибіру. Змарніли, постаріли вони, добре що не було в таборі дзеркала. Побачили б свої каламутні, безрадісні, глибоко-запалі очі. Хотілося щовечора, щоб приснились наречені, щоб озвався хтось рідний ласкавим словом, але сні в брудному мурашнику на нарах були все безрадісні, кошмарні, ніби свинцем наливали голову до ранку.

— Якби то було чудово, Петре, щоб земля обер-

талася далі в своїй орбіті, а наш барак залишився на місці. Прокидаємось ранком — а тут уже під нами Канада. Ти уявляєш, який Великдень був би для нас?!

— А ти уявляєш, Андрію, яке б свято було нам, коли б мали ми якийсь магічний гудзик на грудях, що натиснеш, коли захочеш і станеш невидимим, натиснеш удруге — і знову втілений. Ми могли б увесь цей невідільничий Сибір випустити на волю, Кремль знищити, збудувати самостійну Україну, одружитися з нашими нареченими в Софійському соборі. Ти уявляєш які б ми мали необмежені можливості на добрі діла!

— Це чудові мрії, але нереальні абсолютно. Давай краще порадимось як нам вирватися з цієї неволі, бо наша молодість виснажиться і нас також закопають у якійсь ямі за зоною.

— І вони знову обговорювали різні комбінації втечі. Лиш одна дорога в їхніх умовах здавалася реальною — вздовж річки, влітку. У лісі відразу пси винюхають, бо далеко не втечеш відтоді, як перерахують біля воріт людей після роботи. І рибину в річці десь можна спіймати, прохарчуватися, прив'язати на дальшу дорогу лісами. Вони ж бачили, як багато риби скидається в річці. Вигострили собі вже об камінь гачки з гвіздків на будові, запасли мотузків, позашивали в шапках задалегідь — чекали знову на сплав і щасливу нагоду.

Але наприкінці лютого погнали їх, десь з пів тисячі, кудись на інше місце. Раді були, що бодай не розлучити їх в тому етапі. Їхня бригада, що складалася переважно з молодих і мала шахраюватого бригадира, що вмів обдурити спритно коли підраховували роботу, вважалася «ударною». Може тому її тримали разом, додаючи нових замість тих, що їх вже закопали.

Тепер вели їхній етап прорубами й через дику тайгу, де, мабуть, ще не ступала людська нога, на південний-захід, як здавалося за сонцем. Привели їх за три дні, пізно вночі, до якогось великого табору. Перерахували біля воріт аж три рази, чи ніхто не вис-

лизнув, бо не сходився рахунок, запакували смертельно-втомлених на нари в двох порожніх бараках. Не виганяли другого дня до роботи. Вже як вивели всіх інших поза зону, покликали до їдальні і потім видали на кожну бригаду по чотири голки, ниток і ганчір'я полатати одержу.

В їдальні чекала їх неймовірно-радісна несподіванка: у кухні, навколо казанів, працювали жінки! Лише один чоловік був між ними — розливав біля прилавка у мисочки баланду. Стовпилися всі, як мурашня, біля прорізу — хоч подивитися, почути жіночий голос. Здавалося, що то були їхні рідні дружини, сестри, наречені. Не зважали на вигуки гицелів збоку й на те, що не один дістав ціпком по плечах. Жінки також підбігали до прорізу, вдивлялися чи нема кого рідного, знайомого, озивалися, махали привітно руками, питали звідки з дому. Одяг їхній був сірий, полатаний, але все чистенький і на головах білі хусточки, такі рідні ще з дому. Обличчя змарнілі, але такі ласкаві, інтелігентні. Кричав на них і замахував черпаком той «каптьор» — мурло й гицелі досягали ціпками через проріз, але кілька хвилин вони всі відчували ту надзвичайно радісну зустріч і журба відхмарилася з сердець, ніби зустріли рідних. Навіть загомоніли весело за столами біля своїх мисочок і баланда здавалася смачною.

Ще відтоді, як завезли на Сибір, вже понад два роки, Андрій не бачив жінки. Розповідали старші в'язні, що їх вивозять до окремих жіночих таборів, чи на заслання, але що є такі чоловічі табори, де тримають також і жінок в окремих, відгороджених дротом, бараках. В попередніх трьох таборах, де він був досі, жінок не було, навіть серед варті, що жила в окремих приміщеннях поза табором. А в цьому великому таборі, розбудованому раніше, було 24 великі бараки для чоловіків і один жіночий, також у зоні, але осторонь від інших, у кутку, огорожений високою колючим дротом. Було там понад сто жінок. Одна жіноча бригада працювала на тартаку, недалеко від та-

бору, на дві зміни по дванадцять годин. Інші працювали на кухні, прали білизну тим в'язням, що ще мали яку під верхньою одежею, рубали дрова в зоні.

Був у цьому таборі також барак, що звався шпиталем. Там працювала лікарка і санітарка, також ув'язнені. В бараці біля входу була амбулаторія з дерев'яним тапчаном для огляду хворих, що мали дозвіл зайти там, із столиком, ослінчиком і невеликою шаховкою на ліки. А поруч — окрема комірчина, з матрацом на дерев'яній полиці, де жила окремо лікарка — неймовірна розкіш в таборових умовах, певно за те, що вона лікувала також і варту.

Решта того бараку була поділена на закомірки, з такими ж полицями й сінними матрацами, на кілька тяжко хворих, у кожній комірчині. Звичайні хворі діставали лише право полежати зо два дні в своєму бараці і там діставали якусь аспіріну, чи бандаж на поранену, чи приморожену руку або ногу.

Коли виводили другого дня до роботи їхню й інші бригади, біля варти, під ворітьми, була також і лікарка, поруч з начальником УРО. Коли хто скаржився що хворий, вона прикладала руку до чола — чи має гарячку, або оглядала опухлу руку, казала часом, щоб ішов до амбулаторії. В такому випадку начальник УРО контролював лікарку, торкаючи двома пальцями чоло хворого — чи справді має гарячку.

Лікарці було років тридцять п'ять на вигляд. Струнка, вище-середнього росту, мала шляхетні риси обличчя, великі карі, засмучені ніби в Пієти, очі й каштанове волосся, що виглядало біля щік з-під пухнатого темно-зеленого шарфу на голові. Зодягнена була у валянки, ватяні штани, фуфайку, хутрянні овечі рукавиці. «Ніби Марія Магдалина біля Розп'яття, з очима налитими смутком» — подумав Андрій, поглянувши на її обличчя. Промайнуло бажання поскаржитися на хворобу, щоб доторкнулася рукою до його чола, озвалася. Здалося, що поглянула пильно на нього.

Погнали їхню бригаду до тартака, що розбудувався вздовж якоїсь річки, тепер мертвої під снігами. Ве-

личезні стоси колод лежали на березі біля тартака, присипані снігом. Жіноча бригада підвозила їх до тартака кількома великими саньми, по льодяній дорозі, запрягшись в шлейки. Інші сани вантажили чоловіки біля стосів. У великій дощаній буді гуркотіла парова машина й чашкала ритмічно лісопилна рама. Біля буди було кілька великих козлів. Біля кожного була одна жінка нагорі, а друга внизу, пиляючи колоди вздовж довгими ручними пилками. Інші виносили на плечах дошки від лісопилної рами, складали в штабелі клітками біля залізничної колії, що підходила звідкись до тартака. Снігу на колії не було, мабуть, потяг відходив недавно. Певно до цього тартака сплавляли вони ліс минулого літа з іншого табору.

Андрій з Петром розглядалися пильно навколо, найбільше до річки, що круто завертала кудись у тайгу, недалеко від тартака. І кожного дня, добудовуючи біля тартака помости — витягати колоди з річки — вони пильно оглядали навколо місцевість, обговорювали пошепки ввечері на нарах свої спостереження. Пошепки, бо не знаєш хто біля тебе поруч, може Юда якийсь мерзений, що за пайку хліба продасть рідного батька й неньку. Вони вже помітили не раз, що й тут, у неволі, як і в університеті, є навколо сексоти. Обговорювали також можливість втечі потягом, з лісо-матеріалами, але бачили, як пильно контролюють і винюхують псами кожну плятформу, коли потяг відвозить ліс з тартака.

Несподівано сталася їм пригода, десь за два тижні перебування в цьому таборі. Пригнали їх, як отару, на вечерю з роботи і товпилися вони, як звичайно, біля кухонного вікна, неймовірно голодні, перевтомлені. Розливав «каптьор» баланду черпаком, а якась жінка поруч рахувала й подавала мисочки їхній бригаді. Петро щось почав говорити з нею й гицель оперезав його ціпком по голові. Андрій угледів, як швидко бликнули Петрові очі, потім заплющилися, й потонули в стовпиці. Андрій, що стояв поруч, вхопив відчайдушно ціпок з гицелевих рук, ударив розлюче-

но гицеля по голові, що також потонув у натовпі. А потім і Андрієві засвітилося й затьмарилося в очах — інший гицель ударив його по голові так, що він відразу знепритомнів.

Прийшов до тями вже біля воріт, коли тягли до карцера. І там уже штурпак сказав: «На п'ять суток!» Зняли з нього фуфайку, штани й чоботи залишили. Щось боліло на голові. Нащупав велику гулю на маківці, побачив кров на пальцях. Стало холодно відразу, зацокотіли зуби. Бив об груди руками навхрест, щоб нагрітися, але біль відбивався в голові. Почав ходити невпинно у своїй комірці — два кроки в один бік, два кроки назад, схрестивши руки на грудях, на тискуючи м'язи пальцями. Не дуже помагало.

Наприкінці третього дня занесли його на носилках, непритомного в гарячці, до шпиталю в таборі. Здалося йому, ніби в тумані, що лікарка поклала руку на чоло, заставила проковтнути якісь гіркі ліки. Щось марилося йому всю довгу, довгу ніч, доки аж на п'ятий день отямився з того тяжкого сну.

Так захотілося побачити Петра. Запитав лікарку — що сталося з ним, чи він також у шпиталі. Не було його тут, лікарка пообіцяла викликати його завтра після роботи, дала якісь ліки, сказала, що криза проминула, й наказала спокійно спати.

Прийшов Петро другого дня, ще з гулею на лобі. Обійшлося йому щасливо з тим випадком. На другий вечір забіг до лікарні знову, дозволила лікарка попрощатися. Завтра їхня бригада відходить десь далі, в гліб тайги. Залишився Андрій сиротою без товариша. Так усе плянували тікати разом, чи на волю, чи на смерть. Не вдалося. Просив лікарку відпустити його, щоб не розлучався з Петром навіки, але ще мав гарячку. Сказала лікарка, що загине, коли виведуть на морози, не дозволила.

За кілька днів, коли поздоровів, покликала його ввечері, після огляду хворих, до амбуляторії, на drugому кінці коридору. Розповіла свою нещасливу історію. Закінчила Дніпропетрівський медичний інститут,

дістала роботу в інститутській клініці, одружилася п'ять років тому з майором Червоної армії, земляком з Дніпропетрівщини, що закінчив Академію Генерального Штабу Фрунзе в Москві. Скінчив науку на «відмінно», казали, що буде колись генералом. Вибухнула несподівано справа маршала Тухачевського, заарештували його й пропав без вісти. Його також звали Андрієм. А два дні пізніше прийшли по неї опівночі, забрали її й малого синочка, привезли до НКВД, вирвали дитину з рук, мабуть навіки... Кинулася, як орлиця за дитиною. Скрутили руки за спину й замкнули в собачнику, а другого дня перевели до переповненої жіночої камери. Кликали на допити, били сторч дубовою лінійкою по оголених грудях, щоб призналася про чоловікову змову проти Сталіна...

Вже три роки проминуло відтоді. Нічого не вдалося довідатися їй, ні про дитину, ні про чоловіка.

— Його, мабуть, розстріляли з тисячами інших командирів, а що сталося з моїм маленьким хлопчиком — боюся навіть думати. Забрали десь певно до дитячої колонії, навчити змалечку ненавидіти своїх батьків — «ворогів народу».

Аж поза північ розмовляли вони в темній амбуляторії, не світила лікарка світла, щоб варта не побачила. Розповів їй Андрій свою історію, про родину, провокатора на вечері, розлуку з Зіною.

Споріднилися сердечно в тій щирій розмові. Засюрчав десь близько в зоні вартовий. Здрігнулися обое, згас на мить вогник інтимності.

— Знаєте що, Андрію, мій дорогий земляче, — озвалася пошепки, поклавши ніжно руку на його коліно, — скажу я завтра начальникові УРО, що ви вчилися в медичному інституті, попрошу, щоб залишив вас санітаром при амбуляторії, бо не можу справитися сама. Може пощастить. Вони мене часом слухають, бо я їх також лікую. Навчу вас перев'язувати обморожені ноги, пальці, робити масаж вартовим і бригадирам, вони люблять те. Навчу вас ще там якоїсь медичної мудрости. Легше буде, ніж на пекучому мо-

розі в лісі, та й баланду сюди густішу приносять, відживитеся трохи.

— Дякую, Наталочко. Ви для мене, несподівано, ніби рідна сестра, більше навіть, і я такий вдячний за вашу опіку. Але скажу вам щиро, як рідній людині — ми з товаришем вирішили тікати з цього сибірського пекла, навіть на смерть. Тепер забрали його кудись. Не знати, чи зійдемося знову. Якщо ні, тікатиму сам при першій нагоді. Із зони не втечеш, хіба з лісу.

— Але ще ж зима, Андрію. Згинете в пустельній морозній тайзі. Не чула, щоб удалося кому вирватися з нашого табору. Почекайте, наберіться сили після хвороби. Не треба сторч головою. Ми так, як сироти з вами в цьому дикому океані зневаги, самотності. Мусимо вижити, викресати бодай іскорки радості в цих безвідрадних умовах, так як Леся Українка писала колись: «Я на вбогім, сумнім перелозі буду сіять барвисті квітки, буду сіять квітки на морозі...»

Обійняла його несподівано, поцілувала в уста.

— Ти мав свою Зіну, я мала свого Андрія, такого ж золотоволосого, як і ти. Я помітила тебе відразу, тоді на світанку, біля воріт і серце моє зворухнулося до тебе ще в той момент... Урвалося життя і твоє й моє, так раптово, несподівано... як у темну прірву. Може й навіки. Не будемо тужити, не допоможе. А ми тут з тобою, як круглі сироти, під московським караулом.

Підвелися, пригорнулися, переступили через поріг її дощаної комірчини, сплелися в солодкому щасті, на тапчані з чотирьох дощок, вкритому матрацом з таежної трави. Назносили її, в'язочками, в'язні — свій сердечний лікарці, повертаючись з роботи.

— Андрію, мій любий, — пригорталася Наталка, ніби боялася, що відірве хтось щастя від неї, шепотіла: — Не думаймо, що грішимо морально проти наших рідних. Може вже їх обох і на світі нема. А ми ще живемо. Нехай хоч сьогодні буде наше. Не маємо права потопати в безнадійній журбі, коли прийшла радість... Вже більш ніж три роки не цілувалася ні

з ким... Хотів мене згвалтувати колись один начальник, відбилася...

А потім побачила тебе. Нагадав ти мені відразу моє юнацьке щастя і спалахнув вогник отут, — притиснула його руку до свого серця. — Так захотілося бути з тобою, отак близьенько, як тепер, коли лягла тієї ночі спати. Розглядалася другого дня біля воріт за тобою, непокоїлася, що нема. Зраділа, коли принесли тебе сюди з карцера, боялася чи виживеш зі своєю гарячкою, доглядала.

— Наталочко, й мені щось весняне ворухнулося в серці, коли побачив тебе вперше біля воріт. Хотілося, щоб торкнулася до чола рукою — чи не маю гарячки. Але не міг навіть уявити тоді, що станемо такі близькі з тобою, та ще тут, у такій неволі. Тяжко часом позбутися дорогих спогадів, але не хочу думати, що зрадили ми нашу любов, щоб не затьмарити нашої радості. Добре, що не згасла ще жага до життя, після всього, що пережили за ці роки, — казав він пошепки, обійнявши палко.

Тільки якийсь поетичний цвіркун, що сховався ще з осені під Наталчиним тапчаном, десь у шпарці, — озвався радісно до тої любовної екстази, ніби десь в українському лузі, липневої ночі. І якийсь «доходяга» за дощаною стіною зітхнув тяжко, мабуть, пригадав цвіркуна у своїй рідній хаті.

Вже перед світанком пішов Андрій навшипиньки до своєї дощаної полиці, потону в відразу в глибокому сні, на годинку...

Вранці, повернувшись зі своєї служби біля воріт, Наталка покликала Андрія:

— Удалося, Андрію мій рідний! Начальник УРО погодився, щоб ти залишився працювати тут лікарським помічником і санітаром. Казав — краще мати чоловіка робити масажі. Вони люблять ту процедуру. Ту жінку, що тут, перепише сьогодні на працю до кухні. Я така рада — несподіваний промінь у нашій темряві! Ти радий?

— Звичайно, моя Наталочко. Тікатиму, як заберуть звідси, як потепліє.

— Тепер одягай свого бушлата, бери санчата, їдь до кухні по сніданок. Скажи там, що призначили тебе санітаром до лікарні. Нагодуй хворих, тоді матимемо перший медичний семінар про твої «фахові» обов'язки. Твоя медична кар'єра залежить найбільше від того, як догодиш вартовим і бригадирам масажами.

— Увечері, як скінчимо зі всім, занеситимеш з комірчини свій матрац на цей тапчанчик, на варту біля моєї келії. Така рада я, що маю тепер рідну людину, обізватися, приголубитися...

Зовсім змінилося тепер Андрієве життя. Від світанку до пізної ночі виконував він свої «медичні» обов'язки — їздив тричі санчатами по баланду й хліб хворим, розподіляв харчі, допомагав тим, що не могли підвестися самі, мив підлоги, розносив ліки з амбулаторії. А ввечері, масажував, до сьомого поту, плечі й крижі вартовим і бригадирам.

Вже десь по 11-ій приносив з комірчини свій сінник на тапчан, де робив пацієнтам масажі, лягав і прислухався, чи хворі поснули. Виглядав потім чи нема кого з варті навколо їхнього бараку, ставив ослінчик під сінешними дверима, щоб перекинувся, як хто відчинятиме двері знадвору, бо заборонено було замикати їх на ніч. Переступав тоді босоніж, навшпиньки, до Наталчиної комірчини.

— Андрію, мій любий! — пригорталася ніжно Наталка. — Увесь день чекала ночі, жила думкою про тебе. Працювала механічно, мріяла про нашу зустріч як табір засне. — І здавалося, мерехтіли її очі в темряві. І цвіркун озивався весело, десь із шпарки під тапчаном.

— Спи біля мене до світанку, — шепотіла Наталка, пригорнувшись, як хміль до тичини. — Втечеш на свій тапчан, як хто відчинятиме двері.

— Добре, Наталочко, моя люба. Я також цілий день мріяв про наше чудове, крадене щастя...

Не довго воно продовжувалося. Одного вечора, десь за три тижні, після їхньої весняної зустрічі, прийшов штурпак сказати Андрієві, що завтра на світанку

він має виходити на етап. Побігла Наталка відразу до начальника УРО питати, чи то якась помилка. Казала, що він так добре виконує свою роботу. Не допомогло. Прийшло розпорядження відправити усіх працездатних чоловіків на сплав дерева.

На світанку виводили поза ворота десь понад три сотні. Не спускав Андрій очей з Наталки, бачив, як дві сльозини покотилися по її щоках. Сігнала їх пальцем, ворухнула потайки рукою на прощання, навіки...

Не спали вони зовсім минулої ночі. Зашила йому в бушлат дві плескаті пляшечки риbachого товщу, у шапку — кільканадцять порошоків аспірини й дві пачечки сірників. За пазухою мав Андрій дві пайки хліба.

— Прощай, моя рідна Наталочко. Так швидко промайнула наша крадена радість. Навряд, чи побачимося колись. Після сплаву напевно поженуть десь глибше в тайгу, будувати нові невілничі бараки. Може пощастить втекти на сплаві. Або пан, або пропав. Як можна далі вмирати повільно тут, особливо після нашого соняшного щастя?!

— Може повернуть після сплаву знову сюди. А якщо ні, подай звістку про себе. Якщо вирнешся, щасливої дороги, мій рідний, мое несподіване щастя й журба. — Заплакала гірко на його грудях: «Ось блиснув метеор і згас, як у житті щасливий час...» — шепотіла крізь сльози.

РОЗДІЛ 16.

І знову волочився перевтомлений Андрій проклятою тайгою. Розглядався все, може й Петро опинився, якимсь чудом, у цій колонії, хоч і знав, що вивели його на етап, коли він був ще в гарячці. Але тут людей перетасовують, як карти в колоді... Все якісь незнайомі люди, що їх пригнали недавно з розподіль-

чого табору. А гнали їх усіх десь глибше в тайгу. Не знати, як далеко тепер. Ніколи не казали куди жнуть.

На галявинах вже майже станули сніги, повівав ще холодний, але вже не такий лютий, вітерець з півдня. Цього разу гнали їх недалеко, десь може з тридцять кілометрів, до невеликого табору. Лише шість присадкуватих бараків було за дротяною огорожею. А осторонь, над річкою, що вже зірвала лід, розтяглися, скільки глянеш, великі штабелі колод. В таборі було лиш кільканадцять доходяг обслуги. Інших погнали звідси кудись учора.

Виводили їх щодня на світанку до річки — скочувати колоди з штабелів у бурхливу течію, підважувати дерев'яними «дринами» ті, що лежали поміж кущами навколо. Річка звивалася вужем понад пологіми берегами, оточеними густими лозами, пінилася сердито поміж колодами, зривала заторошені на закрутах крижини.

Від першого дня розглядався Андрій пильно на закрути, на вартові стійки, тут і там, понад берегом. Увечорі нишпорив у бараці поміж людьми — за спільником до втечі. Вирішив тікати, хоч будь там що. Спарувався нарешті з одним студентом з Одеси, намовив тікати разом. Удвох завжди якось відрадніше. Домовилися потайки, чекатимуть зручного моменту. Трималися все близько на роботі, скочували колоди вдвох. Мали в шапках сірники, махорку, прив'язані під пахвою пайки хліба і ті дві пляшечки риб'ячого товщу, зашиті в Андрієвому бушлаті — скарб від Наталки.

Шостого дня, від початку їхньої змови, коли вже смеркало й вартовий на закруті відійшов від свого вогнища, конвоювати в'язнів до табору, Андрій з товаришем підважували велику колоду до води.

— Вартовий пішов — тікаймо швидко!

Товариш завагався, оглядаючись навколо. Андрій скочив у воду, вхопився за стовбур і тілом і душею, пригорнувся до нього руками й ногами, ніби до баского коня: — Скачи скоріше, не вагайся, ніхто не ба-

чить! — гукнув приглушено до товариша. Але той знову завагався, злякався, мабуть, побіг до невільників, що скупчувалися віддалік, іти до табору.

Андрієву колоду підхопила течія в річку. Льодяна вода затамовувала віддих, стиснула м'язи, ніби кліщами, цокотіли зуби. Він прищулювся до колоди, занурив і підборіддя в воду, щоб не помітили з берега. Вже темніло, на щастя, течія відносила його швидко з поля зору. Відпихався обома ногами від колод і крижин, що налягали з обох боків, скеровуючи свого стовбура до протилежного берега.

Вдалося йому вхопитися рукою за прибережну лозину — колода вислизнула за течією й дрантиві чоботи ступнули на дно. Ноги задубіли від холоду, але він видряпався, рачки, поміж прибережними лозами, в тайгу.

Зуби цокотіли невпинно, все тіло конвульсійно дрижало. Так хотілося розпалити багаття. І шапка з сірниками не замокла, лише хліб прилип тістом під пахвою. Але треба було втікати якнайдалі від берега — десь незабаром не дорахуються одного невільника біля воріт табору, кинуться напевно, з псами, до річки.

Андрій швиденько роззувся, витрусив воду з чобіт, викрутив онучі, витиснув долонями воду з хліба, запхав те мокре тісто в кишені й побіг у глибину тайги. Десь далі, зверне він знову ближче до річки, щоб не заблудити в густому, одноманітному лісі.

Десь біля півночі, коли вже ноги не несли, розпалив невелике багаття, передрімав трохи біля нього на гіллі, підсушився, з'їв шматочок кислого тіста, ковтнув двічі риб'ячого товщу, запиваючи аспірину. Пригадав про Наталку з жалем, подався далі, тепер в напрямі до річки.

Навколо була мертва тиша, тільки його кроки чалапали в талому, неглибокому снігу. Ледь-ледь повівав вітерець, мабуть, з півдня, бо не гострий. Андрій ішов йому назустріч, прислухався чи шумить річка, боявся підходити близько. Але в серці ворухнулася

радість: «Я ж на волі тепер, ніхто не йде за мною з багнетом!» Навіть замуркотів потихеньку якусь пісню, що вже давно замерла в грудях...

Шість днів блукав він навмання, ніби на південь, все осторонь від річки, де, мабуть, шукали його. Коли темніло, відходив глибше в таєжні нетри, розпалював невелике багаття, робив постіль з гілля, щоб відпочити. Втоmlений безмірно, засинав. Прокидався серед ночі, роздмухував жаринки, бився руками навхрест об груди, тупцював по гіллі — нагрітися. Нишпорив по кишенях, чи не сховалася, десь у рубці, яка крихта.

Вже третього дня скінчив своє тісто й дві пляшечки риb'ячого товщу, що додавав сили. Тепер голод не вгамовувався. Боліла голова, жовті плями кружляли перед заплученими очима, заповзав до серця відчай. Розглядався завжди в лісі за якоюсь поживою, але за всі дні знайшов лише жменю мерзлої шипшини.

Навколо розгорнулася зловісно-мовчазна тайга. Лиш зрідка цвіркотіла вивірка, перескакуючи верхів'ями дерев, а вночі часом озивалася зловісно полярна сова. Однієї ночі, десь далеко за річкою, завили вовки. Прислухався все чи не гавкають десь пси НКВД на його слідах. Одного разу віддалік понад річкою почув ніби гавкіт й побіг глибше в тайгу. А, може, лиш причулося, в напруженій уяві...

Сьомого дня, надвечір, коли вже не ставало сили ступити ще кілька кроків, прихилився Андрій до стовбура, зсунувся безвільно на мох під деревом, схилив лице на долоні, ніби знепритомнів. Жовті, червоні й сині кола кружляли перед заплученими очима. Хотілося заснути й не пробуджуватися вже. «Всеодно смерть за плечима, як вирвешся з цієї безмежної, смертельної тайги?» — подумав.

Він, мабуть, заснув і приснилося йому, що десь пахне димом з березової кори. Підвів голову, розплющив очі, дихнув глибоко через носа, один раз, удруге, ніби отямився. Розглянувся навколо напружено. Ні багаття, ні диму не видно було, але хтось недалеко напевно палив березове вогнище. Андрій підвівся й

пильнуючи носом той незримий димок, поплентався далі обережно, щоб не натрапити на якусь прикру несподіванку.

З-поза дерев показалася велика галявина, що вже витріщилася з під снігу рудим мохом. Ліворуч на галявині, віддалік, стояла невелика рублена хатка. З низенького дощаного димарика звивався пахучий березовий димок і світилося тьмяно віконце, ніби від відблиску вогнища. За хаткою стояв великий курінь, ніби юрта*, з гілля. Праворуч від хатки розлігся широкий, ще засніжений простір, ніби озеро вздовж по під лісом.

«Чи не сниться мені? — протер Андрій пальцями очі, розглядаючись з-поза куща. Серце шпарко застукало в грудях, напружилися кволі м'язи: — А, може, це якась сторожка таборової охорони, бо хто ж житиме в таких нетрях?» Вирішив слідкувати, не показуючись з-поміж кущів, доки зовсім стемніє. Ноги тяжіли, як колодки. Продерся вглиб густого куща, присів придивитися.

Десь може за пів години скрипнули двері — вийшов з хатки, зігнувшись під одвірком, чоловік, в ушанці й бушлаті. Пішов до куреня, повернувся з обережком дров на руці.

Не видно було, щоб ще хто був у хатині. Хоч морозець був легенький, але непорушний Андрій трусився вже від холоду, цокотіли зуби і так неймовірно-спокусливо приваблювала хатка з вогнищем. Розглядаючись сторожко навколо, він підійшов навшпиньки до віконця, заглянув збоку. В хаті сидів чоловік на ослінчику, перед глиняною кабічкою з димарем, колотив щось ложкою в каструлі біля вогню. Більше нікого не було.

Андрій підійшов до дверей і обережно постукав.

— Хто там? — озвався тривожний голос.

— Пустіть, дядю, зігрітися трохи... Заблудив у тайзі...

— Ти сам?

* юрта — житло ескімосів.

— Сам, дядю... Пустіть, будь ласка, бо вже не маю сили блукати, змерз до кісток... Не їв уже чотири дні...

— А звідки ти з дому? — не відчинялися ще двері.

— З України, з Полтавщини...

Замовкло на хвилину за дверима. Роздумував, мабуть, чоловік — чи відчиняти. Кожен знає тут що буде за переховування втікача. Потім шурхнув дерев'яний засув: — Заходь скоренько...

Чоловік зиркнув на Андрія з ніг до голови, виглянув за поріг навколо, зачинив двері на засув, запняв у хатині віконце якоюсь одежиною. З вигляду було йому десь понад шістдесят. Скуйовджене сиве волосся й борода обрамовували його круглолике селянське обличчя з сірими привітними, але занепокоєними очима. Позаштопуваний у багатьох місцях вовняний светер і старенькі ватяні штани у валянках тісно обліпили колись видно кремезну, злегка згорблену тепер, постать середнього зросту.

Під рубленою стіною палахкотіла теплом глиняна кабичка, парувала каструля запашною риб'ячою юшкою. Аж слина покотилася Андрієві до кутиків уст.

З одного боку від кабички стояв саморобний столик з каганцем посередині і дерев'яною мисочкою з сіллю, під столиком маленький ослінчик. З другого боку від кабички — дерев'яний тапчанчик, з сінником і подушкою. Сіра таборова ковдра і старенька кожушина — охайно складені на тапчанчику. Під тапчанчиком — сокира й поперечна пилка. З дерев'яних тиблів по стінах звисало рибальське плетиво й бушлат з вушанкою, біля одвірка. Земляна підлога застелена ялиновим гіллям, ніби явором на Зелені свята на Україні.

Зиркнувши на все це навколо, Андрієві очі вп'ялися гіпнотично до кабички. Коротенькі березові полінця палахкотіли під алюмінієвою каструлею, що пащи́ла так смачно на всю хатку. Не міг відвести очей набік.

— Голодний, мабуть, і змерз? — поглянув чоло-

вік співчутливо на запалі Андрієві очі, що світилися проти вогню хижим, голодним блиском. — Сідай на ослінчику біля кабички, нагрійся. Юшка зараз довариться.

— Голодний таки справді. За останні чотири дні лише жменню мерзлої шипшини надибав у лісі. І змерз дуже в кущах, заглядаючи на вашу хатку доки не стемніє, — простягнув Андрій задубілі пальці до вогню.

— Не тримай так, розітри добре спочатку, зашпарі зайдуть. Коли ж ти втік з табору?

— Як же ви знаєте, що втік?

— А хто ж тут ще блукатиме в цих сибірських хащах без варти? І ВОХРА* приходила з псом, позавчора, певно, що за тобою відчайдухом. Казали втік один убивця на сплаві і як прибудеться, казали заховати і їх негайно повідомити. Дають 5 кілограмів борошна, кілограм цукру і валянки, або бушлат, за таку Юдину службу...

— Який же я вбивця, я курки навіть не зарізав у своєму житті.

— Я сам бачу який ти вбивця, такий, як і я. Багато тут наших з України, ще з тридцятих років. Звідки ж ти з Полтавщини?

— З Слобідки, під Золотоношею.

— З якої, Богушевої, чи Бубнівської? — запитав чоловік і поколотив юшку дерев'яною ложкою.

— З Богушевої.

— А про Липівське чув?

— Як би ж не міг чути, лиш шість кілометрів від нашого села. Не раз і рибу ловив там у дніпрових затоках.

— То я з Липівського, щоб ти знав. І у вашій Слобідці був не менш, як сто разів за своє життя. Рибу там часом продавав на базарі і на храм, на Пречисту, їздив туди не раз із своєю старою й сином.

— То може й моїх батьків знаєте? — зрадів Андрій, ніби родича зустрів несподівано.

* ВОХРА — «Вооруженная Охрана» — охорона таборів.

— А як ти зवेशся?

— Гук, Андрій Гук.

— З тих Гуків, що хата біля церкви, через дорогу?

— Так, той самий!

— Як же не знати! Твій батько Дмитро, а мати Марія? А ти не впізнаєш мене? Та ж ми храмували не раз у вашій хаті, ще перед революцією. Правда, ти маленький ще був тоді — років 4-5, вештався біля столу. Просив мене колись сплести тобі вудку з білої кінської волосіні. Пригадуєш може?

— О, пам'ятаю тепер. Ви привезли нам тоді величезного щупака, я мріяв спіймати колись такого. А Степових із Залізюк ви знали?

— А якже не знати! Часом і неводи затагали разом, коли Дніпро розливався навколо Липівського й Залізюк, ніби море. І гостювали ми одне в одного не раз. І дітей їхніх пам'ятаю — Романа й Зіню. Ти також знаєш їх?

— Вчився з Зіною в Києві, наречена моя. Забрали нас обох однієї ночі. Не знаю, що сталося з нею. А Романа їхнього заарештували в армії, на Далекому Сході, розстріляли, казав мені слідчий. Що сталося з їхніми батьками, також не знаю. Мабуть, вивезли десь, якщо сина й дочку заарештували...

— Коли ж це сталося?

— 37-го року. В Києві напевно не було тоді будинка, щоб не забрали кого...

— Поговоримо ще потім земляче. Ніч довга, а зраз будемо вечеряти, бо ж голодний ти, а юшка вже готова. Вийду тільки надвір на хвилинку, послухаю, чи не чути де якого сталінського супостата. І не снилося, що такого близького земляка зустріну аж тут, у цій гемонській тайзі.

За хвилину вони вже посідали біля столика до юшки з судаком і ячмінними крупами. Андрієві здавалося, що ще зроду не їв такого смачного.

— Хліба дав тобі лише скибочку. Маю більше, але захворієш від глевкого після твого голодування

в лісі. І юшки більше не їж тепер, як оцю мисочку, згодом насиплю більше. Сам колись чуть не помер, як наївся з голоду.

Розповідали вони один одному десь поза північ. Івана Гриня, земляка з Липівського і ще кільканадцять заможніших з цього села забрали, серед ночі, зимою 1930 року, з дружиною, 15-літнім сином і 10-літньою донею. Гнали пішки до Золотоноші, а там запакували в холодні товарні вагони, на Сибір, за те лише, що мав перед революцією дев'ять десятин сінокошу та чотири корови.

— Ще на станції нашу Настуню й інших маленьких дітей, відірвали бандити в синіх кашкетах від матерів і повезли кудись на грузовикові. Досі не знаю, що сталося з нею й моєю дружиною. Пакували жінок в окремі вагони і десь, мабуть, уже в Сибіру, відчепили їх якоїсь ночі. А може й померла по дорозі. Чимало викидали на сніг купою, на безлюдних зупинках.

Нас, із сином Данилом, і ще десь зо дві тисячі чоловіків і хлопців, повиганяли з вагонів наприкінці якоїсь бічної колії, потім ще гнали пішки, глибше в тайгу — будувати табір. Ночували на гіллі, під голим небом, голодні. А січневий мороз тріщав десь на 30-40 градусів. Вартовим хтось раніше побудував там барака, а нам лише дротяну огорожу і вартову вежу. Може один на десять вижив, доки побудували собі бараки. Нема що говорити багато про це, сам знаєш, як тут. Ганяли скрізь потім — рубати ліс, на сплав, будувати тартак. Сказали вже аж на другий рік, що ми з сином засуджені «тройкою» на десять років і забрали тоді мого Данила десь до іншого табору. А я, після інших мандрів, опинився торік на цьому тартакові, що недалеко тут, біля річки Тавди.

Одного дня питали по бараках хто вміє сітки плести й рибу ловити. А я того навчився ще змалечку. Виплів їм чотири великі ятері на початок. Привів мене вартовий до цього озера. Льоду вже не було і велика риба скидалася густо понад берегами і в затоках. Човна не було і вода холодна, як лід, але я вбрід,

під плечі, позаставляв ятері в затоці. Розпалив вартовому й собі вогнище від комашні й щоб підсушитися трохи, та бачу, що тички біля ятерів уже теліпаються. Постояли ще з годину. Забрів я знову, в одержі, повитягав. Набрали повен лантух судаків і карасів. Ледве донесли, за гужі, до табору. Ятері залишили біля озера.

Сподобалася, мабуть, свіжа риба штурпакам. Другого дня погнали до озера кільканадцять людей збудувати цю хатку, курінь на дрова, видовбати погрибець у мерзлоті на рибу, змайструвати човна на тартаку. А мене покликав начальник УРО й каже:

— Зимою вже кінчається твій строк. Повертатися тобі нема куди. До села не пустять і на фабриці роботи не дістанеш, бо ти є ворог народу. А тут маєш добру нагоду. Нам потрібний досвідчений рибалка біля озера ловити рибу влітку й зимою, з-під льоду. Збудували там хатку, човна й весла роблять, а на сітки доставимо пряжу. Житимеш там без охорони, як вільний чоловік. Риби матимеш скільки хочеш, хліб і пайок даватимем до того. Рибу чиститимеш, складатимеш у погребку й в'ялитимеш чи вудитимеш. Будемо забирати щотижня. Хочеш так? Як ні, знайдемо іншого.

Я дуже радий був, звичайно, вирватися на ту «волю». І рибу люблю ловити ще змалечку, виріс біля води. «Добре, громадянин начальник, кажу, буду старатися наловити якнайбільше».

— Маладец. Тільки не пробуй тікати. Від нас не втечеш, хіба що здохнеш десь у тайзі, а ми за втечу розстріляємо твого сина. Запам'ятай це добре.

Отак я опинився тут, ніби на волі. Риби в озері сила-силенна, не переловиш. Ніхто ніколи не ловив її. Строк мій уже скінчився, ніби маю право йти на волю. Але куди піткнуся? Скажу, що хочу звільнитися, додадуть ще десятку й пошлють ліс рубати. А тут я сам собі пан, сам собі й могилу видовбаю заздалегідь у мерзлоті, або почеплю камінь на шию — і в озеро, до риби, коли прийде час.

Трохи сумно часом без людей. Писав наш Шев-

ченко про таких як я: «Вечір прийде, нудьга найде — ні з ким розмовляти...» Але й людей багато здивав за ці роки гірших, ніж вовки. Вже певно ніколи не побачу, ані моїх рідних, ані рідного гнізда. Видно так доля приписала...

Прийняв би оце тебе, дорогого несподіваного земляка, з радістю, щоб жив тут скільки хочеш, але ти вже вранці мусиш тікати, бо можуть нагрянути ще — кінець тобі буде. Молодий ще, може пощастить врятуватися. Покажу тобі як вийти до річки. Понад річкою не зблудишся в цих одноманітних хащах.

Чув від одного на тартаку, що ця річка пливе до Первоуральська, десь з двісті кілометрів звідси. Не знаю, чи пройдеш таку далечинь. Правда, морозів і снігів тепер уже не буде місяців зо три, але комарі незабаром гризтимуть... Дам тобі лантушину замотати лице. Добре, що рукавиці маєш. Дам в'яленої риби на дорогу й хлібину. Дав би й крупів, але як звариш без посуду?

Якщо б спіймали де з рибою, скажи, що вкрав уночі в моєму курені, з жердки, бо буде й мені капут, якби довідалися, що приютив тебе.

Тепер ти лягай на тапчані, відпочинь добре. Я внесу сніп оситнягу, постелю на долівці, та приготую тобі харчів на дорогу.

— Я ляжу на долівці, мені буде добре.

— Ні, ні. Ти мій гість і дорога тобі далека. Вкривайся ковдрою, виспись добре, а я візьму цю кожушину вкритися. Підкладу ще дровець, щоб трималося тепло до ранку. Спи спокійно, не думаю, що хто шукатиме вночі, та й були вже тут за тобою.

— Дякую вам, мій рідний земляче, за вашу батьківську щирість. Добраніч! — вже ніби спросоння озвався Андрій, потопавши в теплому забутті.

Вже десятий день блукав Андрій тайгою, все віддалік понад річкою, як радив йому Гринь. Вісім чималих в'ялених судаків і хлібину поклав він йому в клунок на дорогу, віддав 23 карбованці, що мав зашиті у підшевці, ще здавна. Обійняв і поцілував три рази навхрест, ніби рідного сина, прощаючись на світанку. Провів до лісу показати напрям до річки:

— Щасливої дороги, сину, на нашу рідну Україну, помагай тобі Боже! — І заплакав гірко, припавши до плеча, на прощання. Пригадав, мабуть, про нещасну долю свого одинака.

Проходив Андрій може з двадцять кілометрів щодня. Заглиблювався далі від річки коли темніло, розпалював невелике багаття, робив кубло з гілля на ніч. Вранці завертав ближче до річки, щоб не заблудити й волочився далі.

Одного дня, перед ночівлею, відчув раптом десь близько сморід. «Мабуть, звірина якась», — подумав, розглядаючись. В кущі, біля великої листвяниці, було кубло з ялинового гілля, ще напів укрите снігом. З-під гілля стирчала задубіла кістлява рука, тісно обтягнена напів-гнилою шкірою. Андрій здригнувся, перехрестився три рази. Хотів би поховати цього нещасного побратима, мабуть, з України. Але як видовбаєш голими руками яму в мерзлій землі? Перехрестився ще раз, проказав три рази «Вічна пам'ять» і подався, з острахом, далі. «Було б і мені вже таке, коли б не натрапив на доброго чоловіка. Пошли йому Боже здоров'я! Мабуть, материнська молитва допомогла, врятувала, не знати звідки».

Погоні з свого табору аж тут він уже не сподівався, але міг натрапити на людоловів з іншого, якось тутешнього. Ішов усе сторожко, прислухався час від часу, зупиняючись.

Десь біля полудня одинадцятого дня почув він здалека посвист паротягу чи фабричної сирени. Зупинив-

ся, прислухався напружено, завернув до річки виглянути з густих верболозів. Пливли ще густо колоди по течії, але ніяких ознак життя навколо. Лиш далеко, над лісовим обрієм праворуч, простяглася густа полоса диму. «Мабуть, уже той Первоуральськ, що Гринь направляв до нього», — подумав Андрій. Він відійшов знову від річки й прямував далі, до того диму.

Десь, може за два кілометри, вийшов він на межу лісу. На великому просторі перед ним розкинулось кількасот рублених, одноповерхових будівель, а трохи осторонь від них — куріли присадкуваті фабричні будинки й шахтарські споруди, з великими димарями. Широкі полоси темного диму простяглися від них далі, в ліси. Недалеко від фабрик видно було товарові вагони, чажкав біля них темним димом паротяг.

Поміж фабричними будинками й біля станції вешталися люди. Вибіг табун дітей з двох довгих, рублених, мабуть, шкільних, бараків. Поміж хатами, тут і там, маячили людські постаті.

Дивне почуття опанувало Андрієм — радість, що знову опинився біля людей, після самотніх мандрів, а разом з тим — острах перед ними. «Там же напевно є і НКВД і міліція, що пильнують за втікачами — покажися лише. А до роботи як станеш без документа, як згубишся поміж людьми, хоч тисячі їх тут, особливо в цій зоні таборів, де так пильнують за втікачами? Але їсти щось треба». Останню рибину доїв учора і вже почав докучати голод. Вирішив чекати в лісі до темряви, а потім згубитися в людському натовпі біля станції. Може пощастить причепитися до якогось потяга. Приглядався до метушні біля залізниці.

Надвечір Андрій причепував трохи свою бідняцьку одягу. Знайшовши снігу в долині, вишарував обличчя, вкрите густою щетиною, розчесав скуйовджену чуприну пальцями, напакував свою подорожню торбинку ялиновими гіллячками — щоб уподібнитися до пасажира з багажем. І коли стемніло, рушив, понад краєм селища, до станції.

Мабуть, здивувалися б люди десь у Москві, чи

Києві з такого пасажира, але тут, на пероні й у великому рубленому станційному будинкові юрмилося, як у мурашнику, багато таких самих, як і він — у полатаному одязі, з різноманітними торбами, чи дощаними чемоданчиками. Ніхто, здавалося, не звертав на нього увагу, навіть два міліціонери, яких не можна було обминути на пероні. Третій ходив поміж людьми в почекальні, питаючи того, чи іншого — показати документи.

Вздовж стіни розтяглася довга черга до касового віконечка. Андрій просунувся поміж людьми в найтемніший кут, сів на підлозі, на своєму багажі, поруч із стареньким чоловіком, що жував смачно окраєць хліба, запиваючи молоком з півквартирної горілчаної пляшки. Аж слина набігла Андрієві в устах. Вже четвертий рік навіть не бачив він молока, навіть під час своєї «медичної» практики в амбулаторії під керівництвом Наталки. Але думка тепер працювала напружено над іншим.

Він плянував причепитися до якогось товарового потяга, що йтиме на захід, чи на південь. Товаровий ешелон, навантажений лісом і вугіллям, стояв без паротяга, непорушно, на дальшій запасній колії, а ці люди навколо чекали, мабуть, пасажирського. Він мав ті 23 карбованці, що дав йому Гринь на дорогу. Добре було б купити квитка, бодай до найближчої станції, щоб зайти без клопоту до потягу, вискочити якимось з цієї проклятої сибірської зони. Але куди потяг їхатиме, на схід, чи на захід?

— Далеко їдете, дядю? — озвався він по-російськи до чоловіка, що пив молоко.

— До Горького, до сина в гості, — відповів чоловік, з виразним сибірським акцентом, шкутильгаючи скоринку беззубим ротом.

— До Горького на Волзі?

— Так, до самой матушкі Волгі. А ти куди собрався?

— До Солікамська їду, маю там свояка. Знайшов

мені добру роботу на фабриці, — пригадав Андрій з географії назву міста під Уральськими горами.

— А де ж ти працював досі? — розпитував далі чоловік.

— Тут, на шахті... Останній місяць був хворий, лежав у шпиталі...

— Бачу, що очі тобі позатягало. На, ось, допий молоко, якщо хочеш, — старий простягнув йому пляшку й недогризений окраєць хліба.

— Дякую вам. Сказати по правді — зголоднів, — доїв Андрій пожадливо окраєць, спорожнив пляшку, подякував і подався з клунком до черги, за квитком. Але не вдалося. Побачивши, що енкаведист перевіряє документи біля віконця, вислизнув з черги на перон.

Потяг вже показався вогнями за семафором, загудів. Люди густо стовпилися вздовж колії. Хотів Андрій перебігти на той бік колії, але небезпечно, міліціонер міг помітити, хоч і тьмяно було під ліхтарями. Вже коли потяг заскреготів гальмами й зупинився, випустили з вагонів пасажирів. Натоп з перону навалився до дверей, з квитками в руках, чи зубах — показати кондукторові. У тій завзятій стусанині протовпився й Андрій до вагону, слизнув акробатично з перону по-під вагон, видряпався до тамбуру з протилежного боку, прослизнув поміж людьми, до майже темного вагону й сховався швидко під нижню полицю.

— А куди це заєць ховається? — озвався один, що вже вмовився на полиці.

— Мовчи, брате, будь ласка. Сам знаєш, що квитка не маю за віщо купити.

Люди запихали свої клунки прямо на нього, на полиці. Зіщулювався під стінкою до нікуди, перехрестився скрюченою рукою, радий, що пощастило, що запакували від лихого ока.

Тупцювали люди по підлозі, сварилися за місце для себе й багажу, бубоніли щось і нарешті втихомирилися, коли потяг рушив. Коливало до сну. Андрій зігрівся й заснув міцно. Приснилося, що хтось наступає на голову. Ще прибували пасажири на станціях по дорозі, знову запихали клунки на нього.

— Прігатовте документи і білети на праверку! — вигукнув хтось угорі. Андрій інстинктивно завмер. Штурхало його тричі клунками, міцно, певно перевіряв штурпак ногою чи нема кого під сідаком. І пронесло нарешті, знову забилося серце рівномірно.

Стукотіли колеса, чаккав напружено паротяг, мабуть, уже на приуральських підгір'ях і Андрій знову заснув.

Вже просвічувалося крізь клунки денне світло, як розбудило щось знову. «Мабуть, переїхали вже Урал, бо паротяг не чаккотить так важко», — подумав. Припікало нестерпно піти за потребою — випив на станції великий кухоль води, щоб не так їсти хотілося. Але вилізеш, а тут тобі штурпак, або кондуктор і кінець, після всього, що перетерпів. Покроплював обережно клунки, щоб не потекло по підлозі. Соромно було робити людям шкоду, але що вдієш у такому безвихідному становищі? «Добре, що мішки кропив'яні, а не з густої ряднини», — подумав.

Плянував він висунутися з-під полиці десь далі за Уральськими горами, вночі, коли люди дримають, чи метушаться виходити з вагону. Докучав голод, але Андрій відганяв думку про їжу, навіть тоді, як люди жували щось смачно на полицках. Лиш одна непереможна напруга опанувала його — вирватися благополучно на волю, десь на великій станції, де можна згубитися.

Ще два рази перевіряли документи й квитки — зіщулювали його в бездиханний клубок. Так смачно пахло свіжим житнім хлібом і якимсь м'ясом з клунка перед лицем. Хотілося розгризти його зубами.

Потяг зупинявся, човгали підосви по підлозі, переміщувалися на зупинках клунки, нарікав хтось, що клунок чомусь змокрів. Потяг шарпався раптово і знову стукотіли одноманітно колеса...

Мабуть, уже кінчалася друга ніч, коли затупав вздовж вагону захриплий голос: «Под'їждєм к Горькому, собірайся, бистро!» — і зачовгали швидко підосви, зашамотіли клунки.

Вже коли потяг зупинився і люди посунули до виходу, Андрій виповз зі своїм клуночком з-під полиці. Ніхто, здавалося, і не помітив «зайця». Всі товпилися до дверей.

Перон і станція були переповнені пасажирями. Тут і там виднілися міліційні кашкети, але в цьому натовпі легко було обминати їх.

Андрій вплив з натовпом на площу, вже на ходу причепився на східцях трамваю. «Далі від станції, де завжди якісь перевірки». Не питав навіть куди трамвай їде. Радий був, що так, неймовірно щасливо, вирвався з сибірської зони.

РОЗДІЛ 18.

Переповнений пасажирями трамвай гуркотів і дзеленькав вздовж міста, аж до пристані на Волзі. На східцях і на задньому буфері люди обліпилися, як реп'яхи. Аж на четвертій зупинці вдалось Андрієві протовпитися до вагону, бо вже руки заціпили на поруччі біля східців. Купив квитка, розглядався пильно у вікна. Здавалося, опинився у дивовижному світі.

На площі, де мав трамвай останню зупинку, за площею біля пристані — метушилися люди, ніби в мурашнику. По широкій течії Волги пропливали баржі, човни. Підвертав до пристані, з півночі, великий пасажирський пароплав, зацінюючи воду широким півколом гребними колесами по боках.

З «сидорами» через плечі, з торбами в руках, люди з трамваю поспішали, підтюпцем, до пристані. Хотів і Андрій бігти слідом і завагався: «Квитка йому не продадуть без документа, зайцем через місток біля пароплава не проскочиш, а коли б і вдалось якось, на пароплаві ще перевірятимуть. Їздив по Дніпру, знає. Насамперед треба причепуритися, бо виглядаю певно,

як троглодит. Навіть звичайні люди поглядають на мене підозріло. І попоїсти щось треба. А далі видно буде...»

На площі, біля пристані, скупчилися невисокі будинки. Перед ними — кілька дерев'яних рундуків, мабуть, базарчик, бо люди з кошиками юрмилися навколо. Підійшовши ближче, Андрій угледів вивіску перукарні, з намальованою головою, підголоною високо на потилиці. Пригадав подібну в Києві на Подолі, де було написано жартівливим якимсь віршопльотом: «Парикмахер Єремей — стрижка, бришка головою».

— Хочу поголитися й підстригтися, — скинув він свого засмальцьованого бушлата, сів на табуретку і поглянув, уперше за всі ці роки неволі, у дзеркало. На нього дивився звідти якийсь, зовсім незнайомий, оброслий навколо рудим, кошлатим волоссям, лісовик, з запалими, почервонілими очима, і загостреним носом. Зовсім не він. «Не дарма так сторожко поглядали люди на мене», — подумав.

— Де ж ти так заріс, братішка? — пробудив його з остраху перукар, обмотуючи шию сірим рушничком.

— Був за Волгою на сплаві, а потім два тижні на баржі. Щойно заякорилися тут на вивантажку...

— А ти не мав бритви підголитися трохи?

— Мав, але загубив десь. Борода мені не заважала тоді. Але як покажуся тепер, з цією щетиною, до моєї дівчини? — озвався жартівливо.

— То правда, але й голову помити тобі треба. Наросло лупи на пів вершка.

— А скільки те все буде коштувати

— З тебе, бідного братішки, порахую лише два рублі. Не так легко привести тебе в порядок.

— Ну, то помийте й голову. Тільки скоріше, будь ласка, бо маю бігти на розвантажку. І на базарчик треба заскочити, — приспішував Андрій балакучого перукаря.

Він знову не впізнав себе, коли поглянув у дзеркало після всіх процедур. Тепер дивився на нього якийсь зовсім інший чоловік, значно молодший, ніби

схожий на Андрія Гука з університету, але вже значно старший, дуже виснажений.

— От відіш, помолодів ти на десять років тепер і всього за два рубля! — ляснув його по плечі перукар, ховаючи гроші в кишеню. — Тепер сміливо можеш іти до своєї молодки. Приходь знову, як треба, до мене. Такого перукаря як я, не знайдеш у Горькому, — русачив жвавий кацапина.

На базарчику купив Андрій пшеничну разову паляницю, четвертину сала, двоє варених яєць. Подався зі своїм скарбом вниз від пристані, де вантажили баржі. Травневе сонце, холодне в Сибіру, вже пригрівало тут, вигравало лиском по широкій течії, заливало промінням безмежну зелену панораму за річкою.

Андрій витрусив за кущем біля річки зів'ялі сибірські ялинові гіллячки із свого клунка, сховав у ньому свого злиденного бушлата, бо припікало сонце, присів на ньому до свого розкішного бенкету. Відламав пальцями шматок запашної паляниці, облупив одне яйце, відкусив кришеник сала з шкоринки. Пережовував повільно, з насолодою, дивився на соняшну річку, раював. Поїв би все відразу, але знав, що небезпечно після голодування, що треба ще й на завтра.

Перехрестився сердечно по обіді, подякував Богові й Гриневі, що врятували його. Просто не вірилося, що так пощастило йому опинитися аж тут з тієї льодяної річки в Сибіру. «Загинув би напевно в тайзі, як той нещасний на купі гілля, якби не натрапив на того рідного земляка»... — подумав.

Він підмостив свого клунка під голову, простягнув під кущем на теплому піску, як колись біля Бистрика. Думав що робити далі, щоб не втратити знову своєї чудової волі. «Краще сторч головою у цей прозорий вир біля берега, ніж знову в ту неволю», — промайнуло в сонній думці.

Вже сонце схилялося до обрію, коли Андрій підвів здивовано голову зі своєї «подушки». Гуділа десь віддалік фабрична сирена, чути було, десь далі над берегом, голоси вантажників. Відчував, що здоров'я наливалось в нього після смачної поживи й міцного

сну під соняшним промінням. Помацав, з приємністю, поголене обличчя рукою, зачесав п'ятірнею підстрижену вимиту чуприну, потягнувся, закинувши руки за голову, підвівся й попрямував вздовж берега до баржі, спрямованої на південь.

Кільканадцять вантажників відходило вже від навантаженої баржі. На покладі видно було лише четверо, що припинали лінвами вантаж. Дерев'яний місток спускався від баржі на піщаний беріг.

«Спробую щастя», — подумав Андрій, звернувши рішучо на місток.

— Що ти тут шукаєш? — випростався йому на зустріч кремезний, бородатий чоловік.

— За роботою, дядю, шукаю, — озвався Андрій також по-російськи. — Треба до Саратова. Мати тяжко захворіла, написала сестра, щоб приїхав побачитися з нею перед смертю. Відпустку з роботи дістав, але грошей коротко їхати пароплавом. Подумав, може стану до роботи десь на баржі й допливу там, — оповідав Андрій свою спонтанну байку.

— А звідки ж ти?

— В совхозі працював... Чотири кілометри звідси... Візьміть, дядю, платити мені не треба, а за харчі відпрацюю вам.

— Ну, то заходь. Якраз добре натрапив, захворів один наш, забрали до шпиталю. Нам ще одного треба буде на розгрузку по дорозі й тут порядкувати на зміну. Клади свій клунок тут, допоможеш нам трохи, потім відчалимо й будемо вечеряти.

— Дякую вам, щоб і вам щастило так, як оце мені допомогли, — кинувся Андрій з радістю до роботи.

Сонце вже спускалося за обрій, коли буксирчик витяг їхню баржу на середину річки. Відчепився й баржа попливла сама повільно, за течією. Коли замехтіла на небозводі перша вечірня зоря, їх четверо посідали на ослінчиках, навколо миски з пшоняним кулішем, засмаженим салом і цибулькою. В полумиску, поруч, була ціла купа запашного житнього хліба.

— Вип'ємо по чарці за закінчення погрузки! — поставив бородатий пляшку горілки біля кулішу. Ви-

пив сам, наливав кожному, за чергою, пузатий келишок. Загомоніли, мотаючи ложками з миски. Розпитував бородатий Андрія про життя в совхозі. Незвична чарка відразу розвеселила Андрія. Оповідав їм, в гумористичному жанрі про свої й чийсь пригоди, пригадуючи переважно прочитане колись у книжках. Слухали з цікавістю, сміялися, жартували. Засиділися до пізної після вечері, допили пляшку майже до дна. Залишили чарку тому, що чергував біля стерна.

— Ну, пора вже нам на відпочинок, — сказав бородатий і підвівся. Андрій називав його в розмові капітаном і йому, видно, сподобався той титул.

— Бачу, що вчився ти в школах, — зауважив він, — бо цікаво оповідаєш про все. Сьогодні ти ніби наш гість, то спи скільки хочеш. Завтра вже будеш чергувати у нашій роботі й розкажеш нам більше про своє життя. Ти, Артем, іди тепер до стерна на ніч, тільки не засни. Вважай на червоні ліхтарі, щоб не заїхати на мілину. Ходім, Андрей, покажу де тобі спати.

Андрій радісно простягнувся на матраці, на дерев'яному тапчанчику під покладом, обмірковував що йому розповідати завтра, аж доки міцний, безтурботний сон затьмарив його думки.

Аж о полудні розбудив його бородатий.

— Вставай уже Андрей обідати. Не будили тебе на сніданок, щоб виспався добре.

— То вже так пізно? Вибачайте, капітане, що заснав, — підхопився Андрій на ноги.

— То добре, що виспався. Розкажу тобі як стернувати — станеш на кермі після вечері.

Андрій вибіг на поклад, умився з давно забутим милом, біля бляшаної банки, підвішеної над емальною мискою, пригладив чуба п'ятірнею, привітався бадьоро до своїх нових товаришів, що вже посідали навколо миски.

— Сідай, — озвався капітан. — Дементій спіймав ранком на свій перемет осетра й великого ляща, наварив доброї ухи, насмажив риби з цибулею, до гречаної каші. Прийде і твоя черга куховарити. Умієш?

— Так, не раз і куліш варив і рибу смажив, на-

віть борщ умію варити. Рибу також умію ловити, лише б знаряддя дали мені.

Іскрилася під гарячим сонцем могутня течія Волги, зеленіли верболози й плавні на розлогому лівому березі, тягнули люди грубими линвами баржі проти течії. Вздовж правого берега обганяли їх рибальські човни з неводами й рибалки вимахували до них руками привіт. Могутня ріка жила весняним життям, що запалилося і в Андріїві, так несподівано — аж груди ніби поширшали на цьому вільному просторі.

— Покажу тобі як стернувати, — повів його капітан до керми, після обіду. — Цікаво мені, як ти опинився аж тут на Волзі, чую говориш інакше по-російськи, ніж ми тут, — озвався вже біля керми.

— Бо я з України, ще дома трохи і вже тут навчився російської мови. Набирали, ще як я був школярем, людей у нашому селі до уральських шахт на заробітки, обіцяли хати і добрий заробіток. Мій батько був незаможний, записався виїжджати. Поїхали ми всією сім'єю — тато, мама й молодша сестра. До Саратову довели нас цілий ешелъон, сказали що жінки й дівчата мають залишитися там, що знайдуть їм роботу, доки хати нам добудують біля шахт на Уралі... — вибіхував Андрій, побоючись признатися щиро. «А раптом продасть його цей, здавалося, добрячий капітан, десь на березі?» — подумав.

Хат нам ніхто не побудував, жили ми в бараках, обіцяли, що будуть будувати і родини привезуть пізніше, якщо будемо добре виконувати норми. Десь за пів року прибило тата на обвалі в шахті, багато й інших згинувло, а я працював там ще чотири роки і вчився на вечірньому Робфасі на агротехніка. Перевели мене пізніше на роботу до совхозу...

— Цікаві байки Крилова ти Андрей розповідаєш, — поглянув капітан пильно в Андріїві здивовані очі. — Не знаю, де ти був і що ти робив, побачив тільки відразу, що вирвався ти з якоїсь біди. Допитуватися не буду, сам може розкажеш колись, як захочеш. Сам біду бачив, доки опинився на баржі. Навчився баржу водити від мого батька, що тепер уже в небесах, бо

багато горював на світі. Але ти мене не бійся. Прийняв тебе сюди, не питаючи документів. Сподобався ти мені з першого погляду і не продам, як Юда, за тридцять срібняків. Маю де сховати тебе, безпашпортного, на баржі, коли буде якась перевірка.

— Чому ж ви думаєте, капітан, що я безпашпортний?

— Не думаю, а знаю, сам колись таким був.

— Може й так, сказати по правді. Але я не є якийсь злодій, чи бродяга. Згодом розкажу вам більше про себе, бо знаю вже також, що маєте добре серце.

— Ти тільки з тими матросами обережно. Вони добрі хлопці, але на всякий випадок краще тримати язик за зубами. А тепер слухай уважно, як треба стернувати, особливо вночі, як ліхтарі на косах позасвічують...

Того ж вечора, коли матроси полягали вже спати, а Андрій чергував біля стерна, підійшов до нього капітан, з переметом — спустити біля керми на ніч та повчити ще Андрія як оминати ліхтарі на мілинах.

Після сьогоднішньої розмови, що занепокоїла його, Андрій вирішив, що краще розповісти капітанові все по правді про себе. «Так, чи інакше він може видати його, якщо має такий намір. Але, здається, добрий і щирий чоловік», — думав Андрій. Розповів про все. Затаїв лише, на всякий випадок, про Гриня. Сказав, що вкрав трохи в'яленої риби в курені біля хатки в тайзі.

Капітан слухав мовчки, уважно. Коли Андрій замовк, запитав:

— Що ж ти плянуєш робити далі?

— Думаю дістатися якось на Україну з Саратову. Може батьки ще живуть там. А там видно буде, якщо не заарканять десь знову.

— А я порадив би тобі інакше, безпечніше. В Саратові, чи десь далі в дорозі, тебе можуть спіймати без документа і не викрутишся. Залишайся краще на баржі на літній сезон. Обіцяв тобі, що схочу, як буде перевірка, бо ти не зареєстрований у нас. В Саратові на пристані працює мій добрий приятель, думаю, що

зможу зареєструвати тебе формально, як робітника, може навіть якусь довідку дістану там тобі — матимеш бодай якийсь документ. Наберешся сили, заробиш грошей, може й паспорт купити десь на базарі — безпечніше буде мандрувати далі.

— Добра порада. Дякую вам, капітане, за вашу батьківську ширість. Не помилився я, що ви добрячий чоловік, ще як побачив вас. Пошли вам, Боже, всього найкращого. І вам і вашій родині, якщо маєте.

— А ти і в Бога віруєш? Заборонено тепер.

— Як вам сказати — і не знаю, чи вірую, чи ні. Як пригадаю, як пощастило мені вирватись з Сибіру й опинитися ось тут у вас, у безпеці, здається, ніби якась Вища Сила увесь час мене провадила. Подумав не раз, що материнська молитва охороняла.

— Колись і я, ще як був малий, любив поринати за течією. І пірнув одного разу головою в корчагу, що її вимила десь вода. Застрягла голова — не можу ніяк висмикнути і дух уже забило, злякався. Помолився в думці святому Миколаєві, як моя покійна мати колись навчала. І не повіриш — здригнулася в ту мить корчага біля виру, вислизнула раптом моя голова з-під коріння, виринув я на поверхню... І ще не раз допомогла молитва в біді. А кажуть тепер, що Бога нема, лише дурман церковний...

Задзеленькотів дрібненько дзвіночок, кинувся капітан до перемета, потягнув за шнур. — Щось велике спіймалося! — гукнув до Андрія. — Давай скоріше підсаку!

Андрій замкнув скобою стерно, щоб не збочило, вхопив підсаку з довгим держакон. Біля борту вискочила з-під води якась велика рибина, розплескуючи навколо нічну тишу. Андрій вихилився за поруччя, повів глибокою підсакою понад бортом, підхопив. Виважили на поклад удвох великого, вусатого сома, може з п'ятнадцять кілограмів.

— Бачиш, що спіймалося на твоє щастя, Андрей! — кинувся капітан з розчепіреними руками до буйної, вусатої рибини, щоб не вискочила з покладу до річки. — Ти казав, що вмієш борщ варити й рибу сма-

жити. Масш тепер нагоду — сомина добра й на борщ і ліпша за курку, як підсмажиш! Я стану біля стерна, а ти бери сома, йди до кубрика розпатрошити. Принеси мені голову й кишки — наживлю перемета, ще щось, може, спіймається. Бере добре сьогодні! — командував весело капітан.

—**—

П'ятого дня по обіді наближалася баржа до якогось великого міста, що лежало на правому березі річки.

— Хлопці! — покликав капітан усіх до керми, підвертаючи баржу до пристані. — Будемо розгружати тут половину. Ви втрюх — показав він пальцем — допомагатимете розвантажувати, а ти, Андрей, іди помпувати воду з трюму, бо вже перейшла за лінію. Десь, видно, протікає потроху. Про Андрея, хлопці, не згадуйте, не мав часу зареєструвати його паспорт на пристані.

Коли баржа причалила, Андрій спустився до трюму, капітан став біля містка, показувати реєстраційні документи річковій міліції. Прийшли потім вантажники — знести, що треба і, вже як стемніло, буксирчик знову витяг баржу на середину річки. Капітан знову виніс пляшку горілки й пузату чарку — почастувати за розгрузку.

Мерехтіли зорі, виблискувала місячним сяйвом течія поза бортами, пливла баржа спокійно, вниз по течії...

Із за острова, на стержень,
На простор речної волни,
Випливають распісние
Стенькі Разіна челни...

затягнув несподівано капітан, вихиливши останню чарку. Андрій підхопив пісню, що знав ще з студентських часів, на повні груди. Так давно вже не співав! Підспівали за ним і матроси. Розлилася лунко пісня по тій течії, де народилася вона, на човнах бунтарського отамана Степана Разіна. Відрубали йому пізніше го-

лову на Лобному Місці в Москві, біля собору св. Василія. Пригадав тепер Андрій з історії, що російський цар Іван Грозний наказав виколоти очі архітекторів того собору, коли скінчив будову, щоб не збудував такого десь в іншому місті.

Три доби стояла їхня баржа в Саратові на розвантаженні, набираючи вантаж у зворотню плавбу. Капітан з матросами їздили щодня до міста, Андрій порядкував на баржі.

— Все в порядку, Андрей! — ляснув його по плечі капітан, повернувшись з пристані. — Зареєстрував тебе офіційно матросом, матимеш тепер і законну зарплатню. Ще й довідку з печаткою дістав тобі від річкового транспорту — зможеш тепер і ти вийти з нами до міста. Купив, ось, пляшку «Риковки». Вип'ємо з тієї нагоди при вечері. Завтра ранком потягне нас буксирчик угору. Але щось війною, здається, пахне...

На небі ані хмаринки. Гаряче червнєве сонце розливало благородне тепло понад дзеркально-непорушною, прозорою течією, коли їхня баржа «Прибой» три тижні пізніше, 22 червня 1941 року, підпливала знову до Саратова. Вже показалися на водному обрії дими з саратовських фабричних димарів.

Капітан і матроси, всі без сорочок, у штанцятах, босоніж, загорілі, посідали обідати. Біля капітанового ослінчика, на полиці, цвірінькало щось хрипко невеличке радіо, з кришталіком, що він купив його недавно — послухати, гарячі тепер, новини про німецьку війну з Англією і Францією, про щасливе життя у «визволених» Польщі, про дружбу з німецьким народом. Або послухати якийсь концерт з Москви, чи сусідніх радіо-станцій.

— «Жит'є стало лучше, жит'є стало веселей!» — вигукнув капітан, коли вперше поставив гордо свою «радіо-техніку» на полиці й нащупав голочкою на кришталіку пісню про Сталіна, що її висилали в етер всі радіо-станції, вранці і ввечері, ніби молитву.

Тепер кришталік харчав щось невиразне. Капітан повернувся переставити голочку. Звук прояснився.

Співали бадьюру, маршову пісню: «По долинам і по взморьям, шла дивізія вперед, чтобы с боя взять приморье...» Урвався раптом спів...

«Внимание! Внимание! Слушайте специальное сообщение ТАСС!» — повторив тричі басистий, стривожений голос з московської радіо-станції. Зупинилися непорушно ложки в руках.

— Щось важливе має сказати, — озвався капітан.

— Перед мікрофоном товарищ Молотов! — озвався диктор, після короткої павзи.

— Коварные немецкие фашисты напали на священные границы нашей родины... — карбував знервовано, але твердо, Молотов. «...Враг будет уничтожен, победа будет за нами!..»

Голос замовк уже, а вони всі сиділи мовчки, з порожніми ложками в руках, ніби заворожені. Може й поблідли, але не видно було з-під соняшного загару.

— От вам і дружба з Гітлером! — озвався нарешті капітан. — З ким же я тепер старий на баржі залишусь? Напевно заберуть вас хлопці всіх воювати. Дотоваришувалися з Гітлером! А тепер він дасть їм по зубах, аж курява схопиться. Хоч і не полагалося тепер, але вип'ємо по чарці з журби! Принеси, Андрей, пляшку «Риковки» з шаховки в моєму кубрику, вдаримо по чарці за победу і заспіваємо про Стеньку так, як тоді у нас вийшло. — Зовсім не чути було журби в його голосі. А матроси сиділи ще непорушно, мовчазні. Мабуть, кожен подумав, що прийшов кінець їхньому безпечному бурлакуванню під сонцем, на баржі.

Пришвартувалися з піснею до пристані після другої пляшки. А ранком, після звичайної інспекції побіг капітан до канцелярії на пристані. Повернувся незабаром і покликав усіх чотирьох:

— Діло табак, хлопці. Доведеться прощатися. Наказали всім вам з'явитися негайно до военкомату. Кажали, пришлють на розгрузку вантажників, а мені на плавбу — може жінок або стариків. Приніс вашу зарплату за місяць, казали заплатять ще по два тижні відпускних, у зв'язку з мобілізацією. Але ті гроші надішлють вам через военкомат, бо не відомо де будете

тоді. Віддам вам пашпорти, зарплату, а ви тим часом ідіть і збирайте свої манатки. Ти, Андрей, іди на хвилину за мною, пришвартуємо міцніше керму, бо попустило трохи від молу.

Матроси поплелися сумно під поклад, а Андрій пішов за капітаном до керми.

— Пришвартовувати тут нічого не треба, хочу сказати тобі децю самому. Сам бачиш, яке тепер становище. Ти зареєстрований на баржі, але до военкомату тобі не можна без пашпорту, а сховати тебе тут тепер неможливо. Перевірять за списком, що не з'явився, нишпоритимуть на баржі. Знайдуть — обом нам капут.

Найкраще тобі змиватися негайно з Саратова, чи вздовж річки, чи залізницею, бо в місті також нишпоритимуть за тими, що не з'явилися. Приніс тобі зарплату за місяць, дам ту довідку, що достав тобі і ось маєш ще від мене п'ятдесят рублів, подарунок тобі на дорогу. Дав би більше, але треба ще бідним родичам допомогти.

— Дякую вам, але не треба, обійдуся з своїми.

— Бери, сховай у кишеню, пригодяться. Куди ж ти думаєш тепер?

— Передумував уночі, дивився на вашу мапу. Ви спали, навіть не чули, як заходив потихеньку до вашого кубрика. Вирішив причепитися до якогось потягу до Курська, а звідти на Полтаву й до Черкас. Може вдасться у цій метушні, що тепер, мабуть, на залізницях. Маю в Черкасах родича і до нашого села недалеко звідти, сповістити батьків, якщо є ще вони там. Не заплянуєш відразу наперед усього.

— Тепер будуть перевіряти скрізь більше, ніж звичайно. Але маєш бодай поганеньку довідку, щось допоможе. Скажи, що їдеш до свого военкомату в Черкасах. З баржі виходь разом з хлопцями, щоб не подумали, що хочеш сховатися. Я дам тобі аркуш паперу, ніби якийсь рапорт занести до канцелярії на пристані, для одводу очей, щоб відірватися від них. Трамвай «7» їде з пристані прямо до станції.

— Дякую вам щиро, капітане, мій дорогий. Ви до

мене, як рідний батько в біді. Не забуду про ваше добро. Нехай щастить вам у всьому.

Капітан видав своїм «морьякам» зарплатню, пашпорти, почаствував «риковкою» «на колеса», обійняв кожного на прощання, поцілувався:

— Не поминайте лихом, хлопці, як було щось не так. Повертайтеся з війни прямо до рідної баржі. Якщо буду ще живий привітати вас. Щасливо в дорогу! — підніс він чарку. — Щоб зберегли свої голови на плечах!

— Прощайте, капітане, і нас вибачайте, коли щось завинили. Добре жилося тут разом. Як скінчиться війна — відразу до вас на осетрину. Бувайте здорові! — промовив за всіх Андрій.

— Чекайте хвилинку! Добре, що пригадав. Забув занести вранці робочий табель до пристані. На, ось, Андрей, занесеш. Передай товаришу Степанову особисто і скажи, що ви всі їдете до военкомату.

Біля трамваю, через дорогу від пристані, товпилися люди.

— Ви їдьте, хлопці, я заскочу до канцелярії. Якщо не встигну з вами, причеплюся на другий трамвай. Зустрінемося у военкоматі.

Андрій пішов швидко до пристані, виглядав потайки з-поза будинку, щоб поїхали вже товариші з баржі. Забіг потім на базарчик, купити щось на дорогу. Пізніше протовпився сам до іншого трамваю з написом: «Пристань-Вокзал».

РОЗДІЛ 19.

Трамвай стукотів повільно, видзвонював на перехрестях вулиць, а Андрієва думка поривалася нетерпляче вперед — скоріше б до Курська, на межі Росії, а там до Полтави, до Рідної Землі, що не бачив уже чотири, такі безконечно довгі, роки. «І чому цей

трамвай волічється так повільно?!» — стукотіло напружено серце, поривалося підігнати скоріше трамвай.

На залізничній станції, як і скрізь, товпилися люди у всіх напрямках, як у розворушеному мурашнику. Біля касових віконечок простягнулися довгелезні черги. Андрій обминув їх, вирвався на перон розпитати про потяг на Курськ. Стояв він, уже перевантажений, на третій колії, з паротягом, засапаним паром. Подзвонили йому вже третій дзвінок, як Андрій, без квитка, підбіг до вагону, причепився на східцях. Зачахкав шпарко паротяг, шарпонував вагони, обліплені пасажирами на східцях, дахах і буферах.

Протовпився Андрій до вагону вже аж на найближчій зупинці. Поглядав на обидві сторони в тамбурі, чи не перевіряють квитки й документи, щоб вислизнути своєчасно на один, чи другий бік. Мабуть, ще світила йому щаслива зірка — доїхав без ніякого клопоту аж до Курська, перескочив на потяг до Полтави і десь за кільканадцять годин, опинився, серед ночі, на полтавському дворі. Ревіли розпачливо сирени в темряві, коли переляканий потяг підсунувся до темної силуети станції. Люди похапливо висипалися з потягу, перебігали, пригинаючися, до станційного будинку, інші рачкували попід вагони.

Андрій вибіг на перон, випростався, радий, що загуділо ніби на волю, понад землею советської неволі.

Десь, не дуже далеко, гуккали бомби, напружено гуділи важкі авіаційні мотори і здригався асфальтовий перон під ногами. Андрій побіг шукати по коліях, чи нема десь потяга в напрямі до Гребінки. На одній, віддалік від станції, стояв якийсь потяг, з потушеними вогнями і з паротягом, що чахкав паром, спрямований на захід.

— Куди ваш потяг іде? — підбіг Андрій до кондуктора біля вагону.

— Нікуди ще не йде. Не чуєш, як гухкає? Мабуть, десь біля мосту через Ворсклу. Доведеться, мабуть, від німців мазати п'яти далі на схід. Щойно війна почалася, а вони вже літають тут, ніби у себе дома. А «сталінські соколи» десь повтікали далеко, не

чути. Мабуть, б'ють ворога «на його території», як казав Ворошилов, — озвався, здавалося весело, кондуктор. Ніби хотілося йому, щоб ще дужче гухкало.

Андрій притулився біля нього до вагону: — Вам, може, й нічого, дядю, а мені до воєнкомату треба поспішати.

— Ну, то запихайся до вагону. Може й поїдемо, як перестане, якщо мосту над Ворсклою не завалили.

Десь за пів години втишилося. Зазеленів віддалік семафор. Заляскотіли буфери поміж вагонами. Кондуктор засвітив свічку в ліхтарі над дверима.

Якийсь старенький чоловік у вагоні простягнув Андрієві шматок хліба. Мабуть, побачив поблизу голодні очі, коли витягнув хлібину з торби. Може пригадав, що невідомо де і його рідний син дивиться так голодно на хлібину.

— Куди їдеш, сину?

— До Черкас.

— То нам по дорозі, я до Золотоноші. Але, мабуть, доведеться пішки йти, бо німці вже бомблять навколо. Коли б до Гребінки доїхати, а там уже недалеко.

— Дякую, дядю, за хліб, зголоднів я в далекій дорозі. Хотів у Полтаві забігти до станції, щось перекусити, та бомби загреміли несподівано. Не розумію, до німецького кордону кілька сот кілометрів, а німці вже тут бомблять.

— Не тільки бомблять, а й сунуть невпинно танками. Казав один чоловік учора на станції, що вже десь до Житомира підступили за кілька днів. Оточили, ніби, цілу передову Червону армію... Не знати, чи то правда... А звідки ж ти їдеш?

— Був матросом на Волзі, направили до воєнкомату в Черкаси, я там є зареєстрований.

Андрій розглядався вздовж вагону, чи не перевіряють документи. Але потяг був так переповнений, що ні квитків, ні документів ніхто не питав. На кожній станції нові пасажири штурмували вагони цілими натовпами, дерлися на дахи, уможувалися верхи на буферах. Потяг чахкав напружено, відривався часом

на зупинках набрати вугілля й води. Непокоїлися люди, чи повернеться. І завмирили розмови, коли час від часу могутній гул моторів заглушував ритмічний стукіт коліс, пригиналися інстинктивно один до одного, до підлоги. А коли гул завмирав, оживали раптово, зашмарювали завзято повітря махорковим димом, аж очі сльозилися.

Вже надвечір довіз їх засапаний паротяг до вузлової станції Гребінки. Ті що мали напрям на південь, чи північ, видиралися з вагонів шукати іншого потяга, інші вмошувалися швиденько просторніше, бо поза вікнами товпилися сотні інших пасажирів на Київ. Сідати їм не довелося. З перону закричав гучномовець: «Потяг на Київ не йде-е-е! Всі пасажирів повинні негайно звільнити вагони та йти до станційного будинку!»

Андрій вислизнув нарешті з натовпу до сходів, а чоловік з Золотоноші, що давав йому хліба, застряв десь з клунками. На обох кінцях перону стояли вартові з рушницями, скеровуючи людський потік до станційного будинку. «Напевно будуть вилловлювати всіх безпашпортних», — подумав Андрій. Продерся далі, вздовж вагонів, і вислизнув попід буферами на протилежну сторону.

Мабуть, з десять колій простягнулося поміж ним і невеликим селищем одноповерхових, цегляних і глиняних будинків, вже поза коліями. Це — Гребінка.

За чотирма порожніми коліями стояло кілька товарових вагонів, з напів-відчиненими дверима, без паротяга. Навколо не було видно нікого, але віддалік, на коліях, з обох боків, бовваніли постаті вартових. Сонце вже сховалося за будинками.

«Може не помітять», — подумав Андрій і побіг швидко через колії. Проскочив перші щасливо, притаївся під порожняком, розглядався. Люди вешталися в селі поміж хатами. Вирвався з-під порожняка до селища.

— Стій, стрілятиму! — вигукнуло раптом за спиною.

Пригнувся інстинктивно, й подався щодуху через колії до будиночків.

Пролунало два постріли, дзизнула куля понад головою, вже біля останньої колії. Забіг поза ріг хати, оглянувся. Біг один за ним, з рушницею, мабуть, затаївся в порожняку. Праворуч, на городі, щось робив якийсь чоловік. Побачив поза хатою Андрія:

— Тікай у ту вуличку до яру! — показав сапою.

Андрій перескочив через пліт, помчав, як заєць, поміж хатами. Люди на подвір'ях оглядалися на нього, навіть хтось крикнув позаду: «Держіть його!» — але ніхто не переймав.

Перебігши селище, Андрій зупинився в ярку, за ліщиновим кущем. Важко дихав, розглядався навколо. Ніхто не гнався за ним, долітали лиш голоси відгомом, з селища.

Сонце сховалося за обрієм. Андрій пішов швидко, поміж кущами, вздовж залізниці. Вже не раз, їдучи з Києва, пересідав він у Гребінці з потягу на потяг — знав, що ця колія праворуч веде до Черкас, десь за шістдесят кілометрів звідси. Подумав, що їдучи понад колією, не заблудить і вночі.

«Добре, що підгодував чоловік. Куплю десь у селі, по дорозі, щось попоїсти», — подумав Андрій, радий, що втік від облави та що опинився в знайомих околицях.

Коли стемніло зовсім, загули могутньо мотори в небі. Десь позаду, гухкали бомби під зоряним небом — припишкли цвіркуни, замовкли перепілки.

Десь уже було по півночі, як показалися недалеко силуети тополь біля станції Дабів. Не світилися ліхтарі біля станційного будинку, щоб не привабити нічних, смертельних, птахів до залізниці. Андрій підійшов ближче, розглянувся чи нема якого потягу, щоб причепитися. Колії були порожні. Обійшов станцію осторонь, щоб не натрапити несподівано на якогось вартового. Пройшов ще кілометрів зо три, сховався втомлений в копиці пахучого сіна. Заснув ментально.

Розбудив його, мабуть, посвист паротягу. Здалека

видно було товаровий потяг, що йшов у напрямі Гребінки. Нікого не було навколо. Десь, з кілометр на південь, біліли, під яскравим соняшним промінням, рідні, біленькі, селянські хати. Недалеко від них, на лузі, попасався табун худоби. Два пастушки лежали на пригорку і пес біля них — така, ще з дитинства, рідна, чудова картина! Андрій потягнувся солодко, позмітав сіно з одержі, зачесав чуприну п'ятірнею, і направився до подвір'я на околиці. Старенька жінка сапала городину.

— Добридень, тіточко, Боже допоможи вам!

— Спасибі сину, — випросталася старенька здивована. — А звідки ж ти тут узявся?

— З Гребінки маршерую, тіточко. Два дні чекав потяга на Черкаси і не дочекався. Казали, десь моста перебили. Вирішив, що скоріше пішки дійду. Ночував недалеко в копиці. Зголоднів дуже, може б продали мені щось попоїсти. Маю гроші, а купити нема де.

— Де ж таки подорожньому продавати! По правді сказати, і у нас скрутно з харчами, але щось знайду тобі перекусити, ходім до хати, — поклала старенька сапу поміж картоплинням, струснула спідницю. — Син і невістка на колгоспному полі, а я дома хазяйную помаленьку. Стара вже, не маю сили трудодні виробляти.

Сідай до столу, а я сполосну руки, насиплю тобі мисочку кулішу. Наварила вдосвіта моїм колгоспникам, добре що ще й тобі залишилося. І звідки ж тебе Бог несе?

— Працював аж на Волзі, а як війна почалася, сказали їхати до свого военкомату, в Черкаси. Там і родина моя. Не знаю чи живі ще, давно не мав листа від них.

— Дасть Бог живих і здорових застанеш, — щедро краяла жінка запашний житній хліб на полумисок. — Може й не треба тобі, сину, поспішати дуже на ту війну, бо кажуть люди, що німці вже аж під Білою Церквою, від Києва недалеко.

— Як же вони знають де ті німці?

— Знають якось. Людей не обдуриш тим, що в га-

зетах чи по радіо розказують. Учора ввечері розказували по радіо байку, що якийсь червоноармієць захопив у полон цілий німецький полк з гарматами. Не дав і оглянутися німцям, привів прямо до «рідного батька» Сталіна, бодай йому... Нема що говорити багато про те, мабуть, і сам знаєш. Берися краще, сину, до кулішу, змарнів у дорозі, бачу, — поставила жінка великий полумисок перед Андрієм.

— Дякую, ви ніби рідна мати до мене. Вже кілька років не їв такого смачного нашого кулішу.

— Іж сину на здоров'я і вибачай — чим багаті, тим і раді.

Дала жінка йому на дорогу пів хлібини, четвертинну сала, і вирвала на городі кілька огірків.

— Дякую вам, матусю, дай вам Боже здоров'я на многі літа, — обійняв і поцілував стареньку у щоки, в руку, ніби рідну маму. Сльоза скотилася по її щоці.

— Іди здоровий сину, щасливої дороги тобі, — перехрестила його розчулено біля воріт.

Майже не зустрічав Андрій людей, мандруючи осторонь від доріг. Йдучи, підспівував собі потихеньку. Радісно билось серце на рідній землі.

Купався двічі в річках по дорозі, заходив ще до якогось хутірця під Золотоношею. Нагодували люди, ще й на дорогу дали. Проминув Золотоношу — до рідного гнізда в Слобідці було лиш дев'ять кілометрів. Тут він знав кожну стежину додому, перелісками й лугами. Ходив більш ніж сто разів додому, по харчі, наприкінці кожного тижня, коли вчився в Золотоноші.

Втікаючи від Волги, він плянував обминути рідне село, де напевно знали, що його забрали до Сибіру, де його міг упізнати кожний сільський Юда — затримати «ворога народу», розп'ясти. Мав намір мандрувати в Черкаси, до маминого брата, що працював там колись на тартаку, може й сьогодні там працює. Він напевне знатиме, що сталося з родиною, де вони тепер. Але коли опинився так близько від рідного села, його потягнуло до батьківської хати, як лелеку що летить тисячі кілометрів з вирію до своєї рідної клуні — залитися весняним клекотом на гнізді.

Біля Горішнього мосту, коли вже сонце наближалося до обрію, показалися віддалік слобідські хати. Він звернув до березового гаю, де нераз ходив із сестрою, чи товаришами по гриби, і сховався до темряви в гушавині. Десь біля півночі попрямував у село.

Загавкав на околиці пес, мабуть, на їжака попід плотом і Андрієві здалося, що то його Жучок, товариш дитинства. Аж серце заколотилося в грудях. Зупинився, прислухався. Пригадав, як виходив часом на світанку з дому, до Золотоноші і так дивовижно перекликалися півні в ту пору на селі. Він зупинявся тоді послухати ту дивовижну симфонію світанку. Віддалік здавалося зовсім інакше, ніж поблизу. Ніколи й ніде, ні на якому симфонічному концерті в музикальному Києві, не чув він такої рідної музики, як той переклик півнів, що долітав луною аж до березового гаю поза селом.

Вже ніде не світилися віконця, коли Андрій ішов сторожко, безлюдними вулицями, до батьківської хати. Аж не вірилося, що ще одна вуличка ліворуч, друга праворуч і там уже рідне дворище, що його не бачив понад чотири роки. І не знати, чи стоїть ще там його рідна хата.

Пригадалося раптово, як мама простеляла йому ряденце в садочку на траві — гратися з іграшками. Не пам'ятає він скільки років йому було тоді, два, чи три, але пригадалося йому, чомусь так яскраво в цей момент напруження, те ряденце і мамина ніжна рука на голові. Пам'ятає навіть, що були сині смужки на тому ряденці.

Вже на своїй вулиці почув несподівано чийось ходу, і він присів навшпиньки під плотом.

Ах зачем ти меня завлекала,
Ах зачем заставляла страдать...

проспівав повз нього якийсь чужинецький, п'яний голос і завмер вздовж вулиці.

Андрій підвівся, прислухався. Ось тут, лише поза церквою — вже й батьківська хата. Через город, ніби злодій, підкрався він під дерево біля ганку. Вікна не світилися, над ганком була велика вивіска. Не видно було прочитати, що написано на ній, але Андрій знав уже, що нема рідних у хаті. Посунувся, ніби тінь, поза хатою, до витолоченого мов толока городу, де в цю пору була раніше така буйна городина. Переліз через один пліт, через третій, з темною розпукою в серці. Постукав обережно у віконце до колишнього батькового приятеля.

— Хто там? — озвався за хвилину занепокоєний знайомий голос.

— Це я, дядьку Климе... Андрій Гук... Відчиніть, хочу розпитати про своїх, — зашепотів Андрій біля одвірка.

Зашарудів потихеньку засув, відхилилися крадькома двері. Клим виглянув навколо, чи нема кого слідом, впустив Андрія до середини й замкнув обережно засув.

— Як же ти тут опинився, сину? — обійняв руками в темряві. — Чули, що забрали тебе вже давно в Києві і заслали на Сибір.

— Пощастило вирватися. Був оце тепер біля нашої хати. Вивіска якась на ганку і пуста навколо. Що сталося з нашими?

— Забрали твого тата, після того як і тебе, а маму й сестру вигнали з хати. Там тепер управа колгоспу. Мама й сестра жили у нас два тижні. Наплакалися, бідолашні, і за тобою й за татом і за рідним гніздом. Їздила мама клопотатися за вас до району — прогнали як собаку, сказали, що й їх заберуть, бо ви вороги народу. Просила в сільраді, щоб дали їм якусь маленьку хатку — нічого з того не вийшло. Приїхав мамин брат з Черкас, найняв тут підводу, забрав до себе. Він ще й досі працює там на тартаку.

Вийшов один, що сидів з татом, пізніше з в'язниці. Казав, що дуже побили тата на допиті. Знепритомнів у камері. Витяг його штурпак за ногу до коридору і вже не чули вони що з ним сталося. Якщо

не помер, то запроторили десь. Ніякої звістки відтоді не було.

Бачив недавно твою маму й сестру, коли базарував у Черкасах. Мама працює тепер на тартаку, тирсу вивозить тачкою з під лісопилки. Надя хотіла ходити далі до вчительського технікуму — не прийняли, бо батько репресований. Якось улаштувалася санітаркою в шпиталі. Дядько прибудував комірчину до своєї хатини й живуть там усі разом.

— А про Степових із Залізбок, тих, що у нас зустрічали, нічого не чули?

— Чули, що їхню дочку Зіну також заарештували в Києві, брата Романа розстріляли, ніби в справі Тухачевського і батьків незабаром забрали, серед ночі. Що сталося з ними, невідомо. Може скоро прийде кінець цьому совєтському бандитизмові. Чути, що німці вже десь недалеко від Києва. А тут паніка скрізь і арешти. Вчора вночі забрали кілька чоловік. Як постукав ти, думав, що й за мною прийшли. Небезпечно й тобі в селі, щоб не захопили зненацька. Ти краще сховайся на ніч у соломі, в нашій повітці, а я принесу тобі там щось попоїсти. Голодний певно?

— Ні, дядю Климе, я краще проберуся городами за село і до світанку буду аж біля Дніпра. А там рибалка якийсь перевезе до Черкас. Якщо маєте, то дайте шматок хліба на дорогу.

— Зараз, сину, почекай. Світити не буду, щоб не вгледів хто лихий.

За кілька хвилин Андрій вислизнув у темряву й згубився в городах, поміж хатами. Дядько Клим вийшов за двері, прислухався довго. Чути було, як десь близько, а потім уже віддалік, озивалися собаки, певно Андрієві вслід. А десь понад Дніпром гуділи багаті мотори в глибокому, зоряному небі.

«Коли б уже скоріше до нас прилетіли!» — перехрестився дядько Клим, і засунув потихеньку засув.

—*—

Андрій знав тут кожну стежину за селом до Дніпра. Ще змалечку, безліч разів мандрував з товари-

шами, чи з татом, придніпрянськими лугами по рибу, або на косовицю. Так радісно було, що опинився знову в рідних околицях після того проклятого Сибіру. Але радість затьмарювалася журбою про зруйноване гніздо, про батька, про Зіну. І він приспішував ходу, щоб скоріше зустрітися з рідними. Пробував уявити радість тієї зустрічі. Вже певно молилися за нього, як за покійника, не маючи звістки аж чотири роки.

Ніч була тепла, зоряна. Завмерло в спокійному сні тремтливе листя на величезних осоках понад стежками, тільки перепілки перегукувалися в травах і озивалися деркачі в придніпрянських плавнях.

Сонце ще не зійшло, але вже запромінило золотом серпанок туману, що підіймався й клубочився хмарками над широкою, дзеркальною течією величного Дніпра, коли Андрій підійшов до берега. Праворуч, через могутню течію простягнулася важка, темно-зелена аркада залізничного мосту, аж до основого бору. Ліворуч, по тім боці, розбіглися густо, на високому узгір'ї, ще сонні, черкаські будиночки. Під ними, на узбережжі, курів димар великої цегляної цвяхарні, а далі, вниз по течії, поза пристанню, прип'явся до берега великий пліт, біля дощаних будівель тартака.

«Там десь близенько мама й сестричка», — подумав Андрій, розглядаючись вздовж річки. Ніде не видно було рибалок, щоб перевезли його на той бік. Так хотілося скоріше до рідних, хоч і вплав. «Оце тепер, на світанку, чи ввечорі було б найбезпечніше». Зо два рази колись перепливав він Дніпро, але навряд чи вистачить йому сили тепер перепливати таку широку течію, з небезпечними водокрутами. «Та й мільтошка якийсь може перестрінути на тому боці», — подумав.

Відпочивши, він пішов вздовж берега, в напрямі до тартака. «Може впливе десь із затоки рибальський човен?» Але не пощастило. Коли сонце підвелось вже височенько, Андрій покупався, спіймав у пічурці під верболозом вусатого сомка, може з два кілограми. Почистив піском, обліпив глеєм з пічурки, ніби тістом, спік на багатті під осокором. Ще й сіль залишилася, що старенька дала на дорогу біля Драбова. Так смач-

но пообідав, заснув міцно на теплому піску між верболозами. Надвечір покупався знову — відчував, що м'язи наливаються силою.

Нікого не чути було навколо і рибальських човнів не видно ніде. Сонце вже спускалося до заходу. Андрій вирішив перепливати, коли стемніє. Наламав лози, сухого коріння — зв'язав лозою великий сніп — покласти одержу, підтриматися на водокрутах. Поплив, як стемніло.

Знесла його течія далеченько від тартака і вже аж віддих затинало, коли черкнув ногами об дно на протилежному березі. Узяв одержу, відіпхнув свій «пліт» на течію. Десь, мабуть, опівночі, постукав тихенько до комірчини, підбудованої до дядькової хати, недалеко від тартака.

— Хто там? — озвався тривожно рідний, незабутній голос.

— Це я, мамо, Андрій, — відгукнувся він потишеньку і очі налили сльозами.

— Андрійку, синочку мій ріднесенький! Де ж ти взявся, мій голубчику сизокрилий?! — відчинила мама двері, розплакалася невітшно на його плечі, охопивши ніжно руками за голову. — Андрійко наш рідний прийшов, Надю! — озвалася крізь плач.

Розбудили потишеньку дядька й дядину, позатулювали напоячки віконця щільніше, засвітили каганця.

— Ти ж голодний, мабуть, синочку мій коханий. Зготуй, Надю, попоїсти щось братикові, — заклопоталася мама.

— Ні, мамусю, потім нехай. Посидимо, поговоримо, надивлюся на вас, мої рідні.

Вже сіріло на сході, коли сховали вони свого дорогого гостя на горищі. Домовилися, що хіба в темряві може вийти з хатини, щоб не побачив чужого якийсь лихий чоловік. І їсти подаватимуть йому на горище.

Андрієв дядько був старшим механіком на тартаку вже п'ятнадцять років і ніхто інший там не міг полікувати так машини як він, коли треба було. Мабуть, тому й не зачепили його коли заарештували швагра,

Андрієвого батька. Міг би він і безпашпортного Андрія влаштувати там якось на роботу, але небезпечно було ризикувати в цей тривожний час, коли міліція приходила щодня і до тартака і по хатах шукати шпигунів і дезертирів. Дядькову хату тим часом обминали, може тому, що районний міліціонер гостював не раз у нього, а дядько випишував йому обрізків на опалення. Прожив Андрій благополучно, більш ніж місяць, на дядьковому горищі. Злазив уночі лише поговорити, ходив обережно навколо хати. Десь бомбардували вже недалеко, аж шиби у віконцях дзеленчали.

Два тижні перед приходом німців, припинили роботи на тартаку, наказали робітникам розбирати поспішно машини, звозити вагонетками до баржі біля берега. А потім наказали затопити ту баржу, коли вже греміли десь недалеко гармати.

Наступної ночі, дядько з Андрієм втекли на човні в дніпрові плавні, бо наказали дядькові з'явитися завтра на евакуаційний пункт — виїздити на схід.

За два дні після того, німецькі танки гуркотіли по черкаських вулицях. Люди зустрічали їх з квітами — думали воля прийшла.

Дядько й Андрій повернулися тієї ночі до своїх рідних.

РОЗДІЛ 21.

Ще кілька днів гуготіли гармати поза Черкасами і часом розривалися над містом гарматні набої, назустріч німцям, з лівого берега Дніпра. Але незабаром бої втихли. Німці конвоювали кудись незчисленні колони полонених червоноармійців — брудних, закритавлених, знесилених, голодних. Не дозволяли людям подати їм шматок хліба, напиться води в спеку. Дивувалися люди, що німці, яких вони чекали, як європейських визволителів, такі жорстокі до полонених. В

своїх листівках з літаків, обіцяли вони волю кожному, що піддається в полон.

Радилися Гуки що їм тепер робити. Мама з Надійкою хотіли повертатися до рідного гнізда в Слобідку, як тільки заспокоїться навколо. Ще всі вони мали надію, що може й тато повернеться з безвісти. Дядько сподівався, що витягнуть затоплену баржу з машинами й знову буде робота на тартаку. А Андрій поривався вже до Києва, мав намір забрати згодом і маму з сестрою туди. Уявляв, що завирує тепер до волі слава українська столиця, як у 1917-20 роках. «Скоропіше б дістатися туди!»

Плянунув відвоювати рідне гніздо в Слобідці, як затихне вже на лівому березі Дніпра, оселити там маму й сестру і, хоч би пішки, йти до рідного Києва — творити вільну Україну.

Але довідалися вони незабаром, що німці лише оточили Київ, з советськими арміями навколо і рушили, великою силою, на південь — до Дніпропетровського, на Донбас, до Ростова — могутніх індустріальних центрів України. Нестримною силою йшли туди могутні танкові дивізії ген. фон Кляйста, день і ніч, два тижні без перерви. Майже щодня німецькі гучномовці бучно проголошували на базарній площі Черкаса перемогу за перемогою, і волочилися безконечно через місто на захід нещасні тисячі полонених «непереможної» Червоної армії. Не хотіли вони воювати за советське злидарство, підіймали вгору руки до німців, сподіваючися волі і зброї — добивати комуністів. Опинилися в іншому, гітлерівському, ярмі... Маршували тепер до німецьких таборів смерті.

Вже аж у вересні, коли мама й Надя оселилися знову в рідній хаті у Слобідці і прийшла звістка, що Київ уже в німецьких руках, вирушив Андрій якимсь несподіваним пароплавом до Києва.

Не міг відірвати очей від рідних мальовничих берегів. Пригадував, як їхали колись із Зіною пароплавом з Києва, пригорнувшись щільно плечем до плеча, вздовж цих надзвичайних краєвидів. Пригадував їхні «зелені заручини» на гарячому піску, поміж верболо-

зами біля Чаплі. Затьмарювала журба серце: «Де ж вони, прокляті, запропастили мою дівчину?!» Пригадав і сердечну Наталку, з розбитим життям, у проклятій тайзі. І звістки ніяк подати, озватися, ані до однієї, ні до другої.

Вже сонце схилялося до обрію й перелітали звідкись чаплі на нічне полювання до лівобережних плавнів. Пароплав завертав до прохорівської пристані, коли раптом заторохкотів кулемет з-поза осокорів на лівому березі. Пасажири попадали інстинктивно на покклад. Капітан завернув пароплава круто до середини течії. Кулемет замовк так раптово, як і почав. Мабуть, куль було мало обстрілювати пароплав із селянськими клунками.

Капітан завернув знову, обережно, до пристані, забрав швиденько пасажирів з клунками і заініли колеса сонну течію, до Канева, повз Чернечу, Шевченкову гору. Усі попідходили з поккладу до поруччя, коли наближалися до Шевченкової могили. Завмерли побожно, ніби на молитву, доки пароплав проїздив притишено повз Шевченків монумент, на тлі зоряного неба.

Серед монотонного шуму гребних коліс вирвався раптом, на повні груди, чийсь молодий могутній баритон:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива...

і спонтанний, стоголосий, натхненний хор підхопив за спів. Полилася могутня пісня понад Дніпром, до обох берегів. Співали на пароплаві Шевченкові пісні, одну за другою, аж до Трипілля. Ніхто не лягав спочивати. Як можна було проспати такий надзвичайний, Шевченківський концерт на Дніпрі?

Не знати, як капітан провадив пароплав з погашеними світлами, щоб знову не нарватися на кулі. Мабуть, орієнтувався на Чумацький Віз, щоб не сісти на мілину. І чути було, що й він підспівував, густим басом, з капітанського містка.

На світанку пароплав наближався до Києва. Ніхто майже не спав тієї ночі. Всі очі пропливали тепер повз

Киево-Печерську дзвіницю, до ажурного Ланцюгового мосту, до могутньої постаті князя з хрестом, на Володимировій горі. Але маєстатична панорама Києва не була тепер спокійною. Раз-у-раз гухкали вибухи десь з центру міста, ніби на Хрещатику — головній артерії столиці — й полум'яні язики показувалися з-поза узгір'я, коли підвертав уже пароплав до пристані.

Андрій вирвався захоплено на площу біля пристані й подався, з іншими, на узвіз до Хрещатики, але німецька варта зупинила їх недалеко, цівками автоматів: «Цурік!»

Поточилися злякано люди назад, до пристані. Андрій звернув на бічну стежку, подрапався до міста крутою Володимировою горою, поміж кущами.

Біля пам'ятника князя Володимира скупчився натовп, прислухаючись до вибухів, десь, мабуть, на Хрещатику. Він не прислухався довго, — подався знайомими бічними вулицями й завулками до Євбазу, до своєї колишньої кімнатки на вулиці Володарського. Поспішав ніби до рідної хати, захоплений, що знову опинився в незабутньому Києві студентських років. «Чудово було б оселитися там знову, якщо нема нікого» — подумав Андрій, поспішаючи підтюпцем по Житомирській до Сінної площі.

Вибухи ще греміли, ніби бій якийсь точився в місті. «Але неможливо, щоб то був бій. Мабуть, десь на військовому складі вибухає», — подумав Андрій, наближаючись до Сінбазу. Несподівано, за рогом, наткнувся на заставу німецької жандармерії, з бляхами на грудях і автоматами: «Гальт!» — зупинили його несподівано. Обминуті, чи завернути назад, було ніяк. Але Андрій не мав наміру тікати — мав добру німецьку довідку.

Ще як відвезли вони, з дядьком і дядиною, маму й сестру до Слобідки оселити в батьківському гнізді, пощастило йому несподівано. Родичі, куми й друзі, що ще залишилися в селі, чи вже повернулися звідкись до рідних гнізд, почули новину. Поприходили зі всіх-усюд до їхньої хати, справляти братерські входи, з харчами, з саморобною вишнівкою — привітати до-

рогих вигнанців. Той дядько Клим, що забігав Андрій до нього тієї ночі, втікаючи з Сибіру, привів із собою свого теперішнього квартиранта — командира німецької військової частини, що зупинилася тепер у селі. Зустріли всі того чужинецького гостя сердечно, як звичайно в українській хаті. Андрій, що вивчав німецьку мову в університеті, заговорив з ним, і перекладав розмови за столом. Офіцер був привітний. Розповів Андрієві, що якраз перед війною закінчив Гайдельберзький університет, а Андрій розповів йому про Київський, про втечу з Сибіру, що хоче повернутися до Києва, працювати там.

Після вишнівки, і той офіцер підспівував за ними українські пісні, аж до світанку. Обіймалися всі на прощання. Аж луна пішла селом, коли заспівали, на повні груди, біля ганку: «Час додому, час!..»

Сказав Андрієві той розчулений капітан Ганс, щоб прийшов до нього завтра про довідку на подорож до Києва. Написав йому в ній, що закінчив він Київський університет, що втік з сибірського комуністичного табору, що допомагав німецькій фронтовій частині проти комуністів. Прибав, біля свого підпису печатку, з крилатим орликом Вермахту. Потиснув міцно руку, на прощання. Кращого документу не можна було й уявити. Не раз допоміг він Андрієві в цей бурхливий воєнний час.

Показав тепер Андрій ту довідку жандармові, біля Сінбазу. Прочитав, не дивився навіть, що він мав у рюкзаку. Сказав тільки, щоб не йшов в напрямі до Хрещатики, бо вибухають там міни.

РОЗДІЛ 22.

Десь за 15-20 хвилин, після такої ж перевірки біля Євбазу, завертав Андрій на вулицю Володарського. Пригадав, ніби було те лиш учора, як стара циганка ворожила йому, ось тут недалеко, більш ніж чотири

роки тому — про далеку, тяжку дорогу. Всміхався він тоді скептично, але сталося так, як наворожила тоді стара циганка.

Серце заколотилося, коли наблизився до дверей, з яких вивели їх тоді, з Зіною, серед ночі. Постукав обережно один раз, удруге. Відхилила двері якась старенька, розкуйовджена жінка, запитала непривітно — що він хоче. Не сказав навіть, що жив колись тут, лиш запитав:

— Управдом тут живе?

— В чотирнадцятому номері, через дорогу. — Зачинила непривітна жінка двері перед носом.

Спускаючись сходами, він пригадав, як багато разів проходив тут, міцно стискаючи Зінину руку, чи лікоть.

Не було вже того давнього, завжди насупленого, управдома-сексота, що привів тоді НКВД-истів до їхньої кімнати. Молода, десь навколо двадцятки, жінка, чи дівчина, з соняшними очима, відхилила двері й запитала що він хоче.

— Ви тут управдомом тепер?

— Так. Чому так здивовано дивитеся на мене? — всміхнулася привітно.

— Не сподівався, що така молода дівчина може мати таку відповідальну посаду. Вам же напевно не більш, як вісімнадцять.

— Помиляєтеся пане, чи товаришу — не знаю як тепер і називати людей. Мені вже 22-ий підходить. Управдомів забрали на війну, не можна ж залишити будинків без догляду, — всміхнулася, відповідаючи, мабуть, на його комплімент.

— Я жив тут перед війною, товаришко управдом, — відповів їй у тон Андрій, — у 21-ому номері. Повернувся щойно до Києва, а ви когось іншого вже поселили там. І де ж я безпритульний подінуся тепер? Може маєте якусь іншу кімнатку для мене?

— Навіть комірчини не маємо в нашому жилкопі, щоб помістити такого високого, як ви. Але переступайте через мій поріг, може щось пораджу вам якось, у тій вашій безпритульній справі.

— Дякую, — переступив Андрій через поріг і гріш-на думка промайнула у вихрястій голові, закучерявленій бронзовим чубом. Вже так давно наближався до жінки, а тут, несподівано, така цікава, щира, та ще й у Києві!

— Сідайте, ось тут, скидайте свій рюкзак. Маю враження, що ви не спали цієї ночі, очі вам трохи позатягало. Відпочиньте, розкажіть якими вітрами занесло вас до моїх дверей.

— Багато треба розповідати на таку тему, але в двох словах: Закінчив Київський університет 1937-го, заручився з моєю дівчиною, якраз у вашому, товаришко, жилкопі. Прийшли й забрали нас обох попівночі. Втік я недавно з Сибіру, поривався до нашого славного Києва. А тепер ви навіть не маєте комірчини для мене, безпритульного.

— Якщо ви вже такий безпритульний, та ще й з Сибіру, майте на увазі, що я маю дві кімнати і що ви можете переночувати тут, доки знайдете якийсь притулок у Києві.

— Дякую за вашу щирість і запрошення. Як можна відмовитися від такого київського братерства? Тепер я знаю, чому мені, з першого погляду, так сподобалася ваша соняшна, щира усмішка. Достоевський ще писав, що найкраще можна розпізнати людину з її усмішки. Але ще не можу зрозуміти як ви могли стати управдомом тут?

— Багато треба розказувати про те, але коротко, як і ви: Насамперед, моє ім'я — Віра Потапенко, а ви навіть не сказали вашого.

— А я — Андрій Гук, — підвівся з канапи потиснути руку. — Вибачте, Вірочко, що заговорився й навіть не познайомився формально.

— То нічого, вийшло щиріше. Продовжую на ваше питання: Скінчила в моїх рідних Жубнях Педагогічний Технікум, мріяла вступити до Київського Інституту Профосвіти, але то була лише мрія, в моїх родинних умовах, потрапити до нашої надзвичайної столиці вчитися. Щоб здійснити ту мрію, вийшла за-

між, з дурного дівочого розуму, за одного, нелюбого й чужого, дарма що з Лубень.

Працював він тоді в Києві інженером. Казав мені: «Одружимося, будемо жити в Києві, вчитимешся в інституті, щасливі будемо». Два роки упадав за мною. Ніколи не мала того щастя, як у тій пісні: «Ні, мамо, не можна нелюба любити...» Раділа лише, що я в Києві і в Інституті. Мобілізували моє «щастя», коли почалася війна. За два місяці дістала повідомлення, що «згинув геройською смертю, в бою з фашистськими окупантами». Ніби камінь зсунувся з мого серця...

А як німці прийшли, інститут зазмер. Пішла до нової Міської Управи, щоб дали якусь роботу. Призначили мене доглядати за цим житлокопом. Попередній управдом утік з «товаришами» за Дніпро. А тепер ваша черга говорити далі.

— Також багато розповідати. Але коротко: закоханий у наш величний Київ, так, як і ви, що вийшли заміж, сторч головою, за нелюбого чоловіка. Поспішав сюди відразу, як довідався, що Київ уже в німецьких руках. Хочу жити тут, знайти якусь роботу, дах над головою, а може й щось більш сонячне, отаке як оце, з карими очима, передо мною, з моєї рідної Полтавщини. Це вже романтична версія. Порадьте тепер мені, Вірочко, куди йти по роботу. Ви більше знаєте тепер про Київ.

— Ідьте до Міської Управи, на Подолі. Там дають тепер роботу й розподіляють приміщення тих, що повтікали з червоними. Але перед тим, поснідайте щось. Маю троє яєчок, — підсмажу вам подорожньому, безпритульному.

— Дякую, Вірочко, моя сердечна. Я не голодний, їв на пароплаві, маю ще й деякі харчі з дому — пообідаємо разом, коли повернуся. Добре?

— Але мама навчала мене колись, що треба завжди чимсь пригостити подорожню людину.

— І моя мама казала нам так. Ми наздоженемо ту рідну науку вдвох, як я повернуся. Тепер найголовніше знайти роботу й приміщення, бо в приймах же тепер. Потім, Вірочко, поговоримо багато й повечеря-

ємо разом, як на Великдень! А що то за вибухи в Києві тепер?

— Я чула, що перед відступом зорганізувало НКВД спеціальні команди — підкладати під будинки в центрі міста міни, найбільше під Хрещатиком і сусідніми вулицями. Говорять люди, що німці зайняли під комендантуру великий будинок на розі Хрещатика й Прорізної, наказали зносити туди зброю й радіо-апарати. Кажуть, що приніс хтось туди радіо, з годинниковою бомбою. Кинули на купу й та бомба вибухнула, а під підлогою міна. Почало тоді вибухати вздовж Хрещатика.

Привезли німці літаками великі гумові рури й помпи, помпувати воду з Дніпра, бо червоні зруйнували перед відступом водогінну станцію. Хтось уночі порізав ті рури... Ще й досі Хрещатик горить. Не йдіть туди, бо німці розлючені — стріляють, коли там хто підходить. Взагалі, будьте обережні, Андрію. Я не хочу, щоб яке лихо сталося з моїм рідним полтавцем.

— Добре, Вірочко, буду стерегтися, бо як розлучатися, коли здається нам, що сподобалися одне одному. Що ви думаєте про таке?

— Напевно сподобалися, Андрію. І так несподівано. Мабуть, наші матері молилися за нас.

Подався Андрій вздовж бульвару, з струнками вартівими тополями — забігти, хоч на хвилину, до рідного університету. Тут і там, купчилися на хідниках сусіди, прислухалися до вибухів, що виривалися, час від часу від Хрещатика, затьмареного клубами диму. Дискутували певно про події в місті, здавалося раділи, що вже здихалися московських товаришів.

На сходах величного університетського portalу, скупчився чималий гурт киян, поміж колонами, напроти Шевченківського пам'ятника в парку. Дискутували жваво й замовкали на мить, коли знову десь вибухало.

Андрій підійшов, поза натовпом, до замкнених головних дверей, вхопився міцно, обома руками, за масивну ручку, поцілував побожно, ніби Плащаницю, дубові двері свого університетського святилища. Цілий

рій незабутній юнацьких спогадів затопив серце, аж дві непрошені сльозини скотилися по щоках. Змахнув їх пальцем, щоб хто не побачив. Пригадалося чомусь раптом, як скочив на стовбур, у льодяну воду, виринаючися з сибірської неволі і підвелася, сама собою, правиця перехреститися перед цими дверима, за своє чудотворне спасіння. Не сподівався вже там, у проклятій тайзі, що наблизиться колись до цих величних дверей своєї «Алма Матері». Пощастило, просто неймовірно!

Підійшов до людей на порталі — послухати що говорять. Розглядався, чи нема кого знайомого і серце так дзвінко звучало біля цього гурту киян, як колись у дитинстві з татом, на ярмарку в Кропивні, біля магічної каруселі з шарманкою. Здавалося, всі тут були святкові, раді, що зникли москвини, що надійшла пора будувати вільну Україну, починаючи прямо ось тут, на порталі університету проти пам'ятника Українському Пророкові. А звідси — на всю Українську Землю!

Не чути було песимістів у натовпі — всі гомоніли радісно, пашіли крилатими надіями, не зважаючи на вибухи й полум'я над містом. І Андрієве серце билосся в унісон з їхніми серцями.

Нікого знайомого не знайшов, тож подався до Подолу, вздовж Володимирської, через площу поміж славним Софійським Собором і пам'ятником Богдана Хмельницького, на гранітному п'єдесталі, обвитому диким виноградом. Завмер на хвилину перед пам'ятником. Поглянув угору на баского Богданового коня, на величного гетьмана в козацькій киреї з булавою в могутній руці.

«Порожня площа тепер, але незабаром буде тут море людей — проголосять вільну Українську Державу», — подумав радісно, щасливий, що опинився в рідній столиці тепер, коли настає велична пора! Повернувся до Святої Софії, перехрестився урочисто й подався далі, до Андріївського узвозу, біля прекрасного собору Святого Андрія, над дніпровою кручею.

Ще два рази перевіряла німецька жандармерія його

по дорозі, але ширококрилий орлик Вермахту на його посвідці з Слобідки, магічно відслонював застави.

—**—

Біля будинку Міської Управи було чоловіків і жінок, як бджіл біля вулика. Чоловіки, переважно поза-мобілізаційного віку, жінки — старші й молодші — скупчилися невиразною чергою біля бічних дверей, шукаючи роботи в новому Києві. Андрій прилучився до них, наприкінці довгого хвоста. Біля дверей стояв вартовий в цивільному одязі, пропускав, час від часу, по десятеро з черги.

З головних дверей, біля яких також стояв вартовий, виходили й заходили мабуть службовці, показуючи вартовому перепустки.

«Мабуть, доведеться чекати до полудня», — подумав Андрій, розглядаючи гомінкий натовп навколо. Поглядав на головні двері — чи не можна було б проскочити якимось там, без черги.

Раптом з головних дверей вийшов якийсь високий, плечистий молодик, з портфелем у руці, відмахнув рукою ліворуч буйну, чорняву чуприну з чола. Щось таке знайоме показалося Андрієві: «Та це ж він напевно, Юрко Степ — його колишній університетський приятель!»

Вирвався з черги навперейми, з радісним вигуком: «Юрко!»

Чорнявий, з орлиним поглядом, раптово зупинився, поглянув на нього:

— Андрію, брате, де ж ти тут узявся?! — ухопив Андрія в обійми. — Чув, що запакували тебе на десять років до Сибіру.

— Запакували, але пощастило вирватися, аж до нашого рідного Києва! Сьогодні прибув, роботи тепер шукаю. А якже ти зберігся від того нашого розгрому?

— Довга історія. Три роки відсидів, копав окопи в Ірпені, коли німці впали, як сніг на голову. Пощастило вирватися серед паніки. Розкажу докладніше потім, а тепер ходи зі мною — вже маєш цікаву робо-

ту, — потяг його Юрко за руку до головних дверей, показав вартовому свою перепустку.

Десь за пів години виходили вони з кабінету голови управи, Андрій уже з власною перепусткою в руці. Призначили його керівником Відділу Мистецтва в Міській Управі. Ніби крилаті збігали з Юрком сходами:

— Дякую, Юрку, за допомогу!

— Нема що дякувати. Хіба ти не допоміг би мені так само? Радий дуже, що воскрес із мертвих. Маш де ночувати?

— Маю тим часом, на день-два, у несподіваних приймах.

— Де зупинився?

— На Володарського, в тому жилкопі, де жив перед арештом.

— То ж ми майже сусіди — я на Жилянській, близенько. Записуй мою адресу, а я твою. Маю тепер термінову службову справу, мушу поспішати, а десь на шосту приходь до мене, відсвяткуємо нашу щасливу зустріч, познайомлю з друзями. На роботу завтра. Допобачення увечорі, дорогий брате, — потиснув Юрко міцно Андрієву руку й подався на Куренівку. А Андрій покрокував, ніби на марші, до Андріївського узвозу, своїм жвавим одинадцятим номером, бо трамваїв ще не було.

РОЗДІЛ 23.

Вибухи вже завмерли, але густий дим ще клубочився ліворуч, понад Хрещатиком, коли Андрій вийшов знову на Софійську площу. Кортіло йому звернути ліворуч, подивитися, що там діється на Хрещатику, але вирішив краще не нариватися на якусь прикру несподіванку. Поспішав до своєї квартири, відпочити трохи після безсонної ночі; очі вже злипалися заснути.

Зупинявся на хвилинку біля купок людей на хідниках — послухати, що гомонять про події в Києві.

Віра виглядала його біля воріт будинку, охайно зачесана, в сукні вишитій опішнянською мережкою. Кинулася назустріч, ніби до рідного:

— Непокіо́лася, чи не сталося щось там з вами, Андрію.

— Справді? Дуже мені приємно, що зустрів несподівано таку сердечну родичку, та ще й з такими соняшними очима, та ще і в такій чудовій опішнянській вишиванці!

— Це мама вишила мені на день народження, — поглянула Віра на себе, з усмішкою, від грудей до подолу, зарум'янившись злегка: — Подобається вам?

— Дуже. І вишивка і Віра, з соняшними очима.

— Дякую. Вдалося вам щось у Міській Управі?

— Вдалося, ще й дуже, Вірочко. Зустрів там несподівано мого університетського товариша — завтра вже починаю роботу і вам можу тепер допомогти, якщо захочете вчителювати — мій товариш керує там шкільним відділом. Сьогодні ввечорі йдемо до нього в гості, тут недалеко, на Жилянській. Тільки треба мені, бодай годинку передімати. Очі сплющуються вже. Не спав минулої ночі ні хвилинки, набігався тепер.

— То ході́мте скоренько. Постелила вам уже чисто постелю на ніч. Перекусите, заснете спокійно, буду стерегти вас, — повела до дверей, узявши за руку, нагодувала швиденько.

— Дякую й добраніч, Вірочко, — поцілував шовкове волосся біля щоки.

— Спіть спокійно, розбуджу перед шостою.

Причинила тихенько двері, відійшла навшпиньки, з радістю, що са́мітність розвіялася. А Андрій моментально потонув у глибокому сні...

—**—

— І де ж ти вже так швидко таке гарне, вишиване дівченя знайшов? — привітав їх радісно Юрко, біля порогу своєї квартири на третьому поверсі.

— Це моя госпо́диня, Вірочка, колишня учителька

з Полтавщини, а тепер — грізний голова жилкопу. Хоче знову на вчительську роботу, як школи відчиняться. Напевно допоможеш їй з роботою. Знайомтеся. Не міг я залишити дома самотню дівчину з Лубень.

— Розсердився б за такий гріх на тебе, — обійняв Юрко Андрія, поцілував Віру, ніби сестру. — Заходьте до моєї бурлацької господи. Колись комісар жив тут, може й той самий, що полосував мене на допитах ніжною з стільця. Втік, бандюга, за Дніпро, залишив мені спадщину, — провадив Юрко гостей коридорчиком до світлиці.

— Знайомтеся з нашими новими, бойовими друзями. Це Олена й Марія, а це Микола й Мирон. По забували вони свої прізвиська в небезпечну дорогу. Ми пишемо їм тепер інші у довідках Міської Управи, звичайно потайки, щоб наші «визволителі» німецькі не довідалися. А це моя секретарка Галина, киянка.

Прибули оці завзяті галичани й волиняки проголошувати тут, разом з нами, у Княжому Києві, самостійну Україну. У Львові їм не зовсім вдалося, на жаль. Проголосили їхні провідники там, на велелюдному вічу, ні від кого незалежну Українську Державу, ще 30-го червня, відразу, як німецька сила насунула на нашу землю буревієм. Не побоялися — наступили німцям на мозоль, на Тевтонську пиху переможців Європи. Як то так, мабуть подумали німці: перемаршували Чехо-Словаччину, Австрію, Польщу, Голляндію, Бельгію, Францію й принишкли люди, не згадували про свою самостійність. А тут якісь Українські Гайдамаки знайшлися — Українську самостійність хочуть! Зрозуміли ті гайдамаки відразу, що німцям потрібний наш багатючий український чорнозем, індустриальний Донбас і мовчазні українські «унтерменші»...

Покликали німці тих гайдамацьких провідників, ніби на переговори у справі самостійної України — заарештували, запакували до своїх концентраків, дарма, що обіцяли Україні волю, в листівках з літаків, коли рушили на Схід. Може зрозуміють згодом свою катастрофічну помилку. Може... А тим часом, дорогі

гості, вибачайте за мою політичну промову. Гостина ж тут урочиста у мене для вас і з нагоди Андрієвого воскресіння з мертвих. І бачите який проворний: прибув лиш сьогодні вранці сюди і вже пощастило йому знайти отаку чудову Вірочку.

— Дякую за комплімент, аж зашаріли мене. Я звичайна селянська дівчина, опинилася в Києві несподівано.

— Справді чудова полтавка! — блиснув на Віру швидким, чорнявим поглядом Мирон. — А ви, херсонський Юрку, погляньте пильніше і на наших галичанок — чим не до пари вашій полтавці?! Це ж про таких і пісню співали наші Січові Стрільці: «Зажурились галичанки та й на тую зміну...» Чули може?

— Чули, звичайно, і уявляли які гарні й поетичні ті галичанки, що виряджали колись, з гордістю й журбою, своїх коханих Січових Стрільців, боронити нашу всеукраїнську столицю, Київ. Тільки потихеньку співали ми часом ту пісню, щоб який сексот не почув. Крамольною була вона на московському спискові. Навіть мрії про таких галичанок, як оці — бронзоволоса Олена й синьоока Марія, могли загнати мрійливого патріотичного хлопця на Сибір, ось так, приміром, як нашого Андрія, що йому завжди гарні дівчата снилися.

— Але ж балакучий ваш господар, забув, що голодні ми всі, бігали цілий день, як хорти, по нашій тривожній столиці. Але я такий радий, що добре діло зробив сьогодні — допоміг цьому злочинному сибірякові, Андрієві, дістати добру роботу в Міській Управі. Багазіїві він відразу сподобався, поглянув лише пильно у вічі, не розпитував багато. Гаряча пора, ніби жнива на полі.

— Сідайте, будь ласка, навколо цього комісарського столу, тільки не розпитуйте Андрія як вирвався з Сибіру, — я також хочу послухати. Вибачайте на хвилинку, ми з Галиною приготуємо щось перекусити.

— За невмирущий, віковичний Київ, нашу славу всеукраїнську столицю; за наших бойовиків з Галичини, що прибули вовчими стежками до Києва буду-

вати разом Самостійну Україну; за Андрія, що вир-
вався до нас з сибірських хащів; за Віру й Галину —
підношу оцей келих саморобної селянської вишнів-
ки! — проголосив Юрко патетично біля столу. Всі під-
велися з великими чарками в руках, випили. — Ви-
бачайте за таку циганську вечерю, бо й такої не було б
без сусіднього базару. Почуйтеся, як у своїй влас-
ній хаті.

Розповідав Андрій після вечері, як пощастило йо-
му з Сибіру, а гості з Західної України — як про-
биралися до омріяного Києва ночами, через німецькі
фронтові стежі, застави жандармерії, до міст і сел —
здобувати українську волю разом. Вже побачили вони,
що німці не прийшли визволяти, а принесли своє яр-
мо на Україну, замість московського. Десь понад п'ять
тисяч вирушило їх на Схід за наказом українського
підпілля, проти німецької заборони, організувати спро-
тив, з крилатими надіями, що настав тепер Великий
Час для Батьківщини. Чимало їх розстріляли німці по
дорозі, повішали, але вслід проривалися інші, з моло-
дечим патріотичним запалом. Говорили молоді, зав-
зято аж до півночі.

— Давно вже пора нам додому, — підвівся Андрій,
поглянувши на годинник.

— Як підете? Заборонено тепер ходити вулицями
від смеркання, а тепер уже північ. Розмістимось якось
тут усі до ранку, бодай на підлогах, — заперечував
Юрко.

— Нам недалечко, якось проскочимо, маю добру
довідку від мого несподіваного приятеля з Гайдель-
бергу й від Міської Управи. Збираймося, Вірочко. Бу-
вайте здорові, дорогі друзі, зустрінемося ще напев-
но, — тиснули міцно руки одне одному.

— Ну, добре, — погодився господар. — Тільки від-
разу зупиняйтеся, як десь гукнуть вам «Гальт!» Вже
не одного застрелили на вулицях після поліційної го-
дини. А ми всі якось улаштуємось тут до ранку. По-
бачимось завтра в Управі. Але на прощання — пісню,
так як тоді у Сомка. Пам'ятаєш?

«Час додому, час, час і пора...» — заспівав Юрко

своїм соковитим баритоном, озвученим вишнівкою з
наддніпрянського села.

Підхопили всі буйно, розцілувалися на прощання,
ніби побраталися...

З поза рогу, біля Євбазу, наставилися на Андрія
й Віру, несподівано, два жандармські автомати:

— Гальт! Авсвайс!

— Вибачте панове офіцери — запізналися ми на
зборах Міської Управи, — озвався Андрій німецькою
мовою, витягаючи з кишені довідку Міської Управи
й ту другу, з орликом Вермахту.

Перечитали, присвітивши ліхтариком й пропустили
не обшукуючи.

— Бачиш Вірочко, моя кохана, які добрі докумен-
ти маємо з тобою!

— Бачу, Андрійку і щаслива, що зустрілися з то-
бою — станула самотність у моєму серці, ніби рідного
братика знайшла.

Завмерли вже вибухи в місті, не світилося ніде
поза вікнами. Відімкнули двері, причинили тихо, щоб
сусідів не побудити, засвітили лампу. Андрій обійняв
її ніжно, поцілував уста, очі: — Це щоб ніхто на тебе
не задивлявся крім мене, моя чудова. Хочеться мені
заспівати, з цієї радості, на повні груди. Можна?

— Не можна тепер, сусідів побудиш. Ми заспіва-
ємо удвох, колись незабаром, біля дніпрові затоки
з білими лілеями. Тепер лягай спочивати, мій рідний.
— Обійняла його голову обома гарячими руками, по-
цілувала: — Це, щоб невмирущою була наша рідність.
Добраніч, мій любий. Розбуджу тебе, щоб не заснав-
ся до роботи...

—**—

Місто вже заспокоїлося, ні вибухів, ні диму в на-
прямі Хрещатика. Соняшне проміння розлилося навко-
ло. На широкій площі Євбазу клубочилися сотні лю-
дей, коли Андрій поспішав на роботу.

Така знайома й приваблива сцена, ще здавна. Кор-
тіло зайти в натовп, подивитися, послухати. Може й
та циганка, що тоді ворожила йому, десь ще там, з лан-

тушиною й картами. Але до Подолу далеко. Андрій поспішав, щоб не спізнитися, хотілося скоріше до роботи — вільної, творчої, без батога й соглядателів, що прислухалися до кожного необережного слова.

Вже не було німецьких застав там, де він ходив. Люди, як і він, поспішали кудись хідниками, з кошиками, з пакуночками під пахвою, з клунками на плечах, зовсім не так сторожко, як учора, коли греміли на Хрещатику вибухи.

Розглядаючись пильно вздовж черги до Міської Управи, чи нема кого знайомого, Андрій пройшов до головних дверей, показав вартовому перепустку. Знайшов Юрка, пішли разом до керівника відділу Культури й Освіти, познайомитися, дістати інструкції.

— Дуже приємно привітати вас, нашого нового співробітника, — підвівся з-за столу високий чоловік, десь під п'ятдесятку, міцно потиснув руку. — Сідайте, прошу. Вчора був я в Штадткомісаріяті, німецькій управі міста, не мав нагоди з вами говорити. Голова управи і ваш приятель Юрко говорили мені про вас і я з приємністю затвердив ваше призначення. Маємо вже кількох співробітників, що були по в'язницях і московських каторгах. Нам більше треба таких людей. Юрко познайомить вас навколо. Коли зустрінете надійних друзів, добрих українців, приводьте до нас. Саме розбудовуємо нашу українську управу, хочемо мати наших свідомих людей, не комуністичних прихвостнів, чи малоросійських хамелеонів.

Маємо великі, крилаті пляни до розбудови освіти й культури в Києві, як і на периферії. Коли виникнуть у вас, в процесі роботи, конструктивні думки, доповідайте. Хочемо якнайскоріше відчинити школи, інститути, наукові заклади; створити нашу пресу, видавництва, відчинити театри, зорганізувати різні мистецькі ансамблі, відрядити їх по наших містах і селах, з нашим національним репертуаром. Повна голова творчих плянів. Багаторічна русифікація й терор спантеличили і звели багатьох наших людей на манівці. Треба струснути з них ту полуду, розбудити приспану любов до рідного краю, викресати завзяття

до оборони його незалежності. В цьому наше спільне, основне завдання.

Ви матимете провідну руку й відповідальність у мистецькому секторі. В Києві, на щастя, ще залишилося чимало артистичних сил, прибувають щодня нові люди. Матимете фахових консультантів, що допоможуть вам при потребі. Одним словом, беріться щільно й розумно за віжки. Завтра поінформую вас докладніше про наші пляни й перспективи в мистецькій діяльності.

Хочу ще сказати, що німцям не дуже подобаються наші пляни — погоджуються тим часом на відкриття лише початкових шкіл, театральних і концертних груп, певно щоб і вони мали розвагу. З іншим кажуть почекаати до закінчення війни, нарікають на руїну, брак ресурсів і тому подібне. Але ми мусимо робити так багато, як тільки зможемо. Де не можна буде відкрито — поза кулісами. А тепер, Юрку, покажіть Андрієві його робочий кабінет, та познайомте із співробітниками. Чи маєте вже квартиру, Андрію?

— Ще не маю власної, ночував у знайомих.

— Якщо так, завтра розпочнете вашу роботу, а сьогодні розв'яжіть квартирну проблему. Юрко допоможе вам з тим у житловому відділі і з харчовими картками також — щоб мали дах над головою і бодай шматок хліба до кави з ячменю. Німці захопили всі харчові склепи, що їх «товариші» не встигли знищити, втікаючи панічно з Києва, але дуже скупі з тим для населення. Наша Кооперативна Спілка організовується тепер, — допоможуть і нам, коли розпочнуть товарообмін з нашими хліборобами. А тепер, будьте здорові. Бажаю успіху. До завтра, — підвівся керівник.

— Дякую вам, — потиснув міцно його руку Андрій. — Давно мріяв про таку цікаву роботу для української справи. Думаю, що не схиблю.

— На все добре. І ще забув вам сказати: тут до нас прибувають щодня, нелегально завзяті молодики з Галичини й Волині, добрі патріоти. Шкода тільки, що називають себе різно: одні бандерівці, інші мель-

никівці, за іменами своїх провідників, і ніби ворогують. Часом одні поналіплюють на стінах київських будинків патріотичні українські проклямації, звичайно ризикуючи життям, а інші зривають їх чомусь, розліплюють свої. Виходить так, як раніше — билися петлюрівці з гетьманцями, замість поєднатися й бити разом москалів.

Бандерівці хотять відразу розпочинати війну з німцями, але як воюватимеш з ними сьогодні, коли мають таку велетенську силу, та ще й нарід зустрічає їх з хлібом-сіллю, як визволителів від большевизму? Мельниківці спокійніші, менш нетерпеливі — плянують якимось напів-легально завоювати українську волю. Але як те може статися, коли німці вже наставили багнета під українське серце?

Не знати сьогодні хто з них раціональніший — німці стріляють і тих і інших підпільників, коли спіймають. Історія покаже згодом хто з них має рацію. А тим часом, Андрію, допомагайте їм з роботою, чи чимсь інакше, як матимете можливість, тільки так, щоб німці не спіймали на гарячому за руку, і вас і мене — порадника, бо нічого не встигнемо зробити для нашої справи, як потрапимо передчасно до Гестапо. Воно називає тих наших патріотів «советською агентурою», а справжніх НКВД-истів приймають до себе на роботу. А ви допомагайте їм — то надійні українські патріоти. Може лиш забули в гарячому моменті, з гарячими молодими намірами Мазепине гасло: «Чрез незгоду всі пропали — самі себе звоювали». І стережіться якоїсь провокації. Побували у в'язниці й Сибіру — мабуть, знаєте як розпізнати провокаційний підступ. Вибачайте за цю довгу політичну лекцію. Ви щойно прибули до Києва, ще не встигли зорієнтуватися в цих справах. Бувайте здорові, всього найкращого у вашій роботі для України! — потиснув міцно руку.

— Доброго керівника маємо, — озвався Андрій, коли вийшли з Юрком до коридору. — Що він робив раніше?

— Був доцентом мови й літератури, здобув додаткову освіту в Лук'янівській в'язниці, як і ми з тобою.

Пощастило, що завезли після тортур до Кирилівської божевільні. Вирвався звідти, коли начальство повтікало перед німецькою окупацією.

Того ж дня дістав Андрій ключа до власної квартири, недалеко від Юркової. Дістав і продуктову картку на 400 грамів хліба денно, картки на якісь там крупи і ячмінну каву, без цукру. Не було б сили з тим працювати, коли б не давали якоїсь юшки в обідню пору, в харчівні, що була зорганізована при управі міста. Але він не думав про свої злидні, узявся запально до роботи, зранку до темряви. Зустрічаючи жінок, що були у в'язниці, чи на засланні, все розпитував про Зіну. Зникла, як камінь у воду, ніде не знайшов сліду.

Віра залишила незабаром свою роботу в жилкопі, вчителювала тепер. Зустрічалися вони майже щодня, то у неї, то в нього. Коли мали вільну неділю, йшли до Дніпра. Веслували по спокійній, в золото-осінню пору, течії до лівого берега. Ловили рибу в затоках, смажили поміж сизими, пахучими шелюгами, купалися десь у теплій, соняшній затоці, співали вдвох, як колись біля Чаплі з незабутньою Зіною. Наступного дня знову поринали в роботу, з головою, і в офіційну і в потайну, з тими бунтарськими ентузіастичними патріотами з Галичини й Волині.

— Знаєш що, Вірочко моя соняшна, — пригорнувся одного разу до своєї вірної товаришки Андрій, — ми ніби сироти з тобою і так споріднилися щиро, сердечно. Мабуть, краще зв'язати ту рідність міцніше. Одружимося, збудуємо разом наше майбутнє, хоч і тяжко плянувати щось таке в сьогоднішніх умовах. А згинемо, то також разом. Згода?

— Згода, мій рідний Андрію. Нікого ще не любила так як тебе, крім мами й тата. Зробила дурницю з тим чужим одруженням. Змила сльозами й журбою ту біду... Мені все радісно бути з тобою, мій любий, довіку! — пригорнулася радісно.

Пішов Андрій другого дня, по роботі, до настоятеля Андріївського собору домовитися про вінчання. Повінчав він їх урочисто наступної неділі, після Служби.

Співав їм натхненно «Ісаїа радій!» знаменитий хор Андріївського собору під керівництвом Андрієвого приятеля, славнозвісного церковного диригента й композитора, Гончарова. Тільки Городовенка й Юрка запросили на вінчання, за свідків. Але довідалися якось — зібралося в соборі кільканадцять близьких друзів, й привітали молодят квітами.

Не було що й думати в той час про якесь весілля, коли кожний радий був дістати пайку, рудого, як рижева макуха, хліба, з четвертинною домішкою дерти з родючих київських каштанів. Але комерційний, завжди гостинний Андрій приятель Нестеренко з Вукопспілки*, запросив несподівано молодих і всіх друзів до себе, на весільний обід. Привіз він із села, на ту оказію, заздальгідь, доброго, обсмаленого вже, підсвинка і дві сулії вишневого спотикачу.

Співали молодим однодушно, з десять разів, «Многії літа!» за диригентським сигналом славного Нестора Городовенка. А Вірі приспівали традиційну весільну від матері:

Одрізана скиба хліба,
Та й не притулю.
Як прийдеш ти повінчана —
На врем'я прийму...

Хотіли розжалобити, але не вдалося. Замість сліз, соняшні карі бризки розплескувалися з Віриних щасливих очей...

Другого дня перенесли вони вдвох Вірин посаг у двох клунках до Андрієвої квартири. Ключ від Віриної квартири і відповідну довідку з Міської Управи на неї, передали одному з провідників українського підпілля.

—**—

Після тих вибухів на Хрещатику ніби заспокою-

---

* Вукопспілка — Всеукраїнська Кооперативна Спілка. кооперативна централь, що була організована при німцях, вірніш, відродилась з 1917-20 років.

валося в Києві, але незабаром знову вибухнуло, ще перед їхнім одруженням. Тепер — на околиці, в славнозвісному Лаврському монастирі — твердині Православної Церкви. Був там за комуністичного панування анти-релігійний музей. Повбивали й розігнали товариші монахів з віковичної Лаври. Ходили там різні туристи слухати лекції про те, що «релігія є опієм для народу», за «наукою» червоного московського пророка, Леніна.

Коли почалася війна, замкнули ворота Лаври, метушилися тепер там інші «туристи» — підкладали міни під Лаврським історичним монастирем. Ніхто про те не знав. Але згодом, як німці отаборилися і в Лаврі й почали пакувати до Райху музейні скарби, якийсь советський агент, а може й німецький — щоб приховати велику крадіжку, — натиснув гудзика... Розлетівся навколо, величезною купою уламків, славнозвісний Успенський собор, так чудово розмальований колись славним мистцем Верещагиним. Якимсь чудом, лише трохи пощербило чудову Лаврську дзвіницю. Певно десь контакт до міни не був добрий. Тепер дивилася вона сумовито на жахливу купу руїн середньовічного Лаврського монастиря.

РОЗДІЛ 24.

За кільканадцять днів перед панічною втечею з Києва, комуністи наказали артистам опери, театрів, філармонії — з'явитися негайно на залізничну станцію на евакуацію. Повезли тих що з'явилися, до Уфи, під Уральськими горами. Але чимало їх поховалося в льохах, в навколишніх ярах поза містом. Дехто втік з евакуаційного ешелюну по дорозі, ризикуючи своїм життям.

Найбільш популярний прем'єр-бас Київської опери, Михайло Донець, що його слухачі завжди вітали оваціями і що мав навіть, як славний артист, ордена і свою власну хату на околиці Києва, недалеко від Лаври, — сховався від евакуації також. Але, мабуть, сказав необережно якомусь «приятелеві» з опери про свій «злочинний» намір. Не знати де він переховувався ті кілька днів, але коли червоні повтікали з Києва, сусіди знайшли Донця у його власній хаті, з животом простромленим навскрізь, ніби списом, універсальною в руках НКВД чотиригранною ніжкою з дубового стільця. Тепер можна прочитати в советських хронологічних публікаціях, що «Донець помер 1941 року в Києві». Отак помер «народний артист республіки!»

Деяким іншим артистам, що поховалися від евакуації, пощастило. Виринали вони тепер звідусіль до Відділу Мистецтва, нетерплячі розпочати мистецьку роботу. І Андрій вітав їх щиро, захоплено зорганізовував театр і різні мистецькі ансамблі — щоб могли виступати в Києві та їхати по містах і селах з українським патріотичним репертуаром.

З'явився одного дня до Управи і славнозвісний диригент колишнього всеукраїнського хору «Думка», Нестор Городовенко, що прославив українську пісню по Україні і в Європі. Доручили йому організувати український національний хор, що вже незабаром розпочав свої концерти в Києві, з забороненим раніше репертуаром, викликаючи незмінно овації слухачів. Майже завжди, під впливом тих концертів, публіка підхоплювалася спонтанно з місць із співом українського національного гимну, забороненого попередніми московськими й теперішніми німецькими окупантами. То вже була тепер проти-німецька демонстрація. Українська стихія в зрусифікованому Києві виразно розбуджувалася.

Майже всюди, перед велелюдними концертами чи виставами, Андрій виступав від мистецького відділу Управи з запальним, коротким словом. Неможливо було говорити щось публічно проти німців, чи їхніх заборон і перешкод в розвитку української культури. Зі своїм досвідом з часів московської окупації він розумів, що Гестапо, до якого поприлипало в Києві чимало колишніх енкаведистів і москвофілів, відразу заарештувало б його й розстріляло за анти-німецьку промову, як це зробило вже з багатьома іншими відважними українськими патріотами.

«Виходить, що німецьке Гестапо таке саме, як і московське НКВД» — говорили кияни.

Говорив, у таких випадках, Андрій дипломатично, що славна німецька армія звільнила Україну з московського ярма й терору і що настав тепер час українцям будувати свою власну волю, позбувшись загартників, що поневолювали їхню прадідівську землю. Часто, після такої промови, підхоплювалися слухачі спонтанно, співали «Ще не вмерла Україна!» Андрій співав з ними, зі сцени і мурашки бігали по спині, напружувалися радісно м'язи.

— Обережніше трохи, Андрію! — обійняв його міцно за плечі, після одного з таких концертів, керівник. — В залі завжди є ворожі вуха й очі. Потрапить до Гестапо — не маємо сили вирвати з тортур.

— Але як можна змовчати перед лицем такої ентузіастичної української громади?

— Я розумію й відчуваю те саме, але загальмуйте трохи кресендо. Питали вже мене про вас у Штадт-комісаріаті. Не хочу, щоб щось лихе з вами сталося.

А славний диригент «Думки», Нестор Городовенко, що його, з хором на сцені, закидали колись французькі студенти своїми беретами, в славнозвісній залі Плієля у Франції, на знак захоплення українською піснею, — після одного з своїх концертів підійшов до Андрія. Обійняв, поцілував, вийняв з кишені своє фото й надписав: «Дорогому Андрієві Гукові, на знак моєї дружби й відданости».

— Спасибі вам. Ваше слово було в абсолютній гармонії з нашими піснями про Нечая, У туркені по тім боці. Дай вам, Боже, здоров'я за вашу підтримку нашому хорові. Співатимемо й далі про Україну, та ще й як!

— Закуримо, може, тимчасом, — поглянув Нестор на Андрієву кишеню, бо не трималися довго цигарки в його власній, запаливав одну за другою. А дістатидесь було тяжко в цей, злиденний для звичайних людей, час...

—*—

Ще за часів Запорізької Січі славилася по всій Україні бандура. Їхали тоді в походах, на чолі війська, сивоусі запоріжці на баских конях, з бандурами в обіймах — козацька бойова оркестра. Все військо підхоплювало мелодію звучних струн, розливало її могутньою піснею по широкому степовому просторі, аж доки брязкіт шабель уривав буйну симфонію Української Землі.

Ще відтоді загніздилася глибоко бандура в українських серцях. Завмерла вона тимчасово після царського розгрому української сили, але відродилася спонтанно знову в часи українського відродження, після революції. Як пагонці зрізаного дерева вип'ялися знову бандуристи в новітні часи. Виривали їх з-під кори, а вони випиналися знову, напували Євшан-

Зіллям пригноблені Москвою українські серця. І не вдалося Москві викорінити ту небезпечну, козацьку крамолу. Не можна було, проповідуючи волю всіх національностей, просто стерти з лиця землі небезпечних бандуристів. Заарештовували одних, з'являлися, як гриби після дощу, інші.

Була в Києві перед війною могутня Капеля Бандуристів, десь п'ятдесят добірних голосів, з бандурами в обіймах — небезпечна гайдамацька оркестра, навіть під командою політичного комісара.

Все відряджали їх з концертами до інших народів московської імперії. Гостював їх навіть сам Сталін у Кремлі, щоб писали потім про його увагу до української культури. Поміж кожними двома бандуристами сиділи на тому кремлівському бенкеті «гості» в цивільних убраннях, впиналися очима в кожну руку, що простягалася до кишені по хусточку, дарма що всіх бандуристів пильно обшукали біля входу до Кремля.

На Україні бандуристи мали лише кілька концертів на рік — небезпечно було нагадувати бунтарським українським серцям про їхню колишню козацьку історію. Замінили комісари й історичний репертуар бандуристів на менш небезпечний, малоросійський, інтернаціональний. Але сама поява ансамблю на сцені, в історичних козацьких жупанах, з бандурами, відразу викликала овації в українських залах.

Московські окупанти знали про той сантимент українців до бандуристів. Коли 1939 року розшматовували вони з Гітлером Західню Україну, що була перед тим під польською окупацією, послали вони Київську Капелю Бандуристів на захід, негайно, вслід за танками. Скликали людей до Великого Театру у Львові, виставили п'ятдесят бандуристів на сцені, в козацьких жупанах перед народом: «Дивіться, яка справжня, вільна Україна під советською владою!»

І вірили спочатку люди, плакали, захоплені рідними історичними піснями, що їх поляки забороняли також — доки не вхопили їх незабаром московські «товариші» за петельки...

Допитувався Андрій про бандуристів з перших днів, як приступив до своєї роботи. Чув їх, ще за студентських часів одного разу в Києві, пам'ятав про враження, яке зробили вони на нього й на публіку. Кажали йому, що молодших мобілізували до армії відразу, напочатку війни, інших не кликали на евакуацію до Уфи. Розвіялись десь. І дуже зрадив він, коли одного ранку подала йому секретарка список відвідувачів з ім'ям Григорія Китастого — суб-диригента колишньої Київської Капелі Бандуристів.

— Просіть Китастого відразу до мене, — сказав до секретарки й вийшов з-поза столу зустріти з відкритими обіймами несподіваного гостя.

До кімнати зайшов середнього зросту, кремезний у плечах, але дуже змарнілий на лиці чоловік, десь навколо тридцятки, з щирими, ясними очима, що по-западали, ніби після хвороби. Простягнув, з радісною усмішкою, руку Андрієві:

— Китастий.

— Знаю вже і бачив вас одного разу, на чолі наших славних бандуристів у Палаці Піонерів. Чекаємо вже давно, щоб виринули ви десь з цієї воєнної веремії. Дуже радий, що не згинули! — тиснув Андрій обома руками, сердечно, кістляву руку, таку віртуозну на бандурі. — Сідайте, будь ласка, розкажіть, як врятувалися, — підсунув Андрій крісло ближче до столу, — закурюйте, — виїняв пачку цигарок, що держав на такі радісні okazji.

— Мобілізували мене і всіх наших молодших, замість евакуювати, одягнули кашкети з червоними зірками, гімнастюрки, замість жупанів. Пощастило мені вислизнути з колони полонених, аж біля Ромен. Сховали й передягнули наші хлібороби, ніби рідного брата. Пробирався ночами до Києва, ховався по селах удень, щоб не натрапити на німецьку облаву. Вичісують скрізь тих, що були в армії, по селах і дорогах. Заганяють полонених у яруги, огороджують колючим дротом, виморюють під голим небом, без харчів, замість дати рушниці проти Москви. Дурні. Чули, мабуть, самі про те страхіття. Прибув до Києва лиш тиж-

день тому, застудився в дорозі, в дрантивому піджачку — пролежав тиждень у ліжку. Дружина й діти думали, що вже згинув десь.

— Добре, що щасливо обійшлося. Чи ще є які капеляни в Києві?

— Знайшлося вже дванадцять. І концертмайстер Назаренко з нами. Нишпоримо тепер разом, чи ще хто де зберігся, щоб зв'язати добрий ансамбль.

— Чудово! А як справа з бандурами та сценічним одягом?

— Маємо, на щастя. Ми завжди возили те знаряддя з собою, кожний своє.

— Вже завтра, чи навіть сьогодні, якщо встигнете скомунікуватися, приходьте всі до Міської Управи, матимемо нараду. Спробуємо дістати вам бодай ті злиденні харчові картки, що ми маємо. Поїдете в турне по навколишніх селах, підхарчуєтеся трохи. Чекаємо всіх вас, якнайскоріше. Дуже раді, що знайшлися. Бувайте здорові. Біжу тепер до керівника з радісною новиною, — потиснули міцно руки на прощання.

Незабаром зійшлося вже п'ятнадцять бандуристів на пробу, а за тиждень уже готові були виїхати на села з концертами. Але німецька влада не дозволяла. Аж зимою, після багатьох клопотань, дозволили. Поїхали кооперативним авто до Білої Церкви. Розпочали перший концерт у напів-зруйнованій, холодній школі, козацьким маршем:

Гей нум, хлопці, до зброї,
На герць погуляти, слави добувати!
А чи пан, чи пропав, двічі не вмирати,
Гей нумо, хлопці до зброї!..

Успіх був надзвичайний — чи в клуні, чи в якійсь напів-зруйнованій залі з нафтовими лампами, — як патріотичний динаміт, що й мертвого піднесе. Після концертів зривалися слухачі з місць:

Ще не вмерла Україна,
І слава і воля...

Не довго концертували бандуристи. Викликали до Штадткомісаріату, нового вже тепер голову Міської

Управи (попереднього, бунтарського, Багазія забрало Гестапо до Бабиного Яру). Наказали завернути Капелю негайно до Києва, викреслити її зі списку мистецьких ансамблів. Заборонили не тільки концертувати, а й сходитися на проби. Добре, бодай, що не посадили за ґрати, не сконфіскували бандур.

Андрій аж тремтів з обурення, але наказ був категоричний. Скликав бандуристів на нараду.

— Ні в якому разі не розпорошуйтеся, робіть проби дома. Заборонили німці й ваші продуктові картки, але зробимо щось у тій справі потайки. Вукопспілка щось допоможе із своїх прихованих фондів. Всіма нашими зв'язаними силами будемо старатися вивести Капелю на сцену знову. Не журіться, вище голову й твердіше крок!

РОЗДІЛ 25.

Десь три тижні пізніше повідомили Міську Управу, що має приїхати з Райхскомісаріату, з Рівного, німецький керівник відділу «Культури й Освіти» на інспекцію. Андрій вирішив заризикувати, запросив на розмову Китастого:

— Дорогий друже, ви співаєте «А чи пан, чи пропав, двічі не вмирати» — заризикуємо разом при цій інспекції, може вирвемо Капелю із заборони Штадт-комісаріату. Великий птах прилітає до Києва, від самого Коха, німецького губернатора всієї України. Будьте наготові щодня, як співаєте в пісні про Нечая: «При усім наряді, для усякого случаю». Не знаю коли саме той пан приїде й коли захоче вас послухати. Мій післанець вас сповістить, не забаріться, йдіть негайно до тієї залі в театрі, де робили раніше проби.

П'ятнадцять бандуристів, в козацьких жупанах, з бандурами в обіймах сиділо вже на сцені, коли Андрій привів до залі Ульриха, на вигляд інтелігентно-

го чоловіка, в лискучій уніформі з золотими свастиками на рукавах і петличках. Поруч з ним німецька молода, чарівна перекладачка.

— Прошу сідати, шановні гості, — показав Андрій на крісла. — Це наш, недавно створений український ансамбль бандуристів, з історичними бандурами — народними інструментами, що з'явилися на території України десь сімсот років тому. Московські комуністи не любили бандуристів, забороняли їм концертувати, мабуть тому, що співали вони часом проти-московські пісні.

Я завжди мав пошану до великого німецького народу, народу славних композиторів і філософів. А тепер особливо, коли німецька армія звільнила нас з московської неволі, — підхліблювався дипломатично Андрій перед початком інспекційного концерту.

— Ви добре володієте німецькою мовою, гер Гук. Чуєте Берта? — звернувся він до своєї повногруді перекладачки, що поглядала скоса на Андрієву золоту чуприну і на бандуристів, з привітною усмішкою на кінчиках уст.

— Дякую, пане Ульрих. Прошу починати, — сказав Андрій, повернувшись до сцени.

Китастий, що був на правому крилі, злегка кивнув головою і буйна луна розляглася попід акустичною стелею:

Гей нум, хлопці, до зброї,

На герць погуляти. слави добувати!

А чи пан, чи пропав, двічі не вмирати...

— Чудово, екзотично, вітаю! — простягнув Ульрих руку Андрієві. Підвівся після закінчення маршу, почав плескати бандуристам, що підвелися з стільців. Золотоволоса Берта також підвелася з оплесками й усмішкою. Андрій помітив, що Григорій Назаренко підморгнув їй зі сцени. Вона ще дужче заплескала.

— Я хочу, щоб вони завжди починали свої концерти цим бравурним маршем, — звернувся Ульрих до Андрія. — І запрошую цей ансамбль і вас особисто з ним, на два концерти для урядовців Райхскомісаріату, до Рівного.

— Дякую пане Ульрих за ваш аристократичний порив, але їм заборонили концертувати публічно.

— Хто?! Чому? Та це ж чудова мистецька група!

— Хтось із Штадткомісаріату заборонив, не знаю чому. Публіка і німецька й українська дуже любить їх слухати.

— Це якесь непорозуміння. Забудьте про те. Я надішлю їм формальне запрошення на концерти для Райхскомісаріату. Прошу ще щось заспівати, — сів пан Ульрих на крісло.

Співали бандуристи ще шіснадцять пісень і Ульрих, німецький інтелігент з університетською освітою, чоловік відомої німецької кіно-зірки, мобілізований на своє теперішнє високе становище — ще неохочий був залишити той концерт.

Не знати яку розмову про бандуристів він мав в Штадткомісаріаті, але десь днів за десять дістав Андрій формальне запрошення, для Капелі й для себе особисто на два концерти до Райхскомісаріату разом з квитками на залізницю до Рівного.

Заля клубу Райхскомісаріату була заповнена високими старшинами тієї установи, старшинами Гестапо й армії. В задніх рядах було кільканадцять українських урядовців міста, за запрошенням. Коли відхилилася завіса, на авансцену вийшов Ульрих з великою китицею квітів.

— Мені приємно привітати від Райхскомісаріату козацький ансамбль бандуристів з Києва, що йому комуністи ставили різні перешкоди в артистичній роботі. Ви самі матимете нагоду тепер переконатися про високу мистецьку вартість цього оригінального хору, з акомпаніamentом стародавнього українського народного інструменту — бандури... — говорив далі Ульрих, вихваляючи бандуристів і передав квіти диригентові.

Концерт мав великий успіх — німці вітали бандуристів ентузіастично. Ульрих спонтанно написав цілу сторінку похвали у візитаційній книжці Капелі.

— Пане Ульрих, — звернувся Андрій до несподіваного приятеля Капелі, — просили нас провідники

місцевої української управи, щоб після концертів у вас, ми дали концерт у місцевій українській залі і поїхали з концертами по Волині, бодай на місяць. Ви є наш щирий приятель, допоможіть, будь ласка, в цій справі.

— Добре, спробую, думаю, що матимете дозвіл. Чудові ваші бандуристи! Бачили, як оплескували їм наші офіцери? Шкодую, що моя дружина не була на цьому концерті, в Берліні вона. Зайдіть позавтра, десь біля десятої до мене в Райхскомісаріат.

Біля виходу з залі вже чекали бандуристів українці — забрати на ночівлю до своїх гостинних хат.

Другого дня була в Рівному якась нарада німецьких гебітскомісарів з генерал-губернатором Волині. Українець-перекладач порадив губернаторові запросити Капелю для розваги під час обіду комісарів у кантіні.

Бандуристи співали, пани обідали, але й вигукували після кожної пісні «браво, біс!» Накінець концерту підхопили всі спонтанно «Лілі Марлен».

Після обіду підійшов Андрій з візитаційною книжкою Капелі до губернатора:

— Пане губернаторе дякуємо за запрошення, просимо записати ваше враження.

— Вундербар, вундербар, козакен! — виїняв з кишені, вже добре підхмелений, золоту ручку й записав своє враження в суперлятивах.

— Дякую, пане губернаторе. І просимо вашого дозволу на концертне турне Капелі по Волині.

— Гут, авсгецайхнет! — дописав у книжці, що запрошує Капелю на двомісячне турне по Волині. Побіг Андрій відразу з тим записом до Ульриха.

— Маєте тут дозвіл на концерт в українській залі в Рівному і формальний дозвіл на двомісячне концертне турне по Волині, з безкоштовним переїздом залізницею, — передав Ульрих пакет Андрієві після другого концерту в залі Райхскомісаріату. — Дякую за ваші концерти у нас, бажаю такого ж успіху скрізь. Коли матимете якісь перешкоди, звертайтеся до мене, — потиснув міцно руку Андрієві. — Думаю, що буду завтра на вашому концерті в українській залі.

Хочу побачити, яке враження робите на українську аудиторію.

— Дякую вам за все, пане Ульрих, від бандуристів і від себе. Скільки місць зарезервувати вам на завтра?

— Залишіть десять, я ще запрошу кількох визначних гостей. Добраніч.

Заля театру в Рівному переповнена по вінця — пустили частину людей стояти попід стінами навколо. В першому ряді сидів Ульрих, з кількома особами в німецьких уніформах, з перекладачкою, а також голова Міської Управи, «Просвіти», редактор часопису «Волинь». Поміж ними, кругловидий як соняшник, славний письменник Волині — Улас Самчук.

Заснував він, після приходу німців до Рівного, патріотичну газету «Волинь». В березні 1942 року, у відповідь на політику Райхскомісара Коха, що не хотів чути ні про яку Україну, — написав Самчук бойову передовицю під назвою: «Так було, так буде!», обороняючи гідність української нації та її аспірації до незалежності від окупантів.

Заарештувало Гестапо Самчука і певно розстріляло б, але не наважилося з огляду на його велику популярність і зливу протестів від різних українських організацій. Колишні друзі письменника з Німеччини також допомогли. Випустили його недавно з в'язниці, звільнили з українського редакторства й запропонували роботу в німецькій інформаційній агенції. А тут ще й київські бандуристи нагодилися, ніби відсвяткувати його воскресіння з мертвих.

Коли відхилилася завіса, заля вибухнула бурею оплесків, підхопилися спонтанно всі українці з місць з войовничими вигуками — «Слава! Слава!» На передкін вийшов Андрій:

— В імені нашої славної столиці Києва, від наших бандуристів, передаю сердечний привіт нашим рідним волинякам! Протягом століть різні загарбники-окупанти перешкоджали нам об'єднатися під соборним прапором нашої Великої Батьківщини. Але тепер, славна німецька армія скинула з нас московське ярмо. Прий-

шла до нас Велика Пора взятися одностайно за відбудову Самостійної Соборної України, на всіх українських землях! Не змарнуймо цієї історичної нагоди!..

— Слава Україні! Слава нашому Києву! — вигукнув хтось у залі, під вихор оплесків, коли Андрій закінчив своє слово. Вдарили бандуристи по струнах натхненно:

Гей нум, хлопці, до зброї,

На герць погуляти, слави добувати!

А чи пан чи пропав, двічі не вмирати...

— Слава! — розкотилося могутньо по залі, поза німецькими уніформами, підхопилися всі люди з місць з бурхливими оплесками. А по закінченні концерту, залунав у залі могутньо, ентузіастично заборонений український національний гімн.

Біля виходу з залі підійшов до Андрія невисокий, кременезький офіцер в уніформі Гестапо.

— Моє ім'я Мюллер, — озвався по-українськи. — Вітаю вас, пане Гук, в Рівному. Дуже запально промовляли, але, на жаль, не можу вас заарештувати за ту промову. Говорили дипломатично, але небезпечно на ці часи. Я радив би вам загальмувати ваш патріотизм. Не забувайте, що наша кров ллється на фронтах, не підбурюйте людей на якісь нерозумні, несвоєчасні акції. Приемний ви чоловік на вигляд, знаю що були в Сибіру, але не ризикуйте так з вогнем, щоб не потрапили в іншу пастку, з якої не буде вороття! Бувайте! — потиснув руку, й повернувся до виходу.

— Дякую за пораду, пане Мюллер, — озвався Андрій навздогін.

— Не забувайте про неї, — відповів Мюллер через плече. — Щоб не нарікали потім на нас і на себе. Авфвідерзеген,* — додав холодно.

—**—

Вже другого дня приїхало за бандуристами, з сусіднього села, п'ять парокінних возів, вимощених запашним сіном, застеленими квітчастими ліжниками.

* Авфвідерзеген! (нім.) — Допобачення!

І так, майже місяць возили бандуристів від села до села, гостювали щиро. Скрізь залишалися, при виході з концерту, розчаровані господарі, що їм уже не вистачило бандуристів запросити до своєї хати наніч.

І після кожного концерту підхоплювалися спонтанно люди, з бойовничим співом — «Ще не вмерла України!» І так аж до Жидичина, де співали ввечері, при смолоскипах, на посвяті могили українських героїв. Тисячі людей навколо.

Коли посідали там бандуристи на вози вранці їхати далі, підбігли несподівано два мотоцикли Гестапо:

— Є наказ, щоб Капеля поверталася негайно до Києва.

— Та ж ми маємо дозвіл Райхскомісаріату й губернатора концертувати два місяці на Волині, вже всі концерти заплановано, — пробував протестувати Андрій перед гестапівцями.

— Не можемо змінити наказу, — озвався офіцер з колісних мотоциклів.

Завернули гестапівці підводи в напрямі до залізниці, пильнували доки потяг від'їхав.

В Києві Штадткомісаріат подякував Капелі за великий успіх на Волині і, ніби за той успіх, запросив Капелю на концерти до Німеччини. Зобов'язали всіх бандуристів з'явитися післязавтра на залізничну станцію, обіцяли окремий пасажирський вагон.

Прибули на станцію всі з доброю вірою, що концертуватимуть в Європі. Замість пасажирського, завантажили їх у товарний вагон, обіцяли пасажирський на наступній станції. Заспівали бандуристи буйно на прощання до заплаканих рідних, з вагону, щоб звеселити — «Засвітали козаченьки в похід з полоні!» Поїхав з бандуристами також, як адміністратор і речник, динамічний доцент політичних наук, Іван Майстренко.

І пропав за ними слід як камінь у воду. Минали тижні, місяці — ніякої звістки від них не було.

Приходили все рідні питати: — Що сталося з ними? Вже місяці нікому ніякої звістки. Може згинули десь під бомбами?

Ходили не раз у тій справі до Штадткомісаріату і Андрій і голова Управи. Відповідь була незмінна: «Воєнний тепер час, пошта на милицях, залізниці переривають. Не турбуйтеся, коли б сталося що з бандуристами, нас напевно повідомили б». Не було ніякої відповіді на Андрієві листи до Ульриха. Тільки незабаром після «запрошення» бандуристів до Німеччини, передрукував «український» часопис у Києві зловісну статтю Райхскомісара України, Коха. Він написав у ній, поміж іншим, що «не час тепер слухати бандури, говорити про якусь самостійну Україну», що «дзвін кіс і серпів на "Українському Просторі" повинен заглушувати струни бандур». А один чоловік що прибув з Рівного до Києва, довідався десь, що Ульриха послали на передову лінію фронту, за його захоплення Капелею Бандуристів.

Розлютувався тоді Кох по всій Україні, де виростили вже звідусіль протинімецькі повстанські загони українських патріотів. Щодня й ночі їздили гестапівці з арештами в Києві, по містах і селах. Зникали безслідно українські патріоти поза мурами Гестапо в Києві, біля історичних Золотих Воріт, в центрі столиці, ніби за сталінських 37-38 років. А переважно — в жакливному Бабиному Яру на околиці Києва, де знищили раніше гестапівці десятки тисяч київських жидів, з малими дітьми й сивобородими дідами, а після того — багато українських патріотів. Десь у тих днях гітлерівського жаху розстріляли в Бабиному Яру й полум'яну українську поетесу Олену Телігу, голову Міської Управи Багазія, редактора «Українського Слова» Івана Рогача та інших відважних, що прибули з Західної України і киян, що стали в обороні Рідного Краю проти нового колоніального поневолення. Розстрілювали одних, десь з катакомбів могутнього київського підпілля ставали на їх місця інші.

В липні 1942 року пощастило гестапівцям (може зрадив якийсь Юда) вислідити на вулицях Києва одного з чільних керівників того підпілля, Мирона Орлика. Вже майже рік шукали за ним, невловимим ніби новітній Робін Гуд. Не дався живим — відстрілював-

ся. Порешетили відважного кулями, прилюдно, серед білого дня. А десь три тижні пізніше прийшла відплата, на тій самій вулиці: порешетили кулями Орликові підпільники двох гестапівських офіцерів, що йшли помпезно вулицею, ніби вже їхньої власної столиці. Зникли підпільники безслідно від погоні.

«Це за нашого Орлика» — шепотіли радісно кияни.

І так майже з дня на день...

Запросив Андрія у ті небезпечні дні редактор «Нового Українського Слова» в Києві, німецький прислужник, — на інтерв'ю «про розвиток українського мистецтва в Києві». Привітав улесливо в своєму розкішному редакторському кабінеті. Раніше за тим самим столом засідав редактор всеукраїнського комуністичного часопису «Комуніст», а пізніше — редактор «Українського Слова» відважний український патріот Іван Рогач, уже розстріляний гестапівцями.

— Дехто з наших українців називає мене зрадником за те, що я редакую наш київський часопис з раціональним розумом, відповідним до обставин цієї бурхливої воєнної доби, — заговорив редактор після формального інтерв'ю.

— Я не хочу знімати оманливих, блискучих зірок з неба для ідеалістів-мрійників. Подумайте реально: німці визволили нас з комуністичної неволі. Вони наші друзі і ми мусимо всіма силами допомагати їм, щоб не повернулися знову москвини в Україну. Не маємо права насторожувати, а тим більше підбурювати людей проти наших визволителів, як це роблять ті зелені, гарячі голови, що наїхали тут з Галичини.

Треба холоднокровно почекати. Закінчиться війна, зламають в'язи Сталінові, будемо тоді всі разом говорити про вільну Україну, так, як ви, наприклад, завжди говорите у ваших запальних промовах. Озиваються вони і до мого українського серця. Але, послушайте моєї поради, не гарячіться. Ви не уявляєте навіть, над якою прірвою тепер ходите...

— Дякую за вашу раду. Я не закликаю до повстання проти німців, я маю пошану до німецької армії. Але ж бачите, що робиться навколо — німці слухають

московських прихвостнів, комуністичних агентів, що поприлипали до їхніх установ, більше ніж доброї поради українських людей, обізнаних з реальною політичною ситуацією й настроями населення. І сказати одверто, справжні українці не вірять у те, що українські інтереси є близькі до вашого серця, як ви декларуєте часом на сторінках вашого часопису.

Я, як і багато інших, не можемо зрозуміти — як ви, колишній професор Київського університету, могли написати у вашій першій редакційній статті, та ще й після арешту вашого попередника, українського патріота, Рогача, після розстрілу Олени Теліги й тисяч ваших братів українців, — що російська мова має такі самі права на Україні, як і українська.

Знаєте, що сталося в Києві, буквально другого дня після публікації тієї статті? Всі малоросійські хамелеони, що говорили на роботі й на вулицях по-українськи за часів редактора Рогача, ментально почали «штокати» і то з погордою до української мови. Для них ваша стаття сигналізувала, що говорити по-українськи небезпечно тепер, так як і під Москвою, перед тим. То був ваш гріх перед Україною, що хоче вирватися нарешті з під безконечних окупаційних команд, або бодай пробудити приборкану й приспану національну свідомість народу. Вже досить нам лизати чийсь чоботи, батрачити в армі! — розгарячився Андрій.

— Я знаю, що то є ваш лаятмотив, але загальмуйте його. Не час тепер на ефімерну національну революцію, — підвівся редактор з-за столу, з гострим вогником у примружених очах. Потиснув холодно руку.

РОЗДІЛ 26.

Два дні після тієї розмови дістав Андрій повідомлення з'явитися наступного дня на десяту до Гестапо.

«Добре, що бодай не приїхали відразу забрати» —

подумав тривожно. Повідомив керівника, Юрка й Віру, щоб знали де шукати, якщо затримують.

«А чи пан, чи пропав, двічі не вмирати», — пригадав бандуристів, коли переступав поріг масивного будинку на вул. Короленка — головної квартири Гестапо, що була перед тим головною квартирою центрального комітету комуністичної партії України.

Андрій показав виклик. Повів його високий, плечистий, із сталевими очима, на другий поверх. Серце билось прискішено, думка напружувала оборонятися.

За масивними дверима, вздовж широкого коридору, панувала тиша, не чути було розпачливих зойків, як тоді, коли вели його, 1938 року, вздовж коридору НКВД, на Катеринівській. «Мабуть, у підвалі, або у внутрішньому крилі, допитують з тортурами» — подумав.

За великим дубовим столом, спиною до великих вікон, що виглядали на вулицю Короленка, схилювся над папкою паперів вилощений офіцер, років під сорок, в уніформі Гестапо, з досить приємним, енергійним обличчям.

— Прошу сідати, — озвався він несподівано по-українськи, підвівши погляд від паперів.

— Дякую, — сів Андрій на крісло біля столу.

— Я вже не раз чув про вас і про вашу діяльність, пане Гук. Чув навіть одного разу вашу запальну промову, перед концертом хору Городовенка. Хочу познайомитися з вами особисто, — говорив далі офіцер по-українськи, майже без акценту. — Мое ім'я Штомберг, я є керівником відділу в справах розвитку української культури, — підвівся з крісла, простягнув руку привітатися.

— Дуже приємно, — підвівся Андрій. «Може ця пещена рука підписує тортури й смертні вироки українським патріотам», — подумав з почуттям інстинктовної відрази, стискаючи руку. — Ви чудово володієте українською мовою, — озвався, маскуючи думку.

— Вивчав в університеті. Історію України також. Жив більш, ніж рік у Львові, тоді, коли ви були в Сибіру, ще перед війною. Можливо маємо й спільних зна-

йомих. Знали ви Івана Рогача? — подивився пильно у вічі.

— Бачив його лише раз, коли промовляв він на конференції київських учителів, особисто не зустрічався з ним.

— А з Оленою Телігою?

— Не зустрічався й не бачив ніколи, читав лише її вірші в «Літаврах».

— В Києві багато тепер молодих людей з Галичини, ви напевно зустрічаєтеся з ними.

— Так, познайомився з двома-трьома, що працювали в Міській Управі.

— Мені здається, що ви нецирі зі мною. Мені відомо, наприклад, що ви були присутні на зборах підпільної організації мельниківців, що ви належите до них, не тільки ідеологічно, а й формально. На тих же зборах було значно більше, ніж «двое-трое», крім Штуля й Шикерика, що працювали в Міській Управі. Деся зникли тепер. Зустрічалися з ними після того? — не зводив Штомберг пильного погляду від Андрієвих очей.

— Це якесь непорозуміння, чи якась ворожа провокація, пане Штомберг. Я не належав і не належу ні до якої підпільної організації і логічно, не міг бути присутнім на підпільних зборах. Штуля й Шикерика зустрічав часом у Міській Управі, як і інших, що там працюють, чи працювали.

— Знову ви говорите нещиро. Нам відомо, наприклад, що завербував вас до підпільної організації ваш приятель Ярослав Гайвас. Коли ви з ним зустрічалися востаннє? Скажіть поправді. То ж усе проти-німецькі терористи. Поховалися деся тепер.

— Сказати одверто, чув ім'я Гайвас, чи навіть хтось познайомив мене з ним, деся на концерті, чи в театрі, у метушні. Не можу навіть пригадати де й коли. Багато таких випадкових, хвилевих зустрічей у моїй роботі. Але ніколи після того з Гайвасом я більше не зустрічався і ні до якої підпільної організації, ні він, ні хто інший, мене не вербували. Досить з мене Лук'янівки й Сибіру, не шукаю якогось нового клопоту.

Дозвольте мені, може це й не сподобається вам,

сказати кілька слів абсолютно одверто... — маневрував, напружуючи думку, Андрій. Як інакше можна було викрутитися від цього гестапівця без брехні?

— Прошу, кажіть.

— Насамперед я ніколи б не погодився пристати до будь-якої проти-німецької організації з таких логічних мотивів: моє батьківське гніздо зруйнували комуністи, батька замордувало НКВД на 73-ому році його віку; мене, після тортур, запакували до Сибіру. Був би там згинув, коли б не пощастило вирватися, ризикуючи життям. Напишу колись книжку про те і хотів би, щоб ви її прочитали. Розумію, що німецька армія визволила Україну з московської неволі і говорю про те в моїх промовах, ви знаєте...

Але не раз уже чув поміж людьми і сам знаю про такі випадки, що москвофіли і навіть НКВД-исти поприлипали до німецьких установ. Підшпигують вам злісно, провокативно проти українських анти-комуністів, отак як і в моєму випадкові, що належу ніби до якоїсь підпільної організації, щоб знеутралізувати мою активну роботу проти них, зліквідувати мене німецькими руками. То ж вони, власне, що залишилися тут у комуністичному підпіллі, зірвали Хрещатик, а пізніше Лавру. Вони продовжують далі свою злочинну роботу, звертаючи на українців, — продовжував запально Андрій. — То є в їхньому інтересі...

— А скажіть мені, гер Гук, в чиему інтересі було те, що вслід за фронтовими дивізіями німецької армії, що проливає німецьку кров за ваше визволення від комунізму, рушили тисячі бандерівських терористів з Галичини й Волині, з ножами в спину німецької армії? Ви ж чули напевно, що вони, наприклад, застрілили недавно двох наших високих офіцерів, ось тут недалеко від цього будинку. Яка ваша думка про таке зрадництво?

— Можу відповісти вам одверто на ваше питання? Я органічно ненавиджу крутість. Може за те й запакували мене на Сибір.

— Кажіть, прошу.

— Добре, але джентлменська умова — що ви не замкнете мене за мою одвертість, — хитрував Андрій.

— Згода, я люблю одвертість також, — відповів Штомберг. — Кажіть, свідків нема, — хитрував він таксамо.

— Добре. Я втік з Сибіру, не раз ризикуючи життям. Пощастило. Переховувався у родичів на горищі, у плавнях за Дніпром, вже коли ви почали ваш блискучий наступ на Сталіна. Я і всі мої рідні, сусіди, можна сказати вся Україна, чекав вас ніби рідних братів, з надією, що йде воля на нашу землю. Ризикували люди життям, підхоплюючи потайки, ховаючи за пазуху, листівки з ваших літаків, що обіцяли нам ту волю. Вітали ваше військо люди скрізь з хлібом-сіллю й квітами, по всій Україні... Мені дуже приємно, що так добре володієте нашою мовою — зрозумієте мене сердечніше...

Сподівалися всі українці тієї волі, як манни з неба, хотіли одностайно прилучитися до ваших полків, здобути від вас зброю проти Москви! І не вийшло те, таке логічне, раціональне, в інтересах рятунку всього світу від комуністичної небезпеки. Думаю тепер, журюся тим і не можу зрозуміти вашої політики на Україні, — розганявся Андрій, помітивши, що Штомберг прислухується уважно.

Ви кажете — «рушили тисячі терористів з Галичини й Волині, з ножами в спину вашій армії», але ви не згадуєте про те, що ви зруйнували ілюзії всієї України про волю. Ви відразу виарештували українських патріотів, коли вони з приходом німецького війська проголосили відновлення України у Львові. А ви ж обіцяли українцям волю з ваших літаків, коли вирушили на схід. Коли б додержали своєї обіцянки, ті що ви їх звете терористами, були б з вами проти Москви, не тисячами, а сотнями тисяч, зі всім хліборобським й індустріальним потенціалом України, з її важливою стратегічною позицією над Чорним морем. Вибачайте за сміливу одвертість, але ви зробили великий промах — зневажили важливу українську проблему, історію. Ви, людина європейської культури, на-

певно знаєте, що вже не раз в історії поламали свої ноги різні завойовники саме на Україні — важливо-му стратегічному перехресті сходу й заходу Європи. І напевно знаєте про те, що якраз Україна оборонила своєю кров'ю Європу, ще в час татарської навали.

Може, не зважаючи на ваше слово, замкнете мене за цю правду, але я вирішив сказати вам усе це, знаючи, що ви, не зважаючи на вашу поліційну службу, є представником великої культури Бетговена, Вагнера, Шуберта, Гете, Канта й інших великих німців, — грав Андрій «ва-банк». — Але мені здається, що вам соромно буде зробити мені несправедливість.

Так чи інакше, хочу сказати вам ще дещо, бо вже розігнався, не можу зупинитися: Ви знаєте, якби ваші фронтові листівки були щирими, рушила б з вами уся українська нація проти Москви, проти комунізму і не встоялася б ніяка сила проти нас. А так як є, ви самі підпилюєте те дерево, на якому височієте. Оце така щира, може неприємна вам, одвертість від мене, на яку ви мене викликали... А тепер робіть зі мною, що хочете за мою правду. Ваша сила і ваша влада сьогодні на Україні...

Ось тут про мене написав німецький фронтовий командир з Гайдельбергу, коли познайомилися з ним у моєму рідному селі, прочитайте, — виїняв Андрій з кишені свою довідку з орликом, помітивши, що його аргументи ніби вплинули на Штомберга.

— А скажіть також одверто гер Гук, — озвався Штомберг перечитавши довідку, дивлячись пильно на Андрія: — Чи давали ви довідку одному з терористичних підпільників, Степанові Савчинові, з Галичини, що він є співробітником Київського Драматичного Театру?

— Здається, що так, — узявся Андрій п'ятірнею за чоло з несподіванки, ніби пригадуючи, — мати павзу на відповідь, щоб не заплутатися... — Багато людей приходить до мене по роботу, не так легко про всіх відразу пригадати, але пригадав уже про Савчина, як ви назвали прізвище. Прийшов такий чоловік до мене, з довідкою, що він був провідним актором комічного жанру у Львівському театрі, з дуже

доброю рекомендацією. На тій підставі, я вирішив надіслати його до нашого Київського театру, бо в цей час особливо потребуємо акторів гумористичного амплуа. І написав йому довідку. Запитав пізніше когось з театру про його хист... Сказали, що не приходив взагалі чоловік з таким прізвищем до театру.

— Кого ви питали про те?

— Не пам'ятаю кого саме. Хтось зайшов до мене з театру, я й поцікавився чи він справді добрий актор.

— Він є добрий актор, але не з драматичного, а з бандерівського терористичного театру. Ми спіймали його з вашою довідкою. І раджу вам більше не ризикувати своєю головою з такими довідками. Хочу повірити вам, може наївно, на перший раз, що помилилися, але не вдруге. І маю вам ще одну пораду: ви — добрий промовець. Не заперечуємо, що ви говорите про перемогу німецької армії над комунізмом, але не час говорити тепер про творення української незалежної держави, доки ми ще не здобули остаточної перемоги над Москвою. Запам'ятайте добре мою пораду і не заплутуйтеся більше в галичанську павутину, — підписав Штомберг перепустку, підвівся з крісла, на знак, що авдієнція скінчена.

Андрій відразу відчув відпруження, потиснув простягнену руку.

— Хвилиночку, пане Гук, ще одно питання: чи ви зустрічали коли Рубана?

Андрієве серце завмерло на мить. Десь два тижні тому прийшли до них несподівано ввечері двоє незнайомих, в супроводі знайомої дівчини з підпілля: «Порадили нам пане Гук, що могли б безпечно переночувати у вас до завтра, якщо не заперечуєте. Називаюся Рубан», — привітався кремезний, середнього зросту чоловік, познайомив зі своїм компаньоном.

— Просимо, друзі, якось улаштуємося з постілкою. Вірочко, гості маємо, приготуй щось перекусити.

— Не клопочіться з тим, ми обідали сьогодні, мусіли змінити ночівлю, підглядав там хтось за нами, відірвалися через задне подвір'я. Пригадав тепер Андрій, як, лягаючи спати, поклали ті гості бравнінги

під подушки. Попрощалися вранці, коли збиралися вони з Вірою до роботи. Другого дня довідався Андрій, що той Рубан є важливим провідником бандерівського підпілля. Промайнуло все те в думці моментально. «Мабуть, знає щось Штомберг, чи може так, навмання запитав?» — подумав Андрій, і озвався холоднокровно:

— Мав колись, ще перед арештом, університетського товариша Рубана з Роменщини. Не знаю чи живий він ще десь, не зустрічав його відтоді.

— Я не про того питаю, а про бандерівського ватажка. Крутиться як лис десь по київських норах... Не приходив до вас по посвідку, як той львівський «артист»? — дивився пильно Штомберг у вічі.

— Ні, пане Штомберг, ніколи не зустрічав його й навіть не чув ні від кого про те, що ви кажете.

— Ще одне питання: чи ви знаєте, що чоловік вашої Віри був комуністом?

— Так, знаю. Її батьків, як і моїх, знищили комуністи і лише те насильне подружжя врятувало її від Сибіру. Чоловік її згинув десь на фронті напочатку війни, має повідомлення про те і рада, що так сталося. Вона так само ненавидить комуністів, як і я — можу запевнити вас у тому. Видно цікавитеся мною, що навіть ім'я моєї дружини знаєте.

— Так, цікавимося і будемо цікавитися вашою роботою. Ви ж на ідеологічному фронті. Формуєте, до певної міри, публічну опінію киян. І натурально, нам не подобається, як ви заганяєтеся часом далеко у вашому красномовстві. Загальмуйте його, раджу вам і пам'ятайте про ту галицьку павутину, щоб не заплутатися в ній, як муха, безнадійно. Авфвідерзеген, — додав сухо на прощання.

«Добре, що він знав тільки про Савчина, — зітхнув на повні груди Андрій, вирвавшись з кімнати. — Скоріше б з цього душливого будинку» — пригадав він про свої допити на вул. Рози Люксембург, в НКВД. Пішов швидко вздовж коридору. Вартовий перечитав пильно перепустку, відчинив двері на сходи, інший — на вулицю...

Гестапо, видно, не спускало очей з Андрія. Однієї

ночі, незабаром, постукав до його квартири син Андрієвого приятеля, славного київського архітекта — Юрко Повстенко. Просидів він десь з місяць у Гестапо на допитах про зв'язки з українським підпіллям. Міська Управа клопоталася про нього й про інших в'язнів, як тільки можна було. Пощастило врятувати Юрка, 18-річного, запального, патріотичного юнака. Прибіг він уночі до Андрія:

— Пане Гук, прийшов сказати, що не раз допитували мене про вас, показували ваше фото. Питали, що говорили ви в нашій хаті, чи давали мені якусь нелегальну літературу, чи запрошували мене на збори підпільної організації. Я звичайно сказав, що нічого подібного не було. Взяли у мене підписку, що ні з ким не говоритиму про зміст допитів. Будьте обережні — дуже цікавляться вами.

Незабаром прибіг, також серед ночі, з таким же попередженням, приятель Григорій Костюк, відомий літературознавець, що його також пощастило вирвати з Гестапо.

Андрій намагався бути більш обережним, але виступав далі з патріотичними промовами, в іншій, більш завуальованій, варіації. Допомігав і далі українським підпільникам, що за ними Гестапо полювало більше, ніж за советською агентурою. Заарештовували переважно потайки, лише часом оголошували в пресі, що то терористи, комуністична агентура. Андрієві ніяк було причепити такий ярличок, бо його знало багато киян і мабуть незручно було просто застрелити уночі, десь на безлюдній вулиці, як бувало часом. Було б дуже прозоре вбивство.

РОЗДІЛ 27.

Андрій безнастанно дошукувався де зникла Капеля Бандуристів. Як у воду впали. Писав листи до Штадткомісаріяту, до Генералкомісаріяту, ходив там

питати, писав до Райхскомісаріату. Або не було зовсім відповіді, або відписували ляконічно, що Капеля продовжує своє турне по Німеччині. Звертали увагу на те, що пошта не функціонує нормально у воєнний час. Те саме замилювання очей, що й раніше.

— Пане Гук, — зайшла одного дня до кімнати секретарка, — якийсь дивний чоловік, виснажений, у лахмітті, хоче говорити з вами. Питала про віщо, відповів, що тільки вам особисто скаже.

— Попросіть його до мене.

— Будьте обережні, на всякий випадок.

Чоловік, як скелетон, з восковою шкірою на гострих вилицях, в перелатаному одязі, оглянувся сторожко навколо, чи нема ще кого в кімнаті:

— Ви є пан Андрій Гук?

— Так, прошу сідати. Чим можу вам допомогти? — поглянув Андрій співчутливо на нещасного чоловіка.

— Маю листа до вас, — вийняв чоловік з кишені маленького ножика, відгорнув полу піджака, почав розпорювати шов. Витяг звідти вузьеньку згортку цигаркового паперу: — Це лист вам особисто від Капелі Бандуристів, з концентраційного табору під Гамбургом.

— Як з концентраційного табору?! Концертували вони там? — розгорнув Андрій обережно папірчик.

— Не концертували, за дротами там усі.

Андрій читав напружено невиразне письмо олівцем, пізнав руку Китастого, його підпис. Чоловік сидів мовчки.

Писав Китастий, що з Києва завезли їх прямо до концентраційного табору, відібрали там бандури й сценічні убрання, що вже ноги попухли від голоду. Просив виручити якось, написав адресу табору.

— І ви були там з ними? Як вирвалися, коли? Розкажіть усе про бандуристів, — нетерпеливився Андрій.

— Я був уже там майже рік, коли їх привезли десь три місяці тому. Забрали їхні бандури, ганяють щодня на тяжку роботу, а їсти — тільки юшка з брукви, або картопляного лушпиння і по шматку сурогатного хліба на день. Ще й б'ють, як мало зробив, або щось заперечив. А сили нема зробити більше...

— Як же ви вирвалися звідти?

— Вже не мав сили навіть ходити. Просив команданта, щоб послали десь до господаря на село, доки ноги не простягнув. Післали нас кількох на село. Увечері перед тим, бандуристи передали нам кілька записочок — може кому пощастить вирватися. Казали, щоб передати, або надіслати вам.

Побув я в господаря десять днів, підхарчувався трохи. Біля того села був залізничний полустанок. Почастило мені причепитися вночі на порожняк, мав шматок хліба за пазухою. За два дні опинився аж в Польщі, натрапив щасливо на наших людей — підгодували, ще й на дорогу дали. Ішов полями, від села до села, а потім знову причепився на потяг — доїхав аж до Боярки, а звідти пішки, до Києва. Обіцяв бандуристам, що сам доручу листа, як пощастить. Звідти писати не можна й туди листи не доходять.

— Куди ж ви тепер прямуєте?

— Я з Борисполя, вже недалеко звідси. Жінку й двоє малих залишив дома, як мобілізували. Попав у полон під Києвом. Дома вже певно думають, що й на світі нема.

— Дуже, дуже дякую вам за звістку, — потиснув Андрій кістляву руку. — Ми все не могли довідатися, що сталося з нашими бандуристами. Сідайте ось тут, на канапі, відпочиньте. Я побіжу до голови Управи з цією звісткою і постараюся дістати вам якихсь харчів на дорогу в нашої ідальні. І довідку якусь напишемо від Управи, щоб легше було вам дістатися додому, — записав ім'я й прізвище. — Ось тут маєте закурити, — вийняв Андрій зі столу пачку цигарок і сірнички.

Десь за пів години повернувся він з пакуночком і посвідкою: — Вибачайте, такі злидні навколо, що не міг вам чогось смачнішого роздобути. Ось тут вам також талончики на обід. Секретарка заведе вас до ідальні, дістане вам якусь кращу піджачину й штани. Передягнетесь там на кухні. Дякую вам і від себе й від голови ще раз і щасливої дороги, щоб рідних застали в добромудому здоров'ї. Вибачайте, що сам не маю

часу заопікуватися вами, їдемо зараз до німців виручати бандуристів.

— Дякую вам пане Гук за допомогу. Як зустріне-теся коли з бандуристами, передайте привіт від мене. Вони підспівували нам потихеньку в бараках, а ми плакали, від тих пісень за рідним краєм. Радий, що доручив листа. Не кажіть нікому моє ім'я й звідки я...

Начальник відділу в Штадткомісаріяті, який напевно знав спочатку про те «концертне турне», а, може, й сам заініціював його, зробив міну великого здивування, коли вони доповіли йому про листа й адресу Капелі:

— Неможливо, це якесь непорозуміння, або просто комуністична провокація! Де той чоловік, що передав цього листа, як його ім'я?

— Не знаємо. Заніс цього листа, передав секретарці й вийшов. Шукали в коридорах, хотіли розпитати докладніше, але він десь зник.

— Це ще більше пахне провокацією. Чому б він не хотів розказати де й як дістав він того листа, розказати про бандуристів, якщо він справді бачив їх у таборі? Це певно якась комуністична фальшивка для вас.

— То не є фальшивка, гер Рейнгардт, бо я знаю почерк диригента Китастого, його підпис. І не знати чия то була провокація з тим запрошенням Капелі на «концерти» до Німеччини, — погорячкувався Андрій.

— Що ви маєте на увазі, гер Гук? — блиснув сердитим поглядом Рейнгардт.

— На жаль, нічого специфічного тепер, — загальмував себе Андрій. — Але то є факт, що хтось направив Капелю, замість у турне, до концентраційного табору, щоб зліквідувати її. Ми будемо писати в цій справі до Райхскомісаріату.

— Я є ваш безпосередній зверхник в культурно-освітніх справах, — стишив свій гострий тон німець, — і ви не маєте права порушувати субординацію. Так чи інакше, ми перевіримо цю справу й повідомимо вас, — записав він адресу табору. — Авфвідерзеген, — почав читати якісь папери на столі.

Не зважаючи на заборону, Андрій, ще того ж дня, написав офіційного листа до Райхскомісаріату в справі Капелі Бандуристів.

— * * —

Проминуло вже понад два роки від початку війни. Німецькі фронти на сході ламалися. В німецькому за-піллі, особливо на Волині й Галичині множилися повстанські загони тих, що вітали в перші дні війни німців, як визволителів. Розвіяла ті ілюзії німецька політика на Україні.

По всій Україні летіли на незримих крилах чутки, що на заході розгоряється проти німців Український Повстанчий Рух. Переказували люди одне одному, потайки, що вже ніби цілі райони в лісах на Поліссі, на Волині, в Підкарпатті — опановані українськими повстанцями, що підривають вони німецькі комунікації; нападають на гестапівські станиці, на німецькі склади зброї; зупиняють ешелюни, що вивозять молодь з України на невільничу працю до Німеччини. Ходили також чутки про отаманів з романтичними іменами козацьких часів — Тараса Бульбу, Тараса Чупринку.

Уявляли радісно люди, яким уже німці добре далися в знаки, що то якісь запорізькі велетні повстали там, що прибудуть вони й сюди, як німці й москвини виснажаться — будувати разом Вільну Україну. Розповідали люди, що ті Тараси громлять також червоних партизанів, що їх Сталін закидає на парашутах у німецьке за-пілля, не так битися з німцями, як поборювати українських повстанців, грабувати й провокувати на німецьку відплату українські села.

Майже щоночі невидимі руки розліплювали по стінах київських будинків, навіть і на будинках німецького уряду, листівки з закликком прилучатися до Української Повстанської Армії. І лютувало Гестапо, але той небезпечний їм рух не вгасав, розгорявся.

З такою ситуацією в своєму за-піллі і проривами на фронтах, німці боялися, мабуть, завогнювати ще більше свої відносини з непокірними українцями — й

притишили трохи свою гостру команду в цивільних справах. Але ще й далі зникали українські патріоти за мурами Гестапо.

—**—

Десь три тижні після тієї розмови про бандуристів, покликали голову Міської Управи до Штадткомісаріату. Повідомили, що «непорозуміння» з маршрутом бандуристів з'ясоване, що Капелю звільнили з місця «тимчасового перебування» і що Капеля повернеться незабаром до Києва.

— Ще хочу вам сказати, гер бюргермайстер, що вашого урядовця Гука ми будемо ігнорувати, не хочемо мати надалі будь-якого ділового контакту з ним. Якщо ви не звільните його з посади негайно, ми будемо ігнорувати й ваші заходи перед Штадткомісаріатом. Авфвідерзеген.

Повернувшись до Міської Управи, голова покликав до своєї кімнати Андрія.

— Шановний Андрію Дмитровичу, хочу сказати вам, без найменшого лукавства чи компліменту, що я дуже задоволений вашою роботою в Управі. Зробили ви чимало для розвитку культурно-освітньої справи в Києві. Зробили б ще більше, коли б ваші руки не були зв'язані, як і мої, німецьким начальством. Вже не раз робили мені зауваження німці про вашу, небажану їм активність, радили звільнити вас, чи перевести на якусь нейтральну роботу. Обороняв я як міг, казав про ваші добрі наміри до німців, про вашу конструктивну анти-комуністичну роботу. Але сьогодні Рейнгардт поставив питання руба — звільнити вас... Ще раз кажу, абсолютно щиро, що хочу мати вас на вашому становищі, але не можу в такій ситуації. Хотіли б ви перейти до іншого відділу Управи?

— Ні, шановний Леонтію Івановичу. Не маю і не мав до вас найменшого жалю. Я відійду з Управи в таких умовах, тим більше що й Гестапо, як ви знаєте, пильнує за мною. Запрошує мене Замша до Вукопспілки керувати там кооперативними курсами. Підпишуйте без вагання наказ про моє звільнення, надішліть

Рейнгардові копію наказу про моє звільнення — хай не гавкає на мене й на вас. Ми безперечно залишимося приятелями.

— Щасливо і всього найкращого у вашій новій українській роботі, — потиснули міцно руки. — Коли б міг допомогти вам щось, не вагайтеся.

Німці заборонили напочатку вищі школи в Києві й на Україні. Дозволили пізніше відчинити лиш два курси Медичного Інституту. Їм потрібний був медичний персонал. А недавно дозволили нарешті Вукопспілки, що провадила для них по селах виміну промислових товарів на харчові — відчинити курси кооперативних інструкторів.

З'їхалося на ті курси звідусіль десь півтори сотні хлопців і дівчат, що переважно мали вже середню освіту. Кожна кооператива чи село, що надсилали на курси свого студента, додавали на його утримання в Києві добрий вантаж різних харчів, а решту докладала зі своїх фондів, прихованих від німців, Вукопспілка. За ті, приховані на українські справи ресурси — розстріляли німці голову Спілки. На його місце прийшов інший славний кооперативний діяч, Іван Замша. Тепер він призначив Андрія директором тих курсів.

Цікава й змістовна була робота з таким гуртом молоді, що поривалася до науки. Пірнув Андрій у ній з головою. Зібрав у Києві цілу групу колишніх професорів, доцентів інститутів, тепер безробітних, напівголодних, — читати лекції. Запросив визначних мистців розмалювати залю й їдальню українськими пано, стильними орнаментами. Платила Вукопспілка за ту роботу найціннішою валютою того часу — борошном, салом, олією, медом, крупами. Андрій також викладав захоплено, у двох групах, українську літературу, влаштовував концерти, літературні вечори для курсантів. Закипіла творча робота на Великій Васильківській, та не на довго.

Наближалася осінь 1943 року. Затихали на перехрестях київських вулиць фанфари німецьких перемог у гучномовцях. Німецький фронт почав відкочу-

ватися з України. Вже три чи чотири рази прилітали вночі до Києва советські літаки з бомбами й прокляттями про неминучу перемогу Червоної армії. Грізне мементо для голодного, стероризованого населення: «що буде з нами завтра?!...»

Одного ранку зайшов несподівано до Андрієвого кабінету молодий, стрункий чоловік, у добре випрасуваній уніформі лейтенанта Гестапо, з пістолем при поясі. Скинув кашкета, причинив за собою двері, підійшов до столу.

Андрій підвів очі від паперів і угледівши відвідувача, інстинктивно здригнувся. «Це вже за мною», — подумав і підвівся напружено з крісла:

— В якій справі до мене, пане? — озвався, здавалося, спокійно. — Прошу сідати, — показав рукою на крісло біля столу.

Лейтенант сів, поклав кашкета на стіл.

— Ви є Андрій Гук, директор цих курсів? — озвався по-українськи, без ознаки акценту.

— Так. Чим можу вам допомогти? — сів Андрій міцно на крісло, поклав твердо руки на поруччя.

— Знаючи про вашу роботу для української справи, я прийшов вам допомогти, але з умовою, що ні з ким не говоритимете про мої відвідини. Я ризикую своєю головою. Згода?

— Добре, не підведу вас.

— Ваше ім'я включено до списку найближчих арештів. Ви розумієте, що в цю тривожну пору німці не мають часу на допити. Злі, як шершні. Вже сьогодні не ночуйте дома. Постарайтеся виїхати якнайскоріше з Києва бо будуть шукати. Пам'ятайте, ви мене не бачили й не чули. Щасливої дороги. Може зустрінемося ще десь, в інших обставинах.

Лейтенант підвівся, міцно потиснув руку, одягнув кашкета, і поспішно вийшов з кімнати.

Андрій зітхнув відпружено.

Забігла за хвилинку стривожена секретарка.

— Що він хотів? Питала його. Відсторонив мовчки, зайшов до вашої кімнати. Боялася, що з арештом, хотіла телефонувати вже до Замші.

— Нічого такого, Валю, не хвилюйтеся. Питав скільки людей маємо на курсах, якого віку, звідки. Просив приготувати персональний список. Зробимо те пізніше, маємо час. Поговоримо потім про це. І не говоріть ні з ким про ці відвідини, щоб не створювати без потреби якогось неспокою. Тепер я піду на нараду до Спілки. Як щось виникне важливе, потелефонуйте мені там...

— Шановний приятелю, сталося мені сьогодні таке й таке... — знаючи, що Замша збереже таємницю, розповів йому Андрій про свою розмову з лейтенантом Гестапо.

Ніколи вже не зустрічав він удруге того свого добродія. Але довідався пізніше, що він був перекладачем у Гестапо й прийшов попередити Андрія, за дорученням української підпільної організації.

— Ви не повинні ризикувати довше, Андрію, — озвався Замша. — Ми вже також скоро будемо оглядатися на «задні колеса», але ще можемо почекати, доки гармати гремітимуть ближче. Мабуть, не пощасть довести наші курси до кінця. Шкода — чудова молодь зібралася до нас, піде мабуть до Української Повстанської Армії, замість на кооперативну роботу. Але що вдієш у такий час?

Маєте, Андрію, несподівану нагоду у вашій критичній ситуації: вчора прибули до нас з Волині три вантажні автомашини з харчами, мають повертатися завтра до Рівного. Я дам одну до вашого розпорядження. Щоб не була напів-порожня, візьміть кого хочете з наших добрих людей і рушайте на захід. Мабуть, і ми знайдемо там вас незабаром, не будемо чекати тут московських енкаведистів.

— А як же мені з курсами бути?

— Надішлемо там сьогодні, чи завтра, когось заступити вас. Скажу, що ви захворіли раптом. Вже пишу вам записку до склепу — харчі на дорогу. Повідомте мене хто їхатиме з вами — надрукуємо перепустки. Пришліть когось за тим, не показуйтеся вже тут. Щасливо, дорогий Андрію, допобачення, не гайте часу.

З харчовим пакунком зі склепу побіг Андрій до школи, де вчителювала Віра, викликав з класу, розказав ляконічно.

— Скажи, що захворіла, чи ще щось там, поспішай додому, збери швиденько найбільш необхідне — ідемо завтра на захід. Йди з речами до нашої старенької приятельки Юркевич, бо можуть і тебе забрати, як не знайдуть мене дома. Скажи старенькій, що може з нами їхати, якщо хоче. Чекай у неї, доки заїдемо по тебе, десь, мабуть, біля полудня. Не говори ні з ким на цю тему. Візьми ось цей пакунок — харчі на дорогу. Я ночуватиму в іншому місці. Не хвилюйся за мене.

Поспішав тепер Андрій провулками до свого приятеля Нестора Городовенка. Зустрів по дорозі професора Величківського, порадив збиратися швиденько на захід. Назбирав цілий гурт, послав одного до Замші по довідки.

Вже пізніше, у Львові, довідався Андрій від сусідки малярки, що приходили по нього тієї ночі, виламали двері до його квартири.

Тієї ночі ночував Андрій з Юрком у стареньких знайомих, бо й до Юрка могли постукати вночі.

— Може поїдеш з нами, Юрку? Вже чути здалеку червоні гармати й лютують гестапівські арешти.

— Не можу тепер, мабуть, незабаром. Голова попередив уже нас про можливість евакуації, призначив кількох і мене між ними організувати виїзд. Тобі не можна затримуватися в твоїй ситуації. Наздожену тебе незабаром. Щасливої дороги, брате!

Перебуваючи понад два роки в Києві, Андрій не втрачав зв'язку з мамою, дядьком, сестрою — листувався, переважно через випадкових людей, що приїжджали до Києва звідти, бо пошта була паралізована. Запрошував переїжджати до нього, але мама, вже старенька, не хотіла залишати рідного гнізда, а Надійка — маму. Вона вчителювала тепер у місцевій школі. Приїхала Надя минулого літа до Києва, відвідати брата. Показали їй Київ, їздили разом на Шевченкову могилу до Канева. Дядько працював на тар-

таку в Черкасах, не хотів переїжджати до голодного Києва.

Журився тепер Андрій, від'їжджаючи в невідоме, що може ніколи вже не зустрінеється з рідними. Але що вдієш у таких умовах?

Згадував він не раз, пригадав і тепер про свою, колись таку рідну, Зіну. Але біль тієї втрати вже притупився за шість років розлуки. І Віра була тепер з ним, завжди сердечна, ніжна, радісна...

Десь уже пополудні виїхали вони волинським вантажником з Києва, оточені різними манатками. На передміській німецькій заставі перевірили їхні документи й шоферові. Додав до тієї перевірки шофер головному ще й пляшку шнапсу з Вукопспілки. Пропустили без затримки й обшуку. Покотився вантажник по житомирському шосе на захід, на Волинь.

— Закуримо, Андрію, з цієї нагоди? — подивився запитливо на Андрієву кишеню Городовенко.

— Закуримо напевно, дорогий Несторе Теофановичу! — вийняв Андрій пачку цигарок з кишені. — «Щоб наша доля нас не цуралась»...

І шуміли ритмічно колеса, по дорозі в абсолютно невідоме.

РОЗДІЛ 28.

Вже темніло, коли заїхали на українську Волинь, що була відгороджена перед війною польським кордоном від «найщасливішої країни світу» — СРСР. Завернув шофер на бічну дорогу, заїхав наніч до якогось знайомого волинського господаря, що мав простору хату:

— Привіз до вас, брате, славних людей з нашої столиці, Києва! Або приймайте всіх наніч, або поїдемо далі.

Вітали щиро гостей, як найрідніших. Посходилили-

ся сусіди. Смажили величезні яєшні, витягли зі смальцю кружала ковбаси, поставили посеред столу цілу сулію саморобної вишнівки. І співали, в несподіваному бенкеті, поза північ.

Занесли господарі до хати пшеничних кулів, розіслали українським золотом по підлозі, позастеляли домотканими ряднами:

— Спочивайте спокійно, дорогі гості! Такі ми раді, що завітали до нас з нашої рідної столиці! Так хочеться побачити її колись. Добраніч вам!

А ранком, вже як сонце підбилося вгору на високого дуба, виряджали сердечно київських гостей, після сніданку з вишнівкою, ще й напакували кошик з харчами на дорогу.

«Як можна забути таку рідну щирість?!» — подумав Андрій, розцілувавшись з господарями навхрест, за українським звичаєм.

— Слава Україні! — підніс Андрій вгору руку, вилазячи на вантажник за всіма.

— Героям слава! — замахали вслід руками господарі.

Вже недалеко від Рівного, столиці німецького Райхскомісаріату, на узліссі біля дороги — підвелося раптом двоє, з автоматами в руках.

— Не хвилюйтеся, це наші, — вихилився шофер з кабіни до пасажирів, зупиняючи вантажника. — Ось моя перепустка з Вукопспілки, а це, хлопці, наші дорогі люди з Києва, до Рівного.

— Слава Україні! — привітав юнак з автоматом пасажирів.

— Вождеві слава! — вигукнув у відповідь професор Величківський.

— Наш провідник, пане, Степан Бандера, сидить тепер в німецькому концетраку, наказав славити не його, а тих героїв, що йдуть на смерть за Україну. Вождь Мельник і його отаман, Тарас Бульба — також у концетраку. Ми не сердимося, що привіталися не по-нашому. Вітаємо щиро усіх вас, рідних киян, на нашій Повстанській Волині. Щасливої дороги! — підніс юнак автомата догори, ніби шаблю.

— Я також з Наддніпрянщини, з Черкас. Утік до лісу, до своїх, як вивозили до Німеччини, — озвався другий. — Не дамось на поталу. Привіт вам від нашого головного командира, Тараса Чупринки! Не заїжджайте далеко, повернемося незабаром до Києва! — замахнув автоматом догори.

Вже сутеніло, коли вантажник підвіз їх до будинку «Просвіти» в Рівному.

— Привіз вам дорогих гостей з Києва, так як один подорожній казав: «Дайте, будь ласка, води напиться, бо так їсти хочеться, що й переночувати ніде». Оце так і в цьому випадку — треба гостей десь примістити, нагодувати, — озвався шофер, ніби з наказом, до стрункого чорнявого юнака, що вибіг на поріг зустрічати.

— Дуже раді, заходьте, будь ласка, до будинку, — привітався юнак, допомагав гостям з багажем. — Сідайте ось тут, прошу, вибачайте на хвилинку — покличу нашого голову. Зорганізуємо ночівлю й вечерю вам швиденько.

— Вітаємо дорогих гостей з нашої славної столиці! — тиснув їм руки голова «Просвіти» Кибалюк, ніби родич, з привітною усмішкою під розумним чолом. — Посидьте у нас тут з пів годинки, нагодуємо, влаштуємо з мешканням.

Тієї ночі, після гостинної вечері, спали вони вже на ліжках, в колишньому шкільному інтернаті. Другого дня дістали картки на харчування в ідальні Міської Управи, але зрідка туди заходили. Волиняки, що жили тоді заможніше ніж кияни, запрошували все гостей з Києва то на обід, то на вечерю, ще й давали щось додому на сніданок.

День за днем прибували до Рівного нові біженці — з Харкова, Полтави, Києва, зі всіх сторін України. Не знали куди їхати далі, що будуть робити, що буде з ними завтра. Червона орда вже наближалася до Києва.

—**—

Десь днів за десять після їхнього приїзду, прибіг до інтернату післанець з «Просвіти»:

— Бандуристи наші прибули щойно з Німеччини!

Побігли всі до «Просвіти», обіймалися, ніби на Великдень. Розпитували одне одного назустріч — про табір у Німеччині, про становище в Києві.

Випустили бандуристів незабаром після алярму Київської Міської Управи. Віддали їм бандури, підгодували трохи на селі, щоб голодова пухлина зійшла трохи з облич і ніг, післали на кілька концертів до українських робітничих таборів, дозволили потім їхати назад до Києва. Але під Києвом уже греміли московські гармати, вдень і вночі. Німці поспішно евакуювалися звідти, населення втікало до околиць сіл і далі, світ за очі, на захід. Вже не можна було Капелі повертатися туди.

Діставши вантажне авто з Кооперативної Спільки — трое з Капелі помчали до Києва — вирвати звідти родини. Повернулися за кілька днів, з кількома жінками й дітьми. Не знайшли всіх, деś виїхали вже, не знати куди. Не було часу шукати. Київ фактично був уже нічиєю територією — німці повтікали, червоні ще не переправилися через Дніпро — німці зруйнували мости.

Пробували дістати бандуристам дозвіл на концерт Капелі по Волині, не вдалося. Райхскомісаріят певно не забув, особливо тепер, коли розгорялися збройні сутички з УПА, про небезпечний вплив тих гайдамаків на українців. Київ був уже в московських руках, червона орда підсувалася до волинських кордонів. З таємною допомогою Українського Повстанського Штабу, Капеля здобула залізничний вагон, щоб виїхати до Львова. Запросили бандуристи Андрія бути їхнім промовцем і адміністратором. Виїжджаючи з Рівного, дістав він, на всякий випадок довідку на інше ім'я і прізвище. Але німці, мабуть, вже його не шукали. Горіла земля у них під ногами на східньому фронті, в українському могутньому підпіллі, а на Заході — мали доглядати більші справи, ніж шукати за якимсь там неспокійним Андрієм Гуком.

Допоміг їм Український Комітет у Львові з розміщенням і харчами. Поїхали з концертами по селах,

з запальним успіхом. Виїздили спочатку зі Львова, а коли червоний фронт почав наближатися, переїхали до Турки, під мадярським кордоном. Везили їх з місця на місце, як колись по Волині, на возах застелених квітчастими ліжниками.

По селах уже майже ніде не було німецької влади. Часом найжджали німці вдень з кулеметами, по харчі. Зникали з села перед темрявою, щоб не потрапити в засідку повстанців. Не раз відбивали вони ті харчі подорожі. З'являлися вони не раз, несподівано, не знати звідки, і на концерти Капелі. Розставляли сторожу навколо залі, проти несподіваного нападу німців. В таких випадках стояла після концерту біля залі почесна повстанська варта з автоматами в руках — вшанувати бандуристів. Конвоювали повстанці в небезпечних місцях капелянські підводи. І любив Андрій промовляти вільно на таких концертах.

Одного вечора, коли Капеля була у Львові, запросили їх заспівати в Митрополичій палаті біля Собору святого Юра. Величний вісімдесят-річний Митрополит Андрій Шептицький, голова Української Церкви в Західній Україні, сидів урочисто на своєму кріслі з колесами, не спускав ясних, глибокодумних очей з бандуристів. Видно було — слухав їхні козацькі, історичні пісні серцем і душею. Дві сльозини скотилися з блакитних очей на сиву, як у Бога-Отця, бороду, коли бандуристи заспівали натхненно:

Встає хмара з-за лиману, а другая з поля,

Зажурилась Україна — така її доля...

Розпитував багато після концерту, а потім написав у візитаційній книзі:

«Київська Капеля Бандуристів учить нас як слід оцінювати і відчувати трагізм нашого положення, а відтак веселими піснями піддає духа і додає надії на майбутнє. Нехай Всевишній Бог благословить і цілу капелі й ідеї, як і її мистецтво».

† Андрей, Митрополит. Львів, 8. 11. 43.

Після трапези поблагословив усіх на прощання.

Отруїли його таємно енкаведисти десь за три місяці після окупації Львова, в 1945 році. Арешт улюбленого Владики міг ще дужче роздмухати повстанське полум'я в Україні проти московської окупації. Воно не згасло аж до 1950 року.

На світанку 5 березня того року згинув і Головнокомандуючий УПА, Тарас Чупринка-Шухевич, хворий у той час. Шість років не вдавалося енкаведистам потрапити на його конспіративні квартири — десь на селі, чи навіть у центрі Львова. Винюхали якось на решті — в таємному лісовому бункері, біля Білогорщі, недалеко Львова. Оточили серед ночі, зі всіх сторін, спеціальними відділами НКВД, з танками, кулеметами, собаками. Чупринка, хворий, члени його штабу й охорона — билися до останку. На заклик здаватися, відповідали кулеметами й гранатами. Остання граната засипала українською землею скривавлені тіла героїв України. Ніхто не здався живцем на московські тортури.

Усю рідню Головнокомандуючого УПА — дружину, дочку й 15-літнього тоді сина — забрали москвини в неволю, ще перед його загибеллю. Син славного командира УПА, Юрій Шухевич — ще й сьогодні, вже понад тридцять років! — в московських концтаборах, лише за те, що відмовився зректися пам'яті свого славного, патріотичного батька.

РОЗДІЛ 29.

Наприкінці липня 1944 року червона орда окупувала Львів. Прийшла тоді бандуристам порада від Окружної Команди УПА вирушати з Турки на захід, щоб не потрапити десь, концертуючи, до червоної пастки. Роздобули бандуристи евакуаційну довідку від української військової частини, що не мала назви, лише кодове число. Здається закидали німці вояків тієї частини на парашутах поза московські фронтові лінії,

з певними диверсійними завданнями. Мали раніше бандуристи концерт у тій частині й тепер її командир написав їм евакуаційну довідку — ніби мистецькому ансамблеві тієї важливої групи.

Повантажилися за кілька днів пізніше всі, з родинами, на відкриту платформу товарового ешелюну й надвечір під'їхали до мадярського кордону. Скільки оком глянеш — скупчилися під кордоном тисячі підвід, десятки тисяч біженців — щоб лише на захід. Мабуть, захопили велику частину тих нещасних людей червоні, бо мадяри перепускали через кордон тільки п'ятдесят підвід щодня.

Їхній потяг затримали на кордоні мадярські вояки. Кричали, щоб усі злазили з потяга. Не зважаючи на погрози й постріли в повітря, Андрій сказав усім на платформі, щоб не рушались з місця. Сперечався з старшиною, по-німецьки, показував довідку, вимагав поклікати команданта. Може злякався старший чи не матиме якої прикрити — повів Андрія і двох бандуристів до станції.

Пощастило. Довідка й німецька мова допомогли. Командант, з вигляду культурний німецький офіцер, десь під п'ятдесятку, наказав мадярові пропустити всю групу, на платформі, через кордон.

Напиналися по дорозі своїми манатками, тулилися щільно одне до одного — захиститися від пронизливого вітру й дощу в дорозі. І розглядалися пильно навколо. Був це зовсім невідомий їм новий світ — Європа.

На вузлових станціях, де потяг зупинявся надовго, бігло їх кілька до комендантури. Та довідка від «спеціальної частини» завжди допомагала їм дістати бодай трохи харчів на дорогу. Дозволили обміняти німецькі марки на мадярські гроші — купили дещо на чорному базарі.

На станціях, уже в Чехо-Словаччині, підходили до їхньої платформи різні люди, і в цивільному й у військових уніформах, питали звідки, куди.

— З України. Московські комуністи знову захопили нашу батьківщину...

— То чому тікаєте від наших братів-русів? — питали обурено. — То наші кривні браття-руси! Ми чекаємо, щоб до нас скоріше прийшли визволяти.

Коли бандуристи пробували розказати, що ті браття-руси виробляли й виробляють в Україні, відмахувалися чеки обурено руками, деякі навіть плювали на їхню плятформу, відбігали, ніби від якоїсь прокази.

Доїхали вони на тій плятформі аж до Брна в Чехо-Словаччині. Там сказали, що цей потяг далі не йде, й наказали вивантажуватися. Звернулися до команданта. В їхній довідці було написано, що вони направляються до військового концертного бюро у Відні. Мали також персонального листа від того командира до начальника того бюро. Показали командантові й німецьку візитаційну книжку Капелі з записами визначних німців, що були на їхніх концертах.

— Потяг до Відня, на який я міг би вас посадити, йтиме за 3-4 дні, — озвався командант, прочитавши довідку й ентузіастичні записи військовиків у книжці. — Зараз я потелефоную до штабу німецької дивізії, щоб вас примістили на цей час у касарнях.

— Дякуємо, пане команданте. Може б ви могли також розпорядитися, щоб видали нам якихсь харчів. Голодні ми, сказати по правді.

— Вас будуть годувати там, де ви житимете, але тим часом я вам дещо допоможу, — почав писати записку, прибив печатку, мабуть вражений, що в книжці були записи і генерал-губернатора Волині та двох відомих німецьких генералів. Андрій ніколи не втрачав нагоди здобути, під гарячим враженням, запис до німецької книжки, коли був на концерті якийсь визначний гість. Пригодилося не раз і тепер і пізніше.

Дістали хлопці у військового розподільнику на станції хліба, ковбаси, масла ще й кілька пачок цигарок. — Закуримо щоб дома не журились! — озвався Китастий після перекуски.

Десь менш ніж за годину підїхали на станцію два вантажні авта, з чотирма військовими. Допомогали навіть посадити жінок і дітей, подавали клунки на авта.

Повезли елегантними вулицями Брна. Куди не глянеш, скрізь вазони з квітами, попід вікнами високих, гарних будинків.

Ніби автоматично відчинилася ворота, авта заїхали на бездоганно-чисте, велике подвір'я, з цегляними касарнями навколо. Посередині — велика будова з широкими вікнами, мабуть кантина. Скрізь, поміж касарнями, біля кантини, снувало багато вояків в різних напрямках, вичищених, випрасуваних, ніби на весілля.

З невеликого будинку біля воріт вийшов офіцер, поглянув здивовано на жінок і дітей, на бандури в чохлах, привітався, приклавши два пальці до кашкета:

— Гутен абенд!

— Гутен абенд! — відповіли різними голосами.

— Хто є ваш адміністратор?

— Я, — озвався Андрій.

— Прошу ваш документ.

Перечитав, згорнув, затримав у руці й сказав:

— Зареєструю документ, повернемо, коли будете відїжджати. Помийтеся тепер у касарні, потім вас покличуть до кантини на вечерю, — підніс два пальці до кашкета й повернувся до дверей.

Авта рушили до призначеної їм, порожньої касарні.

— Тут для жінок і дітей, тут для чоловіків, — показав супровідник.

Так приємно було відпружитися під теплими дощиками, після далекої, непривітної подорожі. Затягнув Махиня, підспівували, тенорами й баритонами: «Доцьк, доцьк, аж із стріхи капотить...» Одягнули чисту білизну — ніби на світ народилися, після тієї купелі. Пішли вечеряти — наїлися всі по зав'язку смачного горохового супу, з запашним чехо-словацьким хлібом, полягали щасливо спати. Дехто знову пробірався потайки до жіночого відділу, коли молодші й старші поснули невинним сном. Ой ті бандуристи!..

Ранком, після сніданку, розпочали німці, несподівано, медичний огляд. Наказали жінкам, чоловікам, дітям роздягатися зовсім, у тій самій кімнаті. Ходив навколо якийсь підозрілий «медик» у супроводі офі-

цера — щупав м'язи, тикав пальцями в груди, живіт, заглядав на зуби — ніби на невідільничому базарі, додаючи до того свої цинічні зауваження. Заборонили всім виходити з касарні, поставили біля дверей вартового. Занепокоїлися бандуристи.

Показувалося, що всіх їх заберуть тепер десь до невідільничого табору. «Може перевірили, що та довідка не відповідає правді», — подумав Андрій і випросився якось до команданта касарень на авдієнцію:

— Шановний пане, сталося, мабуть, якесь непорозуміння. Нас так гарно зустріли тут учора, а сьогодні цей, якийсь дивний огляд, ніби худоби на ярмарку. Я прошу вас дозволити нам дати концерт для ваших офіцерів і вояків, щоб хоч так ми могли віддячитися за вашу щирю гостинності, — сказав і подав йому переглянути німецьку візитаційну книжку.

— О, вундербар!* — зауважив командант, читаючи ентузіастичні записи.

Не знати, що сталося, що плянували німці зробити з ними, але перечитавши записи, командант погодився: — Добре, приготуйтеся до концерту сьогодні на восьму, після вечері.

Велика зала кантини була переповнена вояками й офіцерами. В першому ряді, поруч з командантом, сидів якийсь генерал, мабуть, командир дивізії. Коли відхилилася завіса і зала стримано заплескала екзотичним бандуристам у козацьких убраннях, з дивними, небаченими інструментами — на авансцену вийшов Андрій:

— Шановні офіцери й вояки могутньої німецької армії! Насамперед, від нас усіх, сердечно дякую вам за вашу щирю гостинність до нас, що мусіли втікати з рідних гнізд від московської комуністичної орди.

Маю честь представити тут вам козацький ансамбль бандуристів української бойової частини спеціального призначення, що разом з німецькою армією обороняє тепер на східному фронті Європу від сталінського варварства. За нашу перемогу над кому-

* Вундербар! (нім.) — Чудово!

нізмом! — підніс Андрій руку догори, як на «Гайль Гітлер», і відступив за завісу.

Китастих ледь помітно кивнув головою:

Гей, нум, хлопці до зброї,
На герць погуляти!..

розкотився буйно по залі запорізький марш.

Бурхливі оплески, вигуки «браво!», «біс!» — розгойдали відразу всю, здавалося скептичну, аудиторію, по закінченні маршу. Співали далі бандуристи буйні козацькі, жартівливі пісні. А наприкінці, зовсім несподівано для слухачів — таку популярну у війську пісню — «Лілі Марлен». Вся зала підхопила пісню, плескали оваційно на «біс!». Мусіли повторяти.

Наприкінці концерту генерал і командант привіталися з Андрієм, диригентом, поляскали дружньо по плечах: — Авсгецайхнет!*

— Дякуємо, пане команданте. Коли ми зможемо від'їхати до Відня? — запитав Андрій.

— Довідаюся про потяг. Може завтра, позавтра.

Вояки обступили бандуристів, що сходили зі сцени, плескали дружньо по плечах, розглядали зблизька убрання, бандури: «Гут, гут, козакен!». Ранкова, тривожна атмосфера зовсім змінилася. Командант побіг десь, повернувся, запросив бандуристів на каву. Коли повернулися до своєї касарні, вже не було вартового біля дверей.

Через день повернули їм довідку, дали харчів на дорогу, завезли вантажними автами на станцію і допомогли посадку на потяг до Відня.

—**—
*

Німецький офіцер з віденського концертного бюро, до якого вони мали персонального листа, зустрів представників Капелі привітно. Потелефонував сюди-

* Авсгецайхнет! (нім.) — відзначаючий, прекрасний.

туди — роздобув їм приміщення в бараці біля містечка Баден-Баден, за Віднем, і харчові картки. Але сказав, що організувати їм концертне турне в Австрії не зможе.

— Військові частини в постійному русі тепер, безконечні бомбардування й ми не маємо фондів на ваше утримання. Я сконтактуюся з концертним бюро в Берліні, що керує тепер усіма мистецькими ансамблями. Доведеться вам туди їхати. А тим часом відпочиньте, доки я з'ясую справу, організую ваш переїзд. Не так просто тепер з комунікаціями. Навідайтесь до менедесь за тиждень. А тепер повертайтеся до своїх на залізничній станції, не розходьтесь нікуди, я надішлю туди вантажне авто, перевезти вас до Баден-Баден.

Бараки були дощані, низенькі, за містечком, посеред поля, метрів за триста від кладовища. Багато шиб повилітало з вікон, мабуть від бомбардування, але надворі було ще тепло. Кілька бараків були порожні, в інших жили жінки й діти — переселенці з околиць, що були зруйновані бомбардуванням.

Влаштувалися вони в одному з бараків, позатужали трохи побиті шиби папером, лахміттям, раді, що мають дах над головою, нари з солом'яними матрацами і навіть ковдри прикритися вночі. І широкий, соняшний пустир навколо.

Час від часу, гуготіли, ледь видно в блакиті, срібні літаки, з білими, димчастими хвостами. Але алярму не було, летіли певно в іншому напрямі.

Дістали вони на картки по триста грамів шорсткого хліба, давали в їдальні зовсім несмачної юшки, з дрібно-покришеної брукви. І за те спасибі, ліпше, ніж нічого.

Другого дня поїхали подивитися на славнозвісний Відень, чули ще у Львові, що є там також Український Комітет, хотіли організувати концерт для місцевої української громади. Оглядали, по дорозі, ще майже не збомбардовану, чудову столицю колишнього, мабуть, найбільш демократичного монарха, Франца Йосифа і його улюбленого композитора, невмирущого Йогана

Штравса. Здавалося, в архітектурній композиції Бургтеатру, ратуші — що дух Штравса ще й досі вітає десь тут навколо.

Знайшли голову Українського Комітету, привітав їх ентузіастично, як братів, домовилися про концерт, якусь там допомогу для родин. Поїхали до Дунаю обмережаного невеликими літніми дачами. «Кляйн, абер майн!»* вирізьблено було над деякими, ніби іграшка, будиночками у Віденському лісі понад берегами. Насвистували мелодії з Штравсівського «Блакитного Дунаю» й «Віденського лісу». Здавалося, глибше відчували ті чудові мелодії тут, де вони зродилися.

Відвідали славнозвісний Пратер, поїхали в колісках на величезному колесі, що показувало такий розкішний красвид Відня, тоді ще майже не бомбардованого. Повернулися пізно пополудні до своїх бараків.

А за якийсь час загуділи тривожно сирени, й ми всі побігли до кладовища, бо не було іншого місця сховатися. Розривалися бомби, вибухали дими десь за два-три кілометри, біля фабрик.

Наступного ранку поїхав Андрій з Вірою — розглянути місто, подивитися на залю, де мав бути концерт. Поверталися вже надвечір.

— Андрію, коханий, такий надзвичайний Відень! Ніколи не сподівалася побачити. Дякую, що показав. Тільки хлопчик наш починає мене трохи втомлювати, — притиснула міцніше його лікоть до грудей.

— Як же ти знаєш, що то буде хлопчик?

— Знаю, ворухиться часом, як гайдамака. Буде колись ще один бандурист.

— Коли ж ти сподіваєшся?

— За моїм розрахунком десь у травні.

— Може до лікаря треба звернутися, Вірусько?

— Навіщо, все гаразд, козацький рід! Добре лише було б опинитися на той час десь у спокійнішому місці, де менше бомбардувань і не такий велелюдний

* »Маленький, але мій!«

колгосп навколо. Хочеться більше інтимности, але що вдієш в наших умовах. Не журися тим, «якось там буде», казав той Купріян, що про нього співають наші хлопці. Приходь до мене ще й сьогодні, як поснуть. Так чудово було минулої ночі, — пригорнулася ніжно плечем.

Вийшли на вулицю, що вела до електрички і раптом заревіли сирени. Здригнулися інстинктивно, побігли десь сховатися. Біля бомбосховища недалеко було написано: «Нур фюр дейче»*. Бомби вже розривалися десь недалеко. Звернули до двохповерхового будинку. Люди прищулилися там навіть на сходах до пивниці. «Нема вже тут місця!» замахали руками.

Вхопилися міцно за руки, перебігли через дорогу, попадали на землю за цегляним будинком, бо бомби вже оглушували ось тут, за плечима. Щось загреміло так близько, задрижала земля під ними, полетіли на спини шиби з будинку, задзвеніло в голові. Підвелися поглянути навколо, коли громовиця відійшла трохи далі. Через дорогу, де прогнали їх, будинка вже не було — куріла на його місці велика цегляна купа.

— Бачиш Вірочко, знову материнська молитва з України врятувала. Там би й ми були, під тією смертельною купою, коли б не прогнали. Так близько пролетіла смерть над нами. Як ти відчуваєшся, моя голубко? — обтрушував долонями землю з її одежі.

— Добре, мій любий Андрію. Не журися за мене й за нашого хлопчика. Ми ж усі з живучого полтавського роду. Витримаємо, наперекір усім небезпекам! — усміхнулася щасливо, ніби й не сталося нічого. — Не знати тільки, чи доїдемо сьогодні додому.

На диво, залізниця не була зовсім пошкоджена, не влучили. Люди, ніби й не було щойно смерті над головами, поспішали до вагонів та говорили спокійно про щоденні справи.

* Тільки для німців — до приміщень, де був такий напис, ненімцям було строго заборонено входити.

РОЗДІЛ 30.

Тепер майже щодня лементували розпачливо сирени над Віднем і над ними. Тікали всі вони тоді з бараків, часом двічі на день, на кладовище, прищулювалися попід надгробними пам'ятниками. На щастя, не кидали бомб на кладовище, лише один порожній барак, біля їхнього, рознесло на щепки.

Десь за місяць після їхнього приїзду, прийшло їм розпорядження від'їжджати до Берліну...

Завивали понад Берліном сирени, коли вивантажилися вони з потягу на пощербленій бомбами, темній берлінській залізничній станції. Вся їхня дивна процесія з клунками побігла, вслід за натовпом, до бомбосховища. Чекали потім, поміж руїнами, доки повернулися представники Капелі з «Європейше Кюнстлер Дінст-у»*. Там уже чекали Капелю, мали навіть для них якісь приміщення в напів-зруйнованих будинках.

Більшу частину Капелі примістили в невеликому готелі «Гохшпіц ім центрум», недалеко від будинку Райхстагу, через річку від величезного будинку Райхсбанку. Не знати яким чудом кількаповерховий шматок того Гохшпіцу з повибиваними шибами й вишкіреними на вулицю сходами, ще тримався на землі, посеред руїн навколо. Якась величезна бомба, чи повітряна міна відрізала, ніби велетенською шаблею, половину його по діагоналі. Навряд, чи встоїться тепер той шматок готелю, якщо велика бомба впаде поблизу.

Але старенький, худорлявий як Дон Кіхот німець, під сімдесятку, ще пробував робити вигляд, що він є власником готелю. Не дуже йому сподобалися ці «авслендери» з брудними клунками, виволоченими по підлогах, але прийшли з урядовим ордером — мусів примістити. Розстрілюють тепер у Берліні за непослух. Пізніше сприявлявся зі своїми «туристами». Не ви-

* »Європейська Мистецька Служба« — урядова установа для керівництва мистецькими справами в часі війни.

магали нічого від господаря, позакачували рукави, заходилися, як бджоли у вулику: помили притрушені цегляним порохом підлоги; повітрушували ковдри й матраци; позатуляли вікна різними уламками, лахміттям, з околишніх руїн. Ніби обновили безнадійно-жалюгідні залишки готелю, з такою гордою назвою. Показав їм Шульц увечорі куди треба тікати, як буде алярм.

Уже першої ночі, коли полягали перевтомлені, заревів навколо сирени. Побігли вони, спотикаючись у непроглядній темряві, через міст, до Райхсбанку, що мав великі підземні бомбосховища. Розпачливі берлінські сирени зривали їх з постелі майже щоночі. Греміли бомби навколо години, часом дві, але дивовижний уламок Гохшпіцу стояв гордо, як Гібральтарська скеля, посеред руїн, коли поверталися до нього з бомбосховища. Ніби Свята Покрова охороняла їхнє діряве гніздо в палаючому Берліні. І так з ночі на ніч, з тижня на тиждень.

Бандуристи виїжджали тепер часто на кілька днів, потягом, або вантажним автом, на концерти до таборів «Остарбайтерів». Не раз по дорозі і на табори біля фабрик, налітали літаки з кулеметним обстрілом чи бомбами. Вибігали тоді бандуристи, завжди нерозлучно з бандурами під пахвою з потягу, чи зі сцени, прищувалися поміж деревами, в придорожніх канавах, чи в шанцах, поміж бараками, доки віддалялося зловісне гуготіння смерти над головами.

В таборах, поверталися знову на імпровізовану сцену, до бараку і аудиторія за ними. Продовжували концерт, ніби й не було того смертельного антракту.

Володарі Римської імперії знали, що їхні підвладні маси потребують «хліба й видовищ». Коли хліба було обмаль, влаштовували у величезних амфітеатрах крижаві видовища. Володарі Третього Райху, що не знали, мабуть, де дістануть хліба на завтра, дозволили, вже аж тепер, коли палахкотів у вогні увесь Райх, концерти бандуристів у таборах своїх невільників, привезених силоміць з України, на роботу до фабрик. То були переважно хлопці й дівчата. Забрали їх німці

понад два мільйони з України, як колись татари брали в ясир. Тяжка була робота, голодний харч, чужа, сердита команда, часто з ломакою межі плечі, день-у-день, уже понад три роки.

Попередили невільників відразу, що буде кара смерти за втечу. Поставили вартових поза колючими дротами, не пускали нікого з табору. Але тікав дехто вночі. Не знати, чи пощастило кому з них прорватися додому, за сотні кілометрів, у дивній одежі, не знаючи мови. Ще й премію проголосив уряд за затримку втікачів, так як і в Сибіру.

Вилловлювали втікачів ближче, чи далі. Стригли волосся, малювали голову й руки червоною фарбою. Приводили деяких до табору — показати на пострах, а потім стріляли перед усіма, або гнали десь спалити в печі — на угноєння, а може — до якоїсь фабрики на мило...

І раптом, в такій безнадійній ситуації бандуристи! Прямо з України — найріднішої землі, з буйною козацькою піснею:

Ревуть, стогнуть гори-хвилі
В синесенькім морі,
Плачуть-тужать козаченьки
В турецькій неволі...

Не треба було співати в «німецькій» — кожен розумів алегорію.

Мертва тиша в переповненому бараці і приглушений хлоп'ячий плач поміж акордами бандур...

Ой попливи вутко проти води прудко,
Та й розкажи моїй неньці,
Що я умру хутко.

Ой полети галко, де мій рідний батько —
Нехай мене відвідає, коли йому жалько...
і заливається заля невітіним дівочим плачем.

То все той козацький Григорій Китастих плянував так програму, щоб рідна пісня доторкнулася до глибини молодих українських сердець. Щоб запам'ятали назавжди, в чужинецькій неволі, про рідних батьків, про Україну, щоб не завмерла та любов до рідного ніколи.

А потім, уже наприкінці, розгойдували бандуристи всіх на усмішку крізь сльози жартівливими піснями, прямо з їхнього, найріднішого в світі, села:

Кучерява Катерина чіплялася до Мартина...

Бідолашному Мартину обірвали всю чуприну...

поглядали всі бандуристи в цьому моменті на місячну лисину Павла Міняйла в центрі Капелі, і вся молодеча заля заливалася безжурним сміхом.

Дощик, дощик, аж зі стріхи капотить.

Розсердився мій миленький, аж ногами тупотить...

Розсердився, розгнівався мій милий на мене,

А як гляне, серце в'яне і в нього і в мене.

Ніби веселка засвічувалася в бараці. Витирали швидко заплакані очі пальцями, долонями, сміялися радісно, як колись дома, в щасливі дні. Плескали, аж долоні щеміли, щоб ще одну і ще одну заспівали. Купчилися потім біля сцени — обійняти рідних бандуристів, коли виходитимуть. Приносили в хусточках шматочки хліба, що заощадили на завтра: «Візьміть, будь ласка. Вибачайте, що не маємо чогось смачнішого для вас», — горнулися дівчата, як ластівки до свого глиняного гнізда, під солом'яною стріхою, на Україні, як рідні сестрички до братів. Плакали гірко, виряджаючи з табору.

Скрізь, де тільки їздили, засівали бандуристи Євшан-Зілля в українських серцях, але найбільше, мабуть, тепер, у цих, стужених за Батьківщиною — голодних, зневажених, під бомбами. Не дарма, коли скінчилася війна, сотні тисяч молодих з України тікали на Захід від московських комісарів, що вилловлювали їх «на рідну» — в сибірську неволю.

Поверталися бандуристи, час від часу, з тих концертів, до Берліну, що вже конав, як смертельно-поранений звір, під бомбами й пожежами. Все боялися, що вже десь під руїнами їхні рідні. Божа Матір рятувала.

В лютому 1945 року налетіло на Берлін, уже вдень, дві з половиною тисячі бомбардувальників. Був Ан-

дрій у той час на Фернберлінер Плятц, у справі Капелі. Коли заревіли сирени, побіг з іншими через площу, до групи високих будинків. Поховалися в бомбосховищі і саме над ними почали сипатися бомби, густо, одна за другою.

Здригалися будинок і цементова підлога, ніби від землетрусу. Щось загуготіло громами понад самими головами, затріщала, вгнулася й тріснула стеля у їхньому цементовому розділі, але не завалилася. І затихло раптом, нічого не чути було поза їхніми стінами. Здавалося, що поховані в кам'яній могилі. І дихати ставало важко. Пригиналися згодом до підлоги, щоб дихнути вільніше. Десь шестеро з двадцяти, були ще притомні в їхній підземній кімнаті, як виволочили їх попід руки, відживили біля румовища.

Поспішав Андрій до Гохшпіцу, журився, чи живі ще там. Хотілося бігти, але не було сили. Тут і там вибухали ще по вулицях запізнені бомби, злітали часом у повітря пошматовані люди, палахкотіли навколо руїни.

Вже смеркалося, коли наближився до Гохшпіцу. Стояв він непорушно на місці, ніби диво ХХ-го сторіччя. Затихла вже громовиця навколо і рідна купка людей зіщулилася біля дверей, виглядаючи тривожно де подівся Андрій, чи живі всі інші. Прибіг до них звідкись і Улас Самчук, довідатися чи живі ще бандуристи. Курів дим над Райхсбанком, звідки вони вивалилися щасливо і палахкотів вогонь попід банею Райхстагу. Віра кинулася Андрієві назустріч, пригорнулася слізною. Підбіг Григорій:

— Андрію дорогий, радий, що живий з пекла!

— А всі наші тут?

— Все в порядку, брате, але нещастя трапилося. Зиновія Штокалку забрали.

— За віщо? Куди?

— Стояли ми тут, виглядали тебе, а він почав фотографувати вогонь над Райхстагом. Підбігли відразу якісь двоє в цивільному й повели кудись. Шульц був біля нас, як побачив — утік до готелю. Треба рятувати, бо можуть розстріляти, під гарячу руку.

— Принеси скоріше візитаційну книжку! Підемо вулицями шукати десь поліційну станицю, розпитати де Зиновія забрали.

За Райхстагом побачили вивіску: «Зіхерштцполіцай». Зайшли до команданта:

— Якесь непорозуміння сталося, пане, заарештували одного з нашої Капелі, мобілізованої до «Кюнстлер Дінст»... робив на пам'ятку якесь фото після бомбардування...

На щастя. Зиновій був ще там, як «шпигун, що фотографував наслідки бомбардування, за дорученням англійської розвідки».

Довга була розмова, здавалося безнадійна спочатку, але захоплюючі записи в книжці й щирі аргументи і прохання — видно вплинули. Телефонував командант до «Кюнстлер Дінст» і ще кудись. Випустили нарешті Зиновія, вже з синяками на лиці. Фотоапарат залишили собі на пам'ятку...

Тієї ночі не було алярму, дісталось Берлінові досить удень. Зібрався увесь рід бандуристів на нараду. Урадили, щоб чимскорше виїхати з Берліну. Але не всім можна було виїхати з приреченого міста. Бандуристи були ніби мобілізовані, під німецькою командою. Вирішили врешті відправити кудись у спокійніше місце жінок і дітей, якнайскоріше. Заходилися з тим уже наступного ранку, використовуючи всі свої сприятливі зв'язки, як і візитаційну книжку. Вдалося. Дістали документ, запакували родини, десь за два дні, на переповнений потяг до Мюнхену. Доїхали вони, під обстрілами, щасливо в Гунтрамсдорф, десь за тридцять кілометрів від Мюнхену. Дали їм усім велику кімнату в сільському «Гастгофі»*

Зітхнули в Берліні бандуристи спокійніше. Гохшпіц ще стояв, наперекір усім бомбардуванням, бандуристи продовжували концертні подорожі до таборів.

Одного дня, повернувшись до Берліну, дістали повідомлення від полковника Дацька прибути увечорі на концерт до відділу Української Пропаганди. Навіть та-

ку установу дозволили тепер німці, хапаючися в потопі за соломинку, вже тепер, коли советська армія перейшла через німецькі кордони.

Поїхали. Передягнулися в сценічні одяги, посідали на стільцях, півколом з бандурами. Чекали. Не сказав Дацько кому співатимуть. «Мабуть, якісь німецькі гості з фронту хочуть розважитися», — подумали.

За кілька хвилин зайшов до кімнати високий, широкоплечий Дацько, запрошуючи до кімнати гостинним жестом якогось невисокого, з аскетичним, інтелігентним лицем чоловіка, десь навколо тридцять п'ять років і жінку, з привітною усмішкою, поруч з ним. За ними вслід увійшли два велетні, ніби з Запоріжжя, в блискучих шкіряних плащах. Гості посідали на кріслах перед бандуристами.

— Дорогі наші бандуристи, — озвався Дацько, — маю честь представити вам ідейного провідника нашої славної Української Повстанської Армії — Степана Бандеру і його дружину.

Не сподівалися бандуристи таких гостей. Підвелися всі струнко, як козаки перед отаманом, а гості до них, з оплесками. Пригадали бандуристи, як ще в Україні, стояла часто почесна варта з автоматами на струнко, після концертів по селах. Так оце он який той легендарний Бандера, що запалив повстанське полум'я в Україні, з патріотичними побратимами! Уявляли його, ще в Києві, таким, як один з тих Залізників обабіч, що охороняли провідника, оце тут, у палаючому Берліні, після того як випустили його німці з концентраційного табору, з надією, що накаже українським повстанцям стати поруч з німцями. А він вислизнув однієї ночі потайки з Берліну...

Звучав той концерт урочисто, надхненно. Промовляв до Бандери Андрій і відповів бандуристам Бандера, змістовно, повільно, нанизуючи думку, ніби разок наміста. Записав такі слова в українській візитаційній книжці Капелі:

«Велике зворушення — мало слів. До сердечної подяки за невимовну насолоду й під'юм, що я їх

* Гастгоф (нім.) — гостинниця, ресторан.

пережив на концерті Славної Капелі Бандуристів ім. Тараса Шевченка, долучую мої найщиріші побажання, щоби дальша мистецька діяльність Капелі принесла такі успіхи й відіграла таку роль, як це судилося бандурі в цілій історії України».

Берлін, 23. I. 1945.

Степан Бандера

Попрощалися сердечно. І не знати куди зникли ті таємничі гості в темряві Берліну...*

Незабаром після того концерту, дістали бандуристи наказ виїжджати до Кілю, ще далі від родин, де в той час були безупинні бомбардування. Німеччина була вже в стадії заключної агонії. Треба було рятуватися, тікати до рідних, щоб не розлучитися навіки.

Побіг Андрій до Дацька. Зфальшували разом той наказ — до Мюнхену, замість до Кілю. Написав Дацько ще й від свого відділу пропаганди відрядження туди. І якби війна продовжилася ще два-три тижні і довідалися німці де зникла мобілізована Капеля, замість їхати до Кілю, — полетіли б голови з плечей. «А чи пан, чи пропав, двічі не вмирати!»

Питав на прощання Шульц з Гошпінцу — як треба вітатися з росіянами, коли прийдуть до Берліну.

— Підносьте руку догори й кажіть голосно «Слава Україні!» — порадив Махия.

— Слява Україні, Слява Україні! — повторював Шульц, щоб не забути.

— Навіщо ти йому так порадив? — зауважив хтось

— Лише для жарту. Як прийдуть сюди товариші, усім тут буде капут, незалежно від того, як вітатимуться з ними.

Біля руїн станції Ангальтер полатали лише одну колію, після останнього бомбардування. Стояв довгий, товарово-пасажирський ешелюн на ній, сичав парою паротяг, товпилося море людей, з наплечниками, навколо.

* Капеля Бандуристів ім. Тараса Шевченка має в своєму архіві цілу книжку подібних ентузіастичних записів визначних українців того часу.

Протовплювалися бандуристи до того ешелюну зі всім своїм пасажирським хистом посадки на потяги в Советському Союзі — і ліктями й коліньми й бандурами. І таки запхалися до вагонів, через двері й вікна. Вже рушав потяг, коли Андрій ухопився обома руками за поруччя біля східців.

Кілька разів зупинявся потяг на перегонах, коли наближалися літаки. Пасажири висипалися з нього обабіч, ховалися поза дерева, припадали, під кулеметним вогнем, до землі. Деяких заносили вже до потягу.

Капеля доїхала щасливо до Мюнхену, в повному складі. Дісталися другого дня до села, де так нетерпеливо чекали їх рідні. Не було тут бомбардувань. Божественно-спокійно починали зеленіти поля й вербові пагініці навесні 1945 року. Просто неймовірно було, після палаючих руїн Берліну, що це дійсність, а не сон. Хотілося помолитися: «Нехай благословенний буде цей дивовижний спокій і ця божественна тиша на віки вічні!»

РОЗДІЛ 31.

Не зважали на те, що така тіснота в їхній кімнаті, де сходилися колись, вечорами, місцеві «бауери»* просидіти кілька годин біля кухля пива, поговорити про господарські справи, пограти в карти. Не було тепер пива в цьому «гастгофі», де їх поселили. І не мали тепер німці настрою грати в карти, коли їхні сини розгубилися по смертельних фронтах. Не знати, чи повернуться коли до рідних гнізд, бодай каліками. І два сини їхнього господаря загубилися десь безвісти, на Україні, звідки прибули до них оці втікачі. Писали колись батькам, що добрі там люди, гостинні. Може через те, були господарі досить привітні до них.

* бауери (нім.) — хлібороби.

Коли приїхали бандуристи, віддали їм і другу, меншу, кімнату на першому поверсі.

Староста села видавав їм трохи хліба, картоплі, ячменю на кашу, одвіяного молока дітям, з молочарні. Знайшли бандуристи поблизу невелику річку, пороби-ли гачки з дроту — мали ще й рибу на юшку. Тільки тютюну ані крихітки і нема де купити, чи проміняти за сорочку. Часом лише якийсь бауер-самарянин да-вав пучечку самосаду за якусь допомогу; курили тоді одну самокрутку з газетного паперу, удвох чи втрох. Пригадували й дитячі роки — пробували курити сухе листя з кущів. А назагал — життя в селі було спо-кійне, лиш часом високо над Гунтрамсдорфом перелі-тали з'єднання літаків добивати Мюнхен.

Десь незабаром після їхнього приїзду, увірвалася до села, вдосвіта, якась німецька військова група — з сотню, як завжди випрасуваних вояків, з гармата-ми. Почали поспішно розкочувати їх обабіч дороги, недалеко від гастгофу, розмотували телефонний ка-бель. Посхоплювалися всі з ліжок, одягалися похап-цем тікати до пивниці, ховали дітей і жінок за бочки. Визирали з пивниці тривожно, припускаючи, що бій, мабуть, буде саме тут, біля них.

Незабаром німці почали змотувати кабель, вико-чували гармати на дорогу, подалися швидко в напрямі до Мюнхену, мабуть, дістали наказ відступати. Пови-ходили бандуристи з пивниці, розглядалися на дорогу й поле за гастгофом. Ніде нікого і не чути стрілянини навколо. «Коли б скоріше вже прийшли американці!»

Десь може за годину після того, показався на полі за гастгофом ланцюжок людей, з рушницями в руках або на плечах. Зближалось десь з тридцять їх, спо-кійно, ніби на прогулянці, без пострілів. Підійшло кілька до гастгофу, у заболочених черевиках з ха-лявками, пом'ятих темно-зелених штанах і дощових піджаках, з нашивками біля плеча. Кашкети ніби якісь мисливські, і рушниці на плечах, цівками донизу. «Не-вже це американське військо?» — подумали. — «Ма-буть, якийсь партизанський загін з лісу».

Один з них, видно старший, з двома срібними ку-

тами на рукаві, запитав по-німецьки, чи є німецьке військо в селі.

— Нема. Були вранці з гарматами, відійшли по-спішно, десь годину тому, в тому напрямі, — відпо-вів хтось із них. А потім запитав: — Ви американці?

— Так.

— Дуже раді, що прийшли.

Старший не відповів, вийняв з кишеньки свищик, подав сигнал.

Вояки повитягали з кишень пачечки цигарок з намальованим на них верблюдом, закурили, простяг-ли пачечки до бандуристів. Закуріло навколо таким пахучим, медяним димком. Здавалось, ніколи не кури-ли так смачно. Один з вояків, що все ніби жував щось, вийняв з кишені пачечку якихсь коротеньких, плес-катих стрічечок, роздав дітям жувати. Ще не пробу-вали вони ніколи таких дивних цукерок.

Зійшлися незабаром усі, з того ланцюжка на полі. Говорили щось по-своєму і палили цигарку за цигар-кою. І не так, аж до цурки, як бандуристи. Потягне диму два-три рази і кинув «бичка», більш ніж пів ци-гарки, на землю, витягнув другу. Доки постояли там з годину, бандуристи також скурили не менш, як по десять, аж голова каруселилась. Але як можна втра-тити таку надзвичайну нагоду, після великого посту без тютюну?! Та ще й з радости, що нарешті амери-канці прийшли.

Хотілося поговорити, розпитати про Америку, що далі тепер має бути з війною, з такими утікачами, як вони. Але як розпитаєш, коли знали тільки сказати «ценкью», як простягали їм верблюда закурити?!

Коли американці рушили далі, без танків, без гар-мат, ніби на полювання, кинулися бандуристи збирати «бички» навколо. Хотілося відразу підхоплювати, як кидали їх на землю, щоб хто не притоптав той скарб, але ніяково було перед американцями. Тепер назби-рали пригорців з десять. Ще й американці дали їм, на прощання шість пачечок з верблюдами.

Посідали урочисто навколо столу, поділили здо-

бич порівну кожному курцеві. Пачечки залишили на обмін за харчі.

— Живемо, хлопці! Американці прийшли! — ляснув Китастий по плечу Цюру, згорнув обережно свій дорогоцінний пайок у давно порожній кесет.*

—**—

Сподівалися всі вони та й інші втікачі з Советського Союзу, що після Гітлера прийде кінець його вчителеві й колишньому союзникові, Сталінові. Думали, здається, логічно — як можуть вільнолюбна Америка й політично-досвідчена Англія допустити, щоб одна шоста земної кулі, з мільйонами невільників у Сибіру, залишилася надалі під владою червоного фашизму? Не треба було й воювати багато, накидати лише листівок з літаків, що американці йдуть визволяти, що кожна поневолена Москвою нація матиме самостійність. Вітали б скрізь хлібом і сіллю. Хіба лише гвардія народобивців з НКВД воювала б проти того. Змели б її самі люди й червоноармійці, що немало комісарів постріляли на фронті в спину в часі війни.

Мріяли всі так, не знаючи, що діялося поза політичними кулісами в Тегерані, Ялті, де так причарував своєю усмішкою американського президента «добродушний дядько Йосип». Відписав йому Рузвельт третину Європи за ту усмішку...

Поривалися бандуристи до Мюнхену, коли проголосили по радіо, що війна скінчилася — порадитися, що їм робити тепер, які перспективи? «Там певно вже зорганізувався Український Комітет, може, тимчасовий табір для втікачів. Бо як будуть жити без роботи, без харчів?»

Пішло їх троє на розвідку до Мюнхену, пішки, але несподівано сіли на потяг у сусідньому містечку, Ердингу й доїхали швидко до Мюнхену. На станції і далі в місті, серед руїн, людей, як у мурашнику. Побачили на площі біля станції вперше американські

вантажні авта, з п'ятикутними зірками на бортах, й дуже здивувалися. «Та ж комуністи мають п'ятикутну зірку, тільки не білу, а криваву. НКВД-исти носять її на кашкетах. Незрозуміло, як може бути на американських автах п'ятикутна зірка!»

Не знали куди йти, де розпитати про Український Комітет. Але випадково пощастило. Проходило двоє повз них й розмовляли по-українськи.

— Вибачайте, — затримав їх Андрій, — ви українці?

— Так. Ви також?

— Так. Приїхали щойно до Мюнхену, шукаємо якусь українську організацію у справах втікачів. Може знаєте щось про те?

— Так, ідемо оце звідти. Тут близенько, Дахауерштрассе ч. 9. Ідіть просто цією вулицею, потім завернете ліворуч до того будинку. На другому поверсі є наші люди. Тільки й вони не знають нічого певного. Пробують нав'язати контакт з американцями, щоб дістати якусь допомогу для втікачів з України та приміщення для табору. Багато наших опинилося в Мюнхені.

— А що взагалі діється навколо, які перспективи для нас?

— Не дуже приємні — братаються американці з комісарами.

І ніби для ілюстрації проїхав повз них американський джип, з білими зірками на бортах. Спереду сидів шофер в американській військовій уніформі, ззаду американський офіцер, у дружній позі з майором, чи полковником НКВД, з криваво-червоною зіркою на кашкеті. Аж здригнулися. Неймовірно, може здалося лише. Але джип зупинився близенько, вийшов американець з енкаведистом, щось розмовляючи дружньо, й пішли на залізничну станцію. «Але як може офіцер з-під Статуї Свободи товаришувати з тим у червоно-синьому кашкеті, що певно стріляв не раз у чинось потилицю, десь у льоху НКВД!?»

Український Комітет був лише в стадії організації. Поінформували делегацію від бандуристів:

* Кесет — гаманець на махорку чи тютюн.

— Пробуємо нав'язати зв'язки з американцями, дістати якусь допомогу, zorganizувати табір, але ще нічого не маємо в руках. Тримайтеся якось тим часом у тому селі, де ви тепер, навідайтеся до нас десь за тиждень, може знатимемо щось певніше. На жаль, нічим не можемо допомогти вам тепер. Кажуть, що колишні громадяни СРСР повинні повертатися додому, але ми не віримо, щоб американці силували людей повертатися на торттури й смерть до Сталіна. То, мабуть, якесь непорозуміння.

Повернулися додому ввечері занепокоєні. Не знайти чи дасть їм ще якихсь харчів староста села. Запала сумна мовчанка на нараді навколо їхнього «колгоспного» столу.

— Я маю пропозицію, — озвався, завжди оптимістичний Євген Цюра:

Вдарим об землю лихом журбою!

заспівав він, на повні груди, своїм надзвичайно ліричним тенором і підхопили спонтанно заспів бандуристи й жінки, аж луна розляглася по гастрофі:

Будемо жити веселіше.

Вип'єм за щастя, вип'єм за долю,

Вип'єм за все, що миліше!

змела козацька пісня журбу з облич, хоч і не мали, на жаль, випити чого.

— І не журіться, — озвався Євгенів побратим, Потапенко, — ми знайшли сьогодні з Євгеном глибокий закуток під кущами на річці — повне відро форелів наловили. На світанку знову підемо туди.

Та викришем вогню,

Та запалим люльку, не журися!

заспівав він оксамитним баритоном.

Отак розвеселився той вечір в родині бандуристів, наперекір невідомо-тривожному завтра. Поприсідалися всі завзято до смачної риб'ячої юшки.

Вранці вирушило їх кілька, з запасними сорочками, штаньми, піджаками в рюкзаках, на всі сторони, до сусідніх сел — вимінювати якихось харчів. Хоч як хотілося курити, тримали на обмін і ті шість пачечок

з верблюдом, що подарували їм американці. То була найцінніша валюта в той час.

Андрій узяв на обмін свій годинник і Вірину кольорову сукню. Не могла вже одягати її тепер. А харчів було треба і їм і їхньому майбутньому нащадку.

— Розпитай, Андрійку, чи є де лікар поблизу. Треба буде, десь може за місяць, — поцілувала чоловіка ніжно на прощання.

— Добре, Вірусько. Може взагалі переїдемо десь удвох, бо як будеш з немовлям у цій тісноті то й будитиме всіх серед ночі.

РОЗДІЛ 32.

В селі, за шість кілометрів від їхнього, побачив Андрій несподівано на одному подвір'ї українського вожа, ніби щось рідне, аж серце ворухнулося жвавіше. «Як він тут опинився так далеко?» — подумав.

Кремезний чоловіча, у чоботях і куценькій жупанині, з сокирою в руці, щось направляв у возі, присівши навпочіпки. Андрій відразу завернув на подвір'я:

— Добридень земляче! Якими вітрами занесло вас аж сюди, та ще й з полтавським возом? — озвався радісно до чоловіка, що випростався здивовано, почувши рідну мову.

— А звідки ж ти, козаче, знаєш, що віз полтавський? І яким вітром тебе принесло аж до мого воза? — озвався чоловік, десь може біля тридцятки, з веселою усмішкою на кругловидному, великому обличчі.

— Знаю, бо сам галушник, з-під Золотоноші. І в нашому селі такі вози, як ваш. Як не впізнаєш? А вітер близенький заніс мене сюди — живемо тут у сусідньому селі, десь 5-6 кілометрів звідси. Звідки ж ви?

— З Миргородщини, угадав ти, що віз полтавський. Здоров земляче, я Іван Мамчич з роду, — простягнув чоловік широчезну хліборобську долоню.

— А я Андрій Гук, вже знаєте, що з Золотоношини, — стиснули собі міцно руки. — І оце цей віз не розтрусився досі, десь аж за тисячу кілометрів, та ще й по наших дорогах?!

— Оце цей самий. І Гнідко наш вірний довів нас аж сюди. Спочиває він тепер у стайні біля сіна, а дружина боронує на полі з господарями. І хлопчина мій, Віталій там десь біля них. Набралися біди в дорозі по самі вуха, але таки втекли від тієї проклятої советської власті.

— Чув може, засудили одного на Соловки на 25 років і питає його суддя, чи хоче щось сказати в заключному слові. «А чи там на Соловках також советська власть?» — питає чоловік. — «Так, так!» « підбадьорує його суддя, може сумління озвалось, що засудив так на довго невинного хлібороба. — «Ну, то засудіть мене ще далі!» — просився чоловік. — Оце ми з Вірою так — хоч і на край світу, щоб більше тих «товаришів» не бачити.

— Ви знаєте, що й моя дружина називається Віра, з Лубень.

— От бачиш як збіглося, треба познайомитися. Може ще й родичі ми якісь далекі, бо й моя дружина з Лубень.

— Може й так. Що ж ви плянуєте надалі?

— А ось, підлатаю добре воза, заробили вже трохи харчів у бауера, та й поганяємо далі. Бачив уже біля Мюнхену, по дорозі, що американці їздять тут з «товаришами». Казали, що треба нам повертатися на «родіну», бодай вона завалилася! Треба далі на захід.

— Наш господар також чув, через німецьке радіо, таке повідомлення, ніби з штабу Айзенгавера.

— Забудьмо про це тим часом. Ходім краще земляче, перекуримо ці справи. Заробив, ось, трохи самосаду у бауера. — вийняв Мамчич кесета з кишені. Посідали на лавці під хатою, розпитували, розповідали про далеку дорогу з Рідного Краю.

— Може й мене з дружиною приймете до товариства, мандрувати далі на захід? Вагітна вона, треба

вже десь ближче до лікаря. Та й дуже тісно у нас жити. Я пішки можу йти за возом, може й допоможу вам щось у дорозі. Мову німецьку трохи знаю.

— А чому ні, з радістю приймемо, охвітніше й веселіше буде в дорозі, бо вже моя стара починає трохи бурчати на мене часом. Набридло вже з місця на місце, ніби цигани. Хочемо виїжджати позавтра. Гнідко вже підкріпився, харчів заробили, а в дорозі ще десь зупинимосся, як не вистачить.

— Переїжджав тут позавчора один наш чоловік з родиною, також возом аж з України. Чув від когось у Мюнхені, що ніби в Авгсбургу, менш ніж сотню кілометрів звідси, є, чи буде скоро, табір наших біженців. То ми й хочемо їхати туди. Радили їхати навколо, бо на прямій дорозі мости побиті. Маю мапу, не заблудимо. Радий мати компанію і Віра моя буде веселіша. Розкажи де ви є, зберіть свої манатки — заїдемо позавтра ранком за вами. І добре, що німецьку мову знаєш, бо ми більше говоримо тут з людьми пальцями, як німі.

— Дякую, дорогий земляче, за братерство, може й ми чимсь віддячимося вам.

— Не думай про те. Як не допомогти один одному в біді? І Віра моя балакуча матиме з ким поговорити в дорозі.

— Може допомогти вам щось біля воза?

— Ні, сам управлюся, вже майже скінчив. Іди краще виміняй щось їсти на дорогу, — провів до воріт. — Он там далі, на цій вулиці, живе заможний бауер, має дочки на твоє плаття. Годинника не міняй, ще пригодиться про чорний день. Поділимося з вами тим, що заробили тут. Бувай здоров, козаче, щасливо, — стиснув міцно Андрієві плечі.

—**—

Не хотілося Андрієві розлучатися з бандуристами, але дружина в такому стані, та й їм просторніше трохи буде. Розпрощалися, вирушили в невідому дорогу.

Зеленіли дерева понад дорогою, щебетали жайво-

ронки понад дорідною, зеленою пашнею на полях. Дві Віри, з віжками в руках, щебетали безконечно щось на возі, вимощеному сіном, і хлопчик біля них. Мамчич і Андрій крокували бадьоро поруч, щоб Гнідкові було легше, оповідали один одному про своє минуле. Майбутнє було зовсім невідоме, що будеш говорити про нього? Рожеві надії на американців затьмарилися.

Коли сонце почало хилитися з полудня, завернули в гайок при дорозі, підгодували Гнідка, пообідали. Витяг Іван триногу, з казанком на дротині, ще з дому, назбирали сушняку, наварили куліщу із засмажкою, як колись на косовиці. Розіслали рядно з воза, посідали навколо казанка, з ложками. Що можна уявити краще під весняним сонцем! Мамчич щось нишпорив у возі, під сіном, повернувся до гурту з плящиною й шкаликом.*

— Ну, якже не випити по чарчині за наше несподіване полтавське братерство?! Заробили ми, ось, у бауера, з моєю старенькою саморобного шнапсу на дорожку, на простуду, — наливав він обережно, щоб не схлюпнути, шкалика, що взяв, на всякий випадок, у дорогу ще з рідної хати: — Ну, дай же Боже, щоб усе було гоже! — спорожнив Іван шкалика одним махом. Націдив обережно, простягнув Вірі: — Випийте за вашого майбутнього козака.

— Не можна ж мені тепер, дядю Іване, хіба що пригубитися до товариства, ось ваша Вірочка вип'є за мене.

— За ваше здоров'я, земляче і за вашу Вірочку, — підніс Андрій свого шкалика. — Чому ви кажете на неї «старенька», погляньте як вона весняно всміхається, ніби райдуга після травневої грозовиці. За нашу українську рідність. Дай Боже, щоб повернулися колись до вільної Батьківщини! — випив Андрій.

Коли вже почало смеркати, показалося якесь невелике село, осторонь від дороги. Попросилися переночувати, на соломі в стайні. Німці були тепер значно привітніші, ніж під час війни. Може й їм зсунувся ка-

мінь із серця. Дали навіть біженцям по кухлику молока й по шматку хліба, на вечерю.

Надвечір третього дня доїхали до невеличкого, чистенького як і скрізь, села, з шпильчастим костьолом на бугрі. Мабуть тому, називалося воно Авхкірхен. Поїхали вздовж вулицею — попроситися десь на ніч.

— А куди ж це ви розігналися, аж з України? — озвався якийсь чоловік, що йшов вулицею назустріч.

— А як же ви знаєте, що ми з України? — зупинив Мамчич Гнідка.

— Таж по возі й на обличчях видно, що наші, з України!

— А ви як аж сюди дісталися? — скочили Мамчич і Андрій з воза, раді, що зустріли рідну людину.

— І потягом, і пішки й під бомбами. Нас тут цілий циганський табір. З'їхалися докупи з Київщини й Полтавщини. Я, Карпенко Семен, агроном, — простягнув чоловік широко руки, привітатися. — Звідки ж ви?

— З Полтавщини всі. Їдемо до Авгсбургу, але вже час попроситися десь на ніч сьогодні.

— То поганяйте до нас, ось тут недалеко, біля костьолу. Хоч і тісно, але знайдемо куток переночувати, — повернувся Карпенко назад.

Вибігла назустріч несподіваним гостям уся українська колонія, з трьохкімнатної, колишньої школи Авхкірхену. Обіймалися, як з рідними.

— Заходьте, будь ласка, повечеряємо разом, раді, що прибули до нас.

Було їх тут п'ять родин, чоловіки з жінками й шестеро підлітків шкільного віку. Все професійні люди — двоє агрономів, учителі, ветеринар, а найголовніше для Віри й Андрія — і лікарка з Умані серед них, з двома дітьми. Чоловік десь загинув у Сибіру. Зібралися таким гуртом по дорозі на захід і тут і там, ніби одна велика родина. Вирішили триматися разом. Плянували також їхати до Авгсбургу. Натрапили в цьому селі на доброго старосту. Дозволив їм оселитися у цій колишній школі, ще й з харчами допоміг трохи.

* Шкалик — невеличка скляночка, десь 1/3 звичайної склянки.

Заробляли тепер у бауерів потроху на прожиток, а найбільше лікарка, що вже мала чимало місцевих пацієнтів. Пригадав Андрій, поглянувши на неї, свою засмучену мадонну, там біля воріт, у сибірському таборі... Пощастило їм приютитися тим часом, тут спокійно, ніж мандрувати далі в невідоме. Чули також, що советські комісари полюють по містах за втікачами з Советського Союзу й забирають їх силоміць на «родіну». У цьому закутку їх ще тим часом не було.

— Прийняли б вас, з радістю до себе, але бачите як тісно. Підіть завтра до місцевого старости. Він добрий чоловік, релігійний, може знайде й вам якесь мешкання. А згодом вирушимо разом до Авгсбургу, коли щось певніше довідаємося звідти про український табір. Дев'ять кілометрів звідси, у Кавфбойрені, вже організувався Український Комітет. Шукають якоїсь допомоги для втікачів. Маємо зв'язок з ними. І вашій дружині вже небезпечно трястися на возі, — зауважила лікарка.

— Добра порада, дякуємо за щирість.

Пішов Андрій уранці з Мамчиком до старости:

— Казали нам наші люди, що живуть у школі, що ви добрий чоловік. Може й нам ще дасте якесь приміщення тимчасово. Небезпечно трястися на возі далі моїй дружині, вагітна, вже дев'ятий місяць. І ми й кінь наш будемо працювати десь у бауера, заробимо собі на харчі. Допоможіть, будь ласка, вам Бог віддячить, що допомогли людям у біді, — говорив Андрій.

Розпитав їх староста хто вони, звідки. Розказав йому Андрій трохи про свою втечу з Сибіру.

— Трохи багато біженців для нашого малого села, — озвався староста, — але спробую допомогти ще й вам. Тут десь за кілометр від села, є наші чотири бауери. Один з них має порожню хатину, там раніше жили робітники. Поїдемо зараз до нього, попрошу щоб прийняв вас.

Там вони й оселилися. Хатина стояла осторонь від дороги, під самим лісом. Мала дві кімнатки, з дерев'яними ліжками й солом'яними матрацами, невеличку кухню з залізною піччю на дрова, саморобним доща-

ним столиком і чотирма ослінчиками. Ще й невелика повіточка на дрова. Кращого палацу, на цей час, не могли вони собі й уявити.

Заходилися гуртом — помили вікна, одвірки, підлоги, ліжка, все, аж до останньої порошокки, як перед святом на Україні. Понаносили до повіточки сухого гілля з лісу. Наварили кулішу, щасливі що знайшли такий спокійний притулок. Ще й молока глечик і свіжу, запашну хлібину принесла їм бауерка ввечорі.

Удень працювало їх троє, з конем, у бауера. Віра порядкувала в хатині, повідчинявши віконця, підспівувала. Чекала їхнього хлопчика вже з дня на день, спокійна, що лікарка своя є поблизу. Вечорами йшли до Авхкірхену, або до них приходили приятелі звідти, прогулювалися разом по лісі, співали.

За два тижні з'явився на світ ще один, золотоволосий, український втікач. Назвали його Дмитром, на пам'ятку про діда, що загинув в Україні безвісти. Змайстрували йому з соснових дощечок колиску, причепили до стелі біля ліжка на мотузяних вірвечках.* І райдужна мама підспівувала йому: вечорами потихеньку, бабусину колискову:

Ой ну люлі, люлечки,
Шовкові вірвечки...
Ой ходить сон коло вікон,
А дрімота коло плота...

РОЗДІЛ 33.

Одного ранку пішли Андрій з Мамчиком до Кавфбойрену довідатися в Українському Комітеті, чи є які новини для втікачів. Десь близько сотні їх з околиці купилося навколо невеличкого будинку Комітету, з таким же наміром, як і вони.

Ще нічого певного не знали там. Сказали лише,

* Вірвечки — мотузки, якими прикріплене гойдацьке (коляска) до стелі.

що вже організується український табір в Авґсбурґу, та що американці дають трохи харчів. Але приїздять там комісари з американцями майже щодня, агітують повертатися на «родину» добровільно, бо заберуть згодом силоміць. З Комітету радили людям почекати в своїх закутках. Видавали втікачам із Східньої України довідки, що вони жили перед війною в Західній Україні, під Польщею.

Дістали й вони такі довідки, на всякий випадок.

Вийшли на подвір'я поговорити з людьми, пошукати ближчих земляків. Було вже десь біля полудня.

Раптом засюрчали пронизливо поліційні сюрчки, зі всіх сторін оточили подвір'я американські джипи. Підкотилися до будинку два вантажні авта. Повискакували з них американські вояки, з рушницями наготові, розбіглися навколо й енкаведисти поза ними, з пістолями при поясах.

Люди кинулися врозтіч на всі боки, але зі всіх боків наставили проти них цівки рушниць. Не було часу роздивлятися, чи роздумувати — куди тікати.

— На пролом усі, не даймося! — гукнув щосили Андрій. — У цей бік! — шарпнув Мамчича за руку, зиркнувши швидко навколо.

Кинулися до вузького провулка поза будинком. Рвонув Андрій обома руками рушницю від американця, кинув набік. Мамчич звалив його з розгону грудьми на землю, збив навідліг енкаведиста, що кинувся до них навперейми. Ще четверо вирвалося за ними вслід, побігли поза сусідній будинок. Андрій з Іваном добігли до кущів понад річкою. Зупинилися прислухатися. Пострілів не було чути, лиш невиразні вигуки й гуркіт моторів ззаду. Пішли спокійніше поміж прибережними кущами, вздовж вузької річки, завернули поза містечком на схід до Авхкірхену. Йшли мовчазно полями, обминаючи дорогу.

— Не повірив би, коли б розказував хто, що американці ловлять утікачів з «советського раю» комісарами на розправу, — озвався Андрій обурено.

— Мабуть, хотять догодити своїм союзникам. Коли і вони дістануть собі в спину ножа від «товари-

шів», якщо не отямляться з ким товаришують, — зауважив понуро Іван.

Зайшли до школи розказати неймовірну новину, щоб були насторожі, бо можуть під'їхати несподівано й забрати безборонних, як курей у клітку. Радилися що робити, бо мабуть нищпоритимуть людолови і в цій околиці. Розказали старості й своєму господареві та просили, щоб не казали про них, як питатимуть.

Другого ранку вся колонія зі школи прибула до їхньої хатини під лісом, посадили дозорця біля віконця на горищі. Звідти видно було всю дорогу до села. Коли б показалися на дорозі які авта, тікатимуть усі до лісу. Двоє пішло до Кавфбойрену на розвідку. Повернулися надвечір з рапортом — десь половина людей вирвалася з облави. Інших, включно з головою Комітету, загнали на авта, й повезли невідомо куди, мабуть десь до репатріяційного табору. Радили їм ховатися тим часом, доки довідаються щось з Авґсбурґу, вже послали туди гінця, щоб визволяти якимось полонених.

Як уже стемніло, пішли їхні гості, осторонь, понад дорогою до своєї школи, бо ніде було ночувати в хатині. Ранком знову скупчилися навколо хатини, біля лісу, вартували по черзі на горищі.

Третього дня показалися два джипи на дорозі від Авхкірхену. Подалися всі вони, з коліскою, вглиб лісу. Вартувий виглядав з кущів на узліссі. Зупинилися джипи біля господареві хати. Вийшов американець з комісаром, розпитували чи нема тут втікачів з Советського Союзу. Сказали їм, що нема, що там у хатині живуть німецькі втікачі з Мюнхену, працюють тепер на полі.

Під'їхав один джип до їхньої хатини, відчинили двері подивитися, заглянули в повіточку, й поїхали в напрямі до сусіднього хутора.

Почав шелестіти дощ по верхів'ях дерев, згніздилися попід густою ліщиною, не виходили з лісу, аж доки вартувий прийшов сказати, що «мисливці» поїхали назад до Авхкірхену.

Покликала їх милосердна бауерка до своєї про-

сторой кухні — наварила повний казан картопляної юшки, покряяла три хлібини, напоїла дітей молоком.

Ще кілька днів ховалися вони зранку аж до темряви в хатинці під лісом, бо роз'їздилися в околиці по дорогах американські джипи з людоловами. Як смеркало, не чути їх було. Мабуть, не вдалося червоним комісарам навчити американців хапати людей серед ночі, як звикли вони робити на «родіне». Певно не дозволяли їм самим полювати, без американських партнерів.

Коли заспокоїлося ніби, надіслали знову післанців до Кавфбойрену. Там знову вже зорганізувався неофіційно Український Комітет — обороняти якимось утікачів, рятувати тих, що їх забрали. Порадили їм тепер їхати до Авгсбургу, бо довідалися вже напевно, що там зорганізувався великий табір утікачів з України, в колишніх військових касарнях, і що якась американська УНРРА харчує їх.

— Поганяйте туди, легше буде оборонятися гуртом від комісарів. Десь п'ятдесят кілометрів звідси, пішки легенько дійдете за два дні. Тільки не йдіть головною дорогою. Комісари ще вештаються навколо, агітують на «родіну», але ніби не мають тим часом права забирати тих українців, що мали перед війною польське, чи інше громадянство. Ви маєте вже довідки. Ось тут адреса табору в Авгсбурзі, щасливо. Повідомте, чи дісталися туди без перешкод.

Не було що довго збиратися. Порадилися в школі, розглянули по мапі, подякували старості Авхкірхену і господареві хатини під лісом, й вирушили через день до Авгсбургу.

На возі Андрієва Віра, з віжками в руках і колискою з немовлям при боці. Троє менших дітлахів біля неї, поміж клунками й рюкзаками. Інші — по боках і ззаду за возом. Дивна процесія. Скрізь по дорозі оглядалися за ними люди.

Ночували дві ночі у придорожніх селах, десь у клунях, ще й попоїсти щось давали їм німецькі хлібороби. Третього дня пополудні завернули на приміську асфальтову, широку дорогу.

Назустріч їм показалася валка вантажних авт. Скрутнули вони, похапцем, набік з дороги, й зупинилися тривожно. На передньому вантажникові, з білими американськими п'ятикутними зірками на бортах, якісь п'яні молодці горланили «Катюшу», розмахуючи червоним прапором, з серпом і молотом, понад головами. Інший тримав фанерного щита, з вусатою мордою Сталіна. Замахали до них руками, закричали щось невиразне.

Наступних вісім вантажників були напаковані вщерт мовчазними, похнюпленими постатями. Дехто витирав слюзи з щік долонями. На задньому вантажнику, також з червоним прапором і мордою Сталіна, горланили, такі ж типи, як і на передньому, московську пісню. Їхала валка повільно, мабуть, щоб продемонструвати краще прапори й портрети.

Трохи віддалік позаду, котився за валкою джип, з американцем і комісаром, в обіймах через плечі. Зупинився джип проти них:

— Куду направляєтесь? — вигукнув комісар, видно добре підхмелений.

— В репатріаційний лагерь, на родіну! — гукнув до нього Андрій.

— Маладци, родіна ждєт вас! — показав рукою на схід комісар. — Знаєте адрес?

— Знаєм, товарищ комісар!

— Маладци! — ляснув комісар шофера по плечі й джип покотився далі.

— Бодай ти з своєю родіною крізь землю провалився, — додав Андрій, коли джип загуркотів далі.

РОЗДІЛ 34.

Вже сонце схилялося до обрію, коли допиталися вони нарешті до українського табору в Авгсбургу. Гнідко спереду, а вони за ним — наблизилися до ґратчастих воріт.

На великому просторі, оточеному цегляним парканом, розбіглися, в різних напрямках, цегляні трьохповерхові касарні. На площі поміж ними й поміж будинками, метушилися люди. Біля великого будинку, навкісь від воріт, розтяглася довга черга, чоловіки й жінки, з бляшаними відерцями в руках, мабуть, по вечерю.

Біля воріт стояло двоє вартових — перевіряли перепустки, коли хто виходив, чи заходив до табору.

Андрій з Карпенком підійшли до вартової будки:

— Добри вечір. Ми втікачі з України. Комітет у Кавфбойрені направив нас до вашого табору. Двадцятро нас, дорослих і дітей і немовля в колиці на возі. Пропустіть, будь ласка, до табору. Потомилися вже в далекій дорозі.

— Співчуваю вам, але не маю права пропускати будь-кого без перепустки, або дозволу від команданта табору. І наврод, чи він вас прийме, бо табір уже переповнений.

— То дозвольте нам поговорити з командантом. Куди ж ми подінемося проти ночі, з дітьми?

— Нема вже його в канцелярії, пішов на вечерю, чи десь по таборі. Я дам вам тимчасову перепустку, на мою відповідальність, тільки ви повинні повернути її мені, з підписом команданта, коли будете виходити. Запитайте людей біля їдальні, хтось покаже вам команданта, чи скаже де він.

Подякували, сказали своїм чекати біля воріт, й пішли поміж люди до їдальні. Побачив Андрій віддалік якусь, дуже знайому, невисоку постать, що йшла повільно, з відерцем, через площу. Не міг пригадати відразу, приспішив ходу. Порівнявся, глянули один на одного широко-здивованими очима:

— Андрію, мій рідний, де ж ти тут узявся, брлате?! — розпростер обійми до нього Нестор Городовенко, зі своїм, таким знайомим, «рл», аж відерце покоїлося з руки на брук. Карпенко підхопив його.

— А як же ви тут опинилися, наш славний маестро? — завмерли на мить, мовчки, в обіймах. Від-

хилили голови, поглянули пильно одне на одного, ніби сумніваючись, чи це вони.

— Про це потім поговоритимемо багато. Я ж і не чув, що ти в нашому таборі. Казали мені, що ти з бандуристами в Берліні. В якому ж бльоці ти живеш? А де ж наші дорогі бандуристи?

— Бандуристи всі й родини їхні живі й здорові, біля Мюнхену. Про це також поговоримо багато. Я не живу тут, оце щойно прибули цілим нашим циганським табором з-під Кавфбойрену. Ловлять там комісари наших людей на «родіну». Порадив наш Комітет їхати до Авсбургу. Не пускає варта без дозволу команданта до табору. Пустили нас двох, поговорити з ним. Шукаємо, сказали, десь у таборі... А це мій компаньйон, агроном Карпенко, познайомтесь.

— Ходіть зі мною, знайдемо десь, напевно допоможе. Ти, мабуть, знаєш його, ще з Волині, Черкасевич.

— Сотник Черкасевич, високий, лисий?

— Той самий. Табір уже переповнений, не приймають більше. Але він добрячий чоловік, скомбінуємо щось. Такий радий я, що ти знайшовся, навіть не уявляєш! Пішли шукати команданта. Ми вже більш ніж місяць тут, зорганізували чудовий хор. Кілька з моєї «Думки», решту тут назбирали. Треба нам адміністратора саме такого, як ти. Але про це потім... Он там Черкасевич, ходім швиденько, щоб не зник десь, — потягнув Андрія за руку.

— Пане Гук, якими вітрами?! Вітаємо в нашому таборі! — розпростер Черкасевич руки на зустріч до Андрія. — Пам'ятаєте, як ми, ще на нашій рідній Волині, заспівали тоді широко, на вечері з бандуристами «Ой гіля, гіля, гусоньки на став!»? Незабутня навіки зустріч!

— Певно, що пам'ятаю, — пригадав відразу, коли Нестор Теофанович сказав що Черкасевич тут командантом, я зрадив. Втекли оце до вас від комісарів, цілим циганським кодром, але не пускають до табору без вашого дозволу.

— Скільки ж вас усіх?

— Дев'ятнадцять дорослих і підлітків, моя дружи-

на з немовлям і кінь Гнідко з возом, аж із Гоголівського Миргороду.

— Багатенько трохи. Маємо вже понад дві тисячі. Американці заборонили приймати більше. Але скомбінуємо якось ще й з вами, на ліву руку. Не боїтеся переночувати дві-три ночі в гаражі, на солом'яних матрацах, доки розтрусимо вас якось по кімнатах?

— Певно що ні, хоч і під зоряним небом, лише б за вашими ворітьми.

— Ну, то ходімо.

Пішли до воріт і Городовенко з ними, з відерцем, забувши про вечерю...

Розташувалися всі, галасливо, радісно у великому цегляному гаражі — позамітали, порозстеляли матраци на цементовій підлозі, позносили свої клунки. Прив'язали Гнідка біля воза, з репухом сіна. Повів усіх Черкасевич до горохової юшки в їдальню. Позбігалися люди розпитувати — якими дорогами, звідки? Прибігла дружина Городовенка, Настасія Степанівна, — завжди привітна, сердечна, як янгол. Розцілувала Андрієву Вірочку, Андрія, забрала немовлятко на руки:

— Кінчайте вечерю, ходіть до нашої кімнатки. Маленька, але помістимося якось. Поговоримо про наші мандри. Такі раді, що ви прибули до нас!

Черкасевич забрав Андрія до канцелярії видати новоприбулим талони на харчування:

— Вранці матимете каву й хліб, дітям порошковане молоко; в обідню пору і ввечері — якусь гарячу юшку. Рейка дзвонить до їдальні. Зайдіть завтра до нашої комори, дістанете відерця з-під консервів на юшку й ложки, якщо не маєте власних. Як привезуть нам щось додатково, дістанете свій приділ.

— Дякую за все, шановний приятелю. Не забудемо вашого побратимства. А як тут з репатріацією?

— Приїжджали вже не раз комісари з американцями, повинні були всі люди збиратися вислухувати їхню агітацію, щоб їхали до «демократичної родини», яка чекає так «радісно» на нас. Кожного разу заганяли їх люди на слизьке питаннями і про розкуркулення й про Сибір, про розгром церкви, про мільйони селян

знищених голодом, про Вінницьку масакру й інше. Сходили комісари з трибуни, як пси з хвостом між ногами, витирали піт на мордах. А американці прислухалися, записували ті питання від перекладачів.

Був у нашому таборі і Ля-Гвардія, голова американської УНРРА, що допомагає нам. Казав у промові до таборян, що всі колишні советські громадяни мусять повертатися на «родіну», хочуть чи ні. Розказували йому люди, через перекладача, чимало про ту «родіну», але щось не дуже прислухався він до того. Казав, Рузвельт із Сталіним підписали умову про репатріацію.

— Позабирали вже тут навколо на «родіну» тисячі тих, що їх німці привезли зі Сходу на примусову роботу. Мало кому пощастило втекти з оточених таборів. Наші всі «східняки» мають уже довідки, що вони є польські громадяни. То звичайно фальшивка, але ж треба якось рятувати людей від советської погібелі.

Комісари знають про те, вже два рази приїжджали з американцями нищпорити в нашій картотеці, виписували імена. Але тим часом, нікого не пробували забирати силоміць. Мабуть, американці починають розуміти трохи, що то за «родина»... Казали мені не пускати до табору комісарів, якщо прийдуть коли самі.

А поза тим, не дамося без бою, коли б пробували забирати. Щодночі виставляємо варту на всі сторони, щоб не накрили зненацька. Поговоримо ще завтра, друже. А тепер вибачайте, маю ще купу різних справ. Та й Городовенко вас чекає. Я забіжу туди пізніше. Радий, що допоміг вам, — стиснув обома руками Андрія за плечі.

Забіг Андрій на хвилинку до гаражу, подивитися як влаштувалися на ніч, роздав талони на харчування й побіг до Городовенка.

—**—

В маленькій кімнатці, ніби коридорчик, притулилося під стіною двохповерхове ліжко. Під вікном стояв столик, два стільці і ще трохи простору навколо. Дмит-

рик уже спав солодко на ліжку, а Віра розповідала про їхні мандри.

— Вітаємо, Андрію, у нашій хаті! Живемо, як королі, в окремій кімнаті! Маленька, правда, але в більших живе по 3-4 родини, ковдрами повідгороджували свої ліжка. Добре, що є дах над головою. Жінки хай собі говорять, а ми підемо з тобою на пробу хору, до їдальні, чекають уже. Ночувати будете у нас. Постелимо тобі матраца на підлозі.

— Та ж незручно так стискувати вас, в гаражі переночуємо.

— Справа не потребує дискусії, вже вирішено.

В порожній тепер їдальні вже чекали хористи свого диригента, десь понад півсотні жінок і чоловіків. Андрій відразу вгледів кілька знайомих облич, ще з київського хору «Думка». Привіталися сердечно.

— Дорогі друзі! — озвався Городовенко. — Прибув до нас сьогодні, несподівано, мій дорогий приятель Андрій Гук. Дехто з вас знає його ще з Києва, пам'ятає його добрі діла для нашого хору. Я сказав йому вже трохи про наші наміри й плани, запросив його бути адміністратором нашого хору. Кращого не знайдемо. Ще й німецьку мову добре знає. Яка ваша думка?

— Одноголосна! — заплескали всі.

— Дякую всім вам за пошану й довір'я, спробую зробити для хору якнайбільше. Але в наших непевних умовах, тяжко щось гарантувати. Будемо радитися всі, щоб вийшло на добре, — відіззався Андрій.

— А тепер до роботи, — підвівся Городовенко. — Заспіваємо спочатку нашому адміністраторові «Херувимську» Бортнянського.

Піаністка подала акорд і зала наповнилася повнозвучним, урочистим хоралом аж попід стелю.

— Ну, як звучить, Андрію? — запитав Городовенко, коли зазмер останній контрапункт.

— Чудово! Відразу впізнати вправну руку нашого Нестора Городовенка!

— А яке б ти ім'я порадив для хору? Не маємо ще.

— Хор «Україна», — без надуми відповів Андрій.

— Добре ім'я! Згода? — звернувся він до хористів.

— Так, згода! — відгукнулися одностайно.

Переспівали вони увесь репертуар з композицій Бортнянського, Веделя, Стеценка, Баха, що його готували вже місяць, до концерту по німецьких соборах. Подав їм таку ідею славнозвісний органіст Авгсбургського собору, що з ним нав'язав контакт Городовенко. Мали вже одну пробу в соборі, з органом. Органіст і кілька присутніх німецьких гостей були неймовірно захоплені. Обіцяли нав'язати контакт з катедральними соборами чи відомими концертними залами в інших містах. Плянували перший концерт в катедрі Авгсбургу.

— А на закінчення — заспіваймо хлопці нашому адміністраторові його улюблену, — підійшов Нестор до піаністки й показав партитуру.

Гей, злітались славні орли-гайдамаки,

Степами, лісами — в Чигирин гуляти!..

розлилася, як дніпрова повінь, буйна гайдамацька пісня.

— Ну от бачиш, які наші люди співучі, — озвався Нестор, коли виходили з залі. — Мали б лише волю літати з нашою чудовою піснею по світі.

— Та ще й під такою пісенною рукою, як ваша! Мені здається, що добре було б організувати перший концерт тут, для таборян. Бачите, як багато зібралось їх тут, прислухатися попід стінами? Запросити на той концерт якнайбільше американців, що мають зв'язок з табором і тих, що привозять сюди комісарів. Це напевно допоможе таборові. Що ви на це?

— Добра думка, абсолютно. Вже завтра берися за цю справу, порадься з Черкасевичем, щоб вийшло найефективніше. Ми готові до концерту.

Прийшов до Несторової кімнати й Черкасевич, приніс плячину, що подарував йому американець, дві пачки цигарок з верблюдом — тримав саме для такої нагоди, як оце. Пригадували свої буряні подорожі, від Києва, через Волинь, Львів, Брно, Відень, Берлін — аж сюди, до Авгсбургу. Вирішили організувати концерт хору на наступну суботу.

Вже другого дня перед вечерею, біля їдальні, ви-

ставили велику афішу славного київського маляра, Вадима Доброліжа:

Концерт Хору УКРАЇНА
під керівництвом НЕСТОРА ГОРОДОВЕНКА

Знали всі те славне ім'я, ще з України.

З колишньою вчителькою англійської мови, Сороченко, помчав Андрій до міста. Чоловік Сороченко згинув безвісти ще 1937 року. Втекла вона з маленькою Маринкою з проклятої «родіни» аж сюди. І аж до вечора вишукували в місті керівних американців, запрошуючи їх на концерт.

Чотири передні ряди заповнили американські гості, на чолі з генералом, командантом Авгсбургу. Колишній сотник Української Армії, Черкасевич, світив своєю лисучою, ніби воском натертою, лисиною, поруч з ним. А поза ними повнісенько таборян, на лавках, попід стінами.

Відхилилася завіса, заплескали хорові оваційно. На передкін вийшов Андрій, з перекладачкою:

— Шановні наші гості, земляки й землячки! Ще як був я маленьким хлопчиком, мій тато розповідав мені на Україні казку про Статую Свободи, що стоїть на порозі казкової країни волі — Америки...

Замовк, щоб переклала його слова пані Сороченко.

— Мій тато, що так любив ще змалечку, заборонену комуністами, церкву, організував, з такими ж старенькими як і він, підпільну церкву в повітці, на передмісті Черкас 1938 року.

Дві неділі молилися вони перед саморобним дерев'яним хрестом, щоб визволив їх Бог з московської комуністичної неволі й терору, щоб прийшла колись і на нашу Україну воля й справедливість.

На третю неділю під'їхало до тієї повітки два вантажні авта НКВД, з червоними п'ятикутними зірками на бортах...

Вискочили з авт комісари, забрали 80-річного священика, мого 73-річного батька й з пів сотні інших дідів і бабусь до в'язниці, на тортури, лише за те, що молилися Богові. Ніхто з них не повернувся додому...

Пощастило нам вирватися, під час війни, з тієї комуністичної неволі. Але й тут, на європейській території, що її визволили американці від гітлерівського фашизму, полюють за нами, за нашими старенькими батьками й маленькими дітьми — сталінські червоні фашисти...

Вітаючи на цьому концерті наших американських друзів, що дали нам, бездомним, притулок і допомогу, ми твердо віримо, що вільнолюбні громадяни з-під Статуї Свободи не дозволять комісарам Сталіна, колишнього союзника Гітлера — забирати ні в чому невинних людей на смерть і невільництво.

Вся зала і хор на сцені вибухнули оплесками. Як затихли оплески, Городовенко підніс руку:

Вкраїно мати, кат сконав,
Не даром бились ми за волю...

залунав могутній марш Стеценка. Гучномовець розвівав його понад сотнями слухачів на площі, що не мали місця в залі.

Американці свистіли й тупотіли ногами після кожної пісні, виявляючи своїм дивним способом своє захоплення. Після концерту обступили навколо хористів, розпитували, частували цигарками, гумками. Аж піт виступив на чолі в Сороченкової й інших імпровізованих перекладачів, що навчилися вже трохи англійської мови.

Другого дня надіслали американці до табору вантажне авто, з консервами й цигарками, для хору. І дві пляшки шнапсу окремо — диригентові. Направили те добро до спільної комори, тільки ті пляшки і кілька пачок цигарок передали Городовенкові на творче натхнення. І не приїжджали вже комісари скликати на мітинги про «щасливу родину».

За тиждень після того концерту виїхав хор «Україна» на шість концертів до соборів і до славної концертної зали в Байройті. Тисячі німців і американців слухали, мабуть уперше, чудовий український хор. Успіх був надзвичайний.

— * * —

Десь за місяць, як повернули з турне, прийшло розпорядження, що мають американці перевезти половину людей з їхнього перевантаженого табору до Фюссену, в південній Баварії, де за сто кілометрів на південь від Авгсбургу. Занепокоїлися люди, боялися, чи не завезуть їх, замість до Фюссену, до репатріаційного табору на «родіну». Побігли до генерала, що був тоді на концерті. Запевнив, що ні.

Шкода було розлучатися з друзями, знайомими, але що вдієш? Хор «Україна» виїхав у повному складі й колонія з Кавфбойрену також. Мало не з плачем продав Мамчич свого вірного, миргородського Гнідка, до приміського городнього господарства. Пакувалися вранці, зі своїми мізерними манатками, на вантажники й опинилися пополудні щасливо в колишніх військових касарнях на околиці Фюссену, під Альпійським узгір'ям. Назвозили їх тут де за біля трьох тисяч. Розмістили трохи просторніше. Городовенко й Андрій з родиною дістали дві невеличкі кімнатки поруч, три на чотири метри кожна, без сусідів за ковром. Командант табору знав Городовенка й Андрія ще з України, радий був, що хор опинився в їхньому таборі, хотів влаштувати вигідніше.

— Андрію, мій рідний, така щаслива я, що маємо нарешті свій приватний куточок, — пригорнулася, як хміль до тичини, Віра, прибравши кімнатку, приспавши Дмитрика в колісці, замкнувши двері. — Не йди вже на пробу цього вечора. Будемо лише вдвох, як у нашій пісні — «Тільки ти зі мною, тільки я з тобою!» як тоді вперше, в Києві. Пам'ятаєш? Я ніколи не забуду тієї ночі. Нехай буде така чудова й сьогодні. Хоч і небезпечно в цей непевний час, але я хочу ще одного золотого хлопчика, такого як тато.

— Добре, Вірусько, моя кохана! — обійняв ніжно, відчував як б'ються їхні серця на їхніх устах...

Хтось постукав обережно двічі до кімнати. Мабуть, Нестор після співанки хотів поговорити, як звичайно. Але вони не озивалися. Як можна було сполохати таку чудову симфонію їхнього щастя?

— Андрію мій чудовий, я так завжди скучаю за

тобою, як поїдеш де, — шепотіла Віра, пригорнувшись до нього, ніби веселка до легесенького туману понад річкою, після дощу. Перебирала ніжно пальцями його скуйовджену чуприну: — І Дмитрик наш часом плаче, як тебе нема вдома, не вміє тільки сказати, що за ріднесеньким татом. Співаю я тоді журливо, як Несторові перепілки: «Звідки ж тебе виглядати, чи по степах, чи по лугах шукати, чи сокола послати?...» — заспівала пошепки, притулившись губами до його вуха.

РОЗДІЛ 35.

Організували незабаром перший концерт хору в таборі, запросили — як і в Авгсбурзі — американських гостей. Здобули пісню двох ентузіастичних друзів: американську студентку, Присциллу й англійку середнього віку, місс Макінтош, що працювали в УНРРА. Приходили вони після того концерту, майже кожного разу, на проби хору, допомагали то тим то сим хоро-ві, дістали матеріалів на нові сценічні одяги. Андрій виїжджав з табору, час від часу, в справі організації концертів.

Життя в таборі пульсувало. Зорганізували церкву, школу для дітей, різні курси для юнаків. Було досить колишніх учителів, викладачів вищих шкіл. Ніби спокійно було тим часом з репатріацією, але незабаром знову почали приїжджати до канцелярії табору комісари, з американцями — виписували прізвища з картотек. І чутка була, що бенкетують разом у міському ресторані.

А потім надійшла до них дуже тривожна вістка. Прибули до їхнього табору два втікачі з Кемптону, з такого табору як і їхній тільки було там менше, де біля тисяч чоловіків, жінок і дітей. Розказали їм про трагедію того табору:

Сказали людям увечері, що завтра вранці мають

відвезти їх на «родіну», деє 410 людей з їхнього табору, прочитали імена в мертвій тиші. Неймовірний жах запанував над табором. Збіглися всі люди до імпровізованої церкви в таборі — молилися цілу ніч про рятунок, вірили, що не потягнуть їх з церкви вільнолюбні американці, на смерть, на тортури.

Вранці оточили церкву американські вантажники. Московський генерал Данілов зайшов до церкви з американським офіцером. Перервали причастя приречених на смерть. Наказали виходити, вантажитися. Розпачливе ридання залунало в церкві. Кордон молодших оточив старших, жінок і дітей — рятувати.

Але наказ був від самої вершини, від тих, що гостював їх Сталін із своєю «чармінг» усмішкою в Ялті кав'яром і водкою. Не могли, звичайно, американські військові поліціанти не послухатися наказу і сказали їм ще згори, що це військові злочинці. Кинулися на людей люто — волочили з церкви за руки, за ноги, за волосся, за бороди. Обірвали на священниках, що кинулися з хрестами рятувати, ризи. Перевернули престол, порвали корогви, поскидали ікони, Євангеліє на підлогу. Били людей по головах, по плечах, держаками рушниць — щоб виконати Сталінові ту неймовірну Ялтинську угоду. Напакували врешті вантажники, повезли на «родіну».

Кидалися люди з вантажників сторч головою на дорогу. А цим двох пощастило вислизнути з табору через каналізаційні рури.

Занепокоїлися люди в Фюссені, не спали ночами. Радилися що робити — чи тікати з табору. Але куди втечеш? Знову в комісарську пастку, деє на дорозі? В таборі безпечніше, мабуть. Тут їх понад три тисячі, легше боронитися разом. Не дадуться живцем на ту стопрокляту «родіну».

Насунула незабаром та чорна, ялтинська хмара і на їхній табір у Фюссені. Ще не розвиднилося зовсім, як розбудив людей хрипливий таборовий гучномовець. Наказував, щоб такі й такі — називаючи імена — з'явилися негайно до таборової залі «на перевірку».

Заворушилося в касарнях, як у збуреному мурашнику. Кинулися люди до дверей, на площу — боронитися гуртом, але біля кожних дверей стояли американські вартіві з наставленими рушницями. Випускали лиш тих, кого викликав зловісний гучномовець. Побігли назад до вікон — розглянутися навколо. На мурах, поза касарнями, сиділи навколо американські вояки, з рушницями на поготові. Поза ними вешталися якісь типи, певно комісари.

Біля таборової залі стояли американські вантажники. Наставленими цівками й прикладами рушниць американці заганяли до них, як худобу на різню, тих, що виходили з залі після «перевірки».

Люди вирвалися нарешті, масою, з будинків, відкинувши набік вартівих. Збіглися трьохтисячною масою на площу, заблюкували, стіною одчайдушних людей, вантажники. Лиш чотири їх, із здобиччю, встигло вирватися за ворота і, слідом за ними вислизнула з воріт перекладачка Сороченко — побігла до друзів хору за порятунком. Поїхали вони відразу деє до американського штабу...

Ранковий вітерець полоскав чорні прапори над касарнями. Табір проголосив голодівку. Священники відправляли на площі похоронну Службу Божу...

Пополудні під'їхали джіпом до жалібного натовпу на площі їхні унівські друзі, з американським полковником. Зняли облогу з табору, повернули надвечір тих, що заарканили советчики на «родіну» і двоє мертвих, що врятувалися навіки від неї, вискочивши по дорозі з швидких вантажників...

— ** —

Деє за три місяці після тієї бурхливої події в їхньому таборі, розвезли американці людей з Фюссену в кількох напрямках. Андрієва родина була в списку до табору в Міттенвальді, деє за сорок кілометрів від Фюссену. Сказали, що й хор «Україна» від'їде завтра до того ж табору. Попрощалися з Городовенками «до

завтра». Але те завтра чомусь змінилося і хор завезли з іншою групою, до табору під Мюнхеном.

Шкода було Андрієві розлучитися з друзями. Але Віра була рада, та й він, до певної міри, що не доведеться їздити тепер навколо в справі організації концертів. Непевний був час — могли знову оточити табір несподівано, забрати родину до репатріяційного табору. Звідти вже не вирвеш, там комісари розпоряджаються, за колючими дротами.

В Міттенвальді запропонували Андрієві читати лекції на Педагогічних курсах, що організувалися, та ще й дали їм окрему кімнатку.

Табір був попід самим Альпійським узгір'ям, у двох величезних комплексах колишніх військових касарень, «Піонір» і «Єгер», на околиці мальовничого баварського містечка, з старовинним шпичастим костьолом. Зовсім близьенько за табором підносився, з зеленого моря на узгір'ї, мальовничий, вічно засніжений, гірський шпиль, ніби на перекір літній спеці в Міттенвальдській долині. Справжня краса і море повітря, напоєного лісовими пахоцями навколо.

За кілька днів назвозили звідусіль американські вантажники до двох сусідніх таборів десь біля 15.00 людю. Прибували вантажними валками. Збігалися люди до воріт розглядатися — може навіть родич який чи хто з їхнього села прибув. Розвіяла їх мільйони по світі воєнна завірюха.

Заворушилися люди, як бджоли у вулику. Журилися батьки, що діти ростуть, школи не мають, до церкви не ходять, як колись вони замолоду, в Рідному Краю. Високі піддашся колишніх касарень ще були вільні. Пообмітали павутину, помили крокви, цементові підлоги. Повирізували з унрівських бляшанок мережки-орнаменти до іконостасу, збудували престол, позносили вишивані рушники, що взяли на пам'ятку з дому, повишивали корогви. Відсвяткували урочисто відкриття церкви, з хором, що ним міг би гордитися будь-який катедральний собор. Молилися слізю, щоб Бог урятував їх від советської сатани, щоб повернув їх до

рідної Батьківщини, як колись Мойсей вивів жидів з єгипетської неволі.

Зорганізували початкову і середню школи, педагогічні курси, школу автомеханіків. Університет можна було б відкрити з тими вченими людьми, що опинилися тут, втікаючи з московського царства. Славнозвісний режисер театру Курбаса, Йосип Гірняк зорганізував високо-мистецький театральний ансамбль. А славний грач українського спорту, Скоцень, — першорядну футбольну команду. І все те — без ніяких фондів, самотужки — щоб створити щось подібне до нормального суспільного життя. Майже кожен мав якусь неплачену роботу в таборі.

Ходили щодня з відерцями по унрівську юшку до їдальні. Не голодували, хоч ще хотілося їсти, не нарікали, пригнічувало лише морально те жебрацтво з відерцями. «Заробити б уже десь самому собі на хліб скоріше!» Раділи бодай, що вже ніби не було навколо московських людоловів. І Віра, така горда й щаслива, що Андрій тепер біля неї, возила свого золотоволого Дмитрика, вранці і ввечері, в дерев'яному саморобному візочку, поміж касарнями, попід запашним Альпійським узгір'ям.

— * * —

Мабуть, на домагання комісарів, наказали американці незабаром усім таборянам з'явитися на «скрінінг». Викликали щодня, за списками, допитували де жив, що робив перед війною і під час війни. Вишукували так колишніх советських громадян, щоб таки виконати дивовижне ялтинське зобов'язання Сталінові — повернути йому його колишніх невільників, що вивалилися з советського «раю» під час воєнної завірюхи.

Деякі американські офіцери, що провадили той «скрінінг», знали російську мову, інші мали перекладачів з табору. Колишніх советських громадян, що заплуталися у відповідях про своє, ніби польське, чи словацьке громадянство — проганяли другого дня з табору. Десь понад двісті таких опинилося поза межами табору, після того «скрінінгу», деякі з малими дить-

ми, без будь-яких засобів до існування. Але ніхто з них не пішов до репатріаційного табору на «родіну», за ключі дрти — на смерть. Розійшлися на всі чотири вітри — шукати якоїсь роботи, притулку.

Зіткнули люди вільніше, коли нарешті перейшла й та халепа понад їхнім табором. Але недовго раділи. Прокинулися одного ранку — знову оточені американським військом, як тоді в Фюссені. Повибігали три-можливо, скупчилися величезною масою на площі поміж касарнями — боронитися від загибелі.

Череватий московський комісар біля гучномовця, з американським офіцером поруч, розпочав свою трафаретну промову:

— Граждане великаво Советсково Саюза! Наш вождь і учітель, товарищ Сталін падпісал с американським президентом Рузвельтом договор, что все советские граждане далжни возвратіться в сваю свабодную, демократическую родіну. Вас ажідают там ваші радние, ваша работа, ваша свабодная, зажіточная жізнь. Давольно вам скітаться ніщімі па циганскіх лагерьях!..

Урвали йому ту промову. Хтось вигукнув: «Годі брехати, сталінський бандите!» і закипіло навколо, посунули люди масою до комісара. Американець підійняв обидві руки, зупинив грізний натовп, показав зблідлому комісарові рукою до джипа — виїхали швидко за ворота. Але облога, з кулеметами й рушницями ще стояла навколо табору.

Тисячі напружених таборян залишилися на площі, поміж будинками, готові боронитися відчайдушно, якщо забиратимуть силою. Керівники табору пробували заспокоїти людей, але й самі не знали, що буде далі. Радилися між собою, що робити. Пішли до воріт, до командира облоги. Дозволили їм поїхати до Оберамергав, недалекого містечка, де був тоді якийсь американський військовий, чи розвідницький штаб.

Зняли надвечір облогу табору, сказали, що не будуть забирати силоміць на «родіну», щоб зголошувалися самі, коли хто хоче. Запитали чи має хто таке бажання.

— Ні!!! Не хочемо більше в неволю, заберіть нас до Америки! — відізвалася площа однодушно.

Ще багато ночей не спали люди спокійно. Виставляли на ніч вартових навколо, щоб не оточили знову серед ночі зненацька.

Заспокоївся поволі табір. Мріяли всі виїхати десь, хоч і на край світу, щоб не бачити вже тих сталінських комісарів з «родіни», що ще й досі ганяли джипами по баварських дорогах, з наївними американцями.

РОЗДІЛ 36.

Проминали дні за днями. Раді були, що вже не приїжджали по їхні голови советські емісари з червоними зірками. Але пригнічувала непевність про майбутнє. Вже майже чотири роки проминуло відтоді, як залишили люди свою рідну батьківщину. І ніхто не міг сказати, що далі буде з ними. Ніби ніяка країна не хотіла відчиняти їм свої двері. Лише кілька щасливіших, що мали родичів за океаном, дістали звідти «афідавіти» на право виїхати до них. Приїжджали якісь агенти записувати охочих на роботу в копальні до Бельгії, до Англії. Зголосилося більше, ніж треба їм було, але інших ще не брали з таборів за кордон.

Потрапив одного дня Андрієві до рук примірник «Українського Голосу», з Вінніпеґу, в Канаді. Прочитав він там, що Комітет Українців Канади і парламентарний представник Альберти, Антін Глинка, стараються перед Канадським урядом, щоб пустили до Канади українських скитальців з Європи — прилучитися до тих попередніх емігрантів з України, що розбудували в колишніх пущах Манітоби, Саскачевану, Альберти великі хліборобські господарства.

Того ж вечора написав Андрій листа до «Українського Голосу»:

«...Ще як був я в Сибіру, на невіленьничій роботі у Сталіна, мріяли ми з моїм університетським побратимом, щоб земля оберталася далі навколо, а ми залишилися на наших нарах, з незчисленними блошницями, доки ваша вільна Канада опиниться під нашими ногами... Допоможіть і нам, якщо зможете, дістатися на вашу Велику Землю. Набридло вже старцювати тут за добродійною унівською юшкою, так хочеться самим собі заробити на прожиток! Ми ж не інваліди, змалечку звикли до роботи. Не посоромитесь нами».

Написав коротеньку автобіографію. Підписалися з Вірою, ще й Дмитрикового пальчика помазали чорнилом — прибили печатку...

І зовсім несподівано чудо сталося. Десь за три місяці, як кинув він того листа до німецької поштової скриньки, покликали його до унівської канцелярії. Сказали, що якийсь, зовсім невідомий їм, фермер з Вестлоку в Альберті, Михайло Костів, надіслав їхній родині «афідавіт» на виїзд до Канади, що повідомлять, коли дозволено буде виїжджати.

Полетів Андрій, ніби на крилах, з радісною вісткою до дружини. Просто неймовірно було, що так пощастило випадково. Розшукали в Міттенвальдені підручника, взялися завзято вивчати англійську мову.

З дня на день, з місяця на місяць, майже півтора року — чекали вони повідомлення на виїзд. І аж на початку червня 1948 року повезли американці людей з «афідавітами» до табору щасливих у Діпгольці, що мали право виїхати до Америки чи Канади.

Біля воріт була військова варта. Перевірили пильно їхні документи. Не пускали до цього табору ні уніформованих, ні передягнених як Ді-Пі, советських комісарів, що ще й досі нищпорили по звичайних таборах утікачів. Оселили їх по дві-три родини у просторих кімнатах колишніх касарень — чекати до від'їзду.

Привіз Андрій із собою два великі зошити, два олівці. Ішов щодня, після сніданку, з велелюдної кімнати в спокійний куток табору, поміж кущі. Підстеляв ковдру, писав не зупиняючись, ніби автоматично, своє

оповідання про Лук'янівську в'язницю в Києві, про Сибір. Не думав про те, опублікує його хтось, колись, чи ні. Напише бодай своєму синові на пам'ятку, як виросте.

Хотілося йому писати про те відразу, коли заспокоїлося трохи після війни, але вирішив почекати. Кількох, що писали свої документальні спогади про советський «рай», зліквідували в Німеччині агенти НКВД.

Списав тепер ті два зошити за три тижні, просто з серця, нічого не надумуючи. «Може той „Український Голос“, що допоміг нам до Канади, опублікує його одисею», — подумав. Хотілося, щоб прочитали її його майбутні компатріоти в Канаді й ті американці, що вилували їх Сталінові по таборах, запаморочені рузвельтівською фантазією про якусь демократію в советській фашистській імперії.

— Вірочко, моя рідна, закінчив уже свою сповідь, бодай нашому синові на пам'ятку. Опублікують колись чи ні, але розрядилася в моєму серці давня напруга і мій моральний обов'язок до тих наших, що в неволі, по той бік рубікону. Заховай добре ці зошити між нашими манатками, щоб не згубилися.

— Добре, Андрію мій любий. Дякую, що написав, та ще й так швидко, — обійняла, поцілувала. — Треба, мабуть, відсвяткувати цю подію і наш виїзд до Канади, не відкладаючи на завтра. Повечеряємо, присплю Дмитрика й підемо з нашого «колгоспу», як стемніє, на те саме місце, де ти писав, — поглянула на нього вогнисто. — Попрошу сусідку, щоб заколихала Дмитрика, якщо збудиться. Читатимемо твій рукопис завтра. Згода?

— Певно, що згода! Коли ж її не було у нас? — підніс її в обіймах з підлоги. — Я радий, що знайшов таку щиру, романтичну гайдамачку собі до пари. Заніс би тебе туди на руках, але люди будуть оглядатися. Підемо потихеньку, ніби на невинну вечірню прогулянку, дивитися на зорі...

— Так, Андрійку мій. І вже ж час подумати нам з тобою щось про другого хлопчика. До Канади ж їде-

мо! Там напевно молока досить, а населення зовсім мало на такий велетенський простір.

—*—

Десь за два тижні після того інтимного святкування під зорями в Діпгольці, обсипали їх дезінфекціями, підвезли, більш ніж сотню, до великого корабля, пришвартованого товстими линвами до молу в Бременгафені.

Навіки незабутнє враження: сонце звернуло вже з полудня до безмежного морського обрію. Під'їжджали до корабля звідусіль черідки вантажників і безконечна валка людей, з клунками на плечах, з саморобними дерев'яними скриньками, з дітьми на руках — підіймалася сходами на той, здавалося найбільший у світі, корабель — до свого невідомого майбутнього, у незнаному світі.

Занесли швиденько свої манатки донизу, поспішали на чердак, розглядалися навколо — може зустрінуть несподівано земляка, приятеля. Розтягнулися навколо ланцюгом вздовж поруччя, ніби на молитву, що скінчилося нарешті їхнє скитання по небезпечних до рогах і таборах.

Коли вже сонце наближалось до обрію, загудів глибокою октавою корабель, здригнувся могутньо й рушив повільно в далеку дорогу. Хрестилися побожно люди, щоб послав їм Бог щасливу подорож.

Не знати звідки, знялася вслід за кораблем, у відкритому морі, велика зграя ширококрилих морських птахів. Летіли за ними і дні і ночі, спочивали, час від часу, на хвилях. Мабуть, здивовані були, що такий великий корабель і майже не викидають їм за борт поживи. Не знали, що там на кораблі розкошували нарешті зголоднілі Ді-Пі*, біля щедрого канадського столу. Нічого не залишали на тарілках. Ще як маленькі були, вчили їх тато й мама, що то гріх кинути на землю, чи на смітник, шматочок чи скоринку хліба.

* »Дісплейсед Персонс« — »переміщені особи«, так називали по-англійськи скитальців, в скороченні — Ді-Пі.

Повернулися ширококрилі меві з докірливим лементом, десь напівдорозі, за зустрічним кораблем, назад до берегів Європи.

На дев'ятий день їхньої плавби, показалася на обрії, в ореолі сліпучого сонця на скелях величного Лябратору, їхня омріяна, нова батьківщина волі й людської гідності — Канада!

КІНЕЦЬ

Este libro terminó de imprimirse en el mes de noviembre de 1979 en los Talleres Gráficos "Dorrego", Avenida Dorrego 1102, Bs. Aires, Argentina.

 ЧИТАЙТЕ! ПОШИРЮЙТЕ!

**Книжки українських авторів для бібліотек
любителів української книжки на чужині.**

Евстахій Загачевський: «Її регіт не лякав...» —
оповідання з часів II світ. війни. — Ціна \$5.—

Д-р Святомир М. Фостун: «Шляхами смерти» —
повість з часів II світової війни. — Ціна \$5.—

Анатоль Галан: «Життя» — оповідання з підсо-
встського і американського життя. — Ціна \$5.—

Тетяна М. Цимбал: «З військового гнізда» —
спогади з Визвольних Змагань. — Ціна: \$4.—

Харитон Довгалюк: «Сповідь Андрія Заславсь-
кого» — повість із сучасного побуту. Ціна \$7.—

Микола М. Палій: «Палкою кров'ю» — перекла-
ди з еспанської мови (різні автори). Ціна: \$3.00

Іван Евентуальний: «Про все потроху» — гумо-
рески і сатири (з ілюстраціями). — Ціна: \$3.00

Панько Незабудько: «Еміграційні родзинки» —
гуморески і сатири з повоєнного часу. Ціна: \$5.00

Валентин Сімянцев: «Інженер емігрант в ЧСР»
спогади з рр. 1929-1945 (з ілюстр.) Ціна: \$7.—
(в твердій оправі з золотодруком — \$10.—)

Оксана Черниш: «Тернистим шляхом» — спо-
гади про голод в роках 1932-33, — — Ціна: \$7.—
(в твердій оправі з золотодруком — \$10.—)

Остап Тарнавський: «Камінні ступені» — но-
вели і нариси, стор. 160. — Ціна: \$5.—

На поштову пересилку просимо переслати 40 ам. центів
від кожної замовленої книжки.

Замовлення враз із належністю слати на адресу:

**Sr. Julián Serediak
Casilla de Correo 7
(SUCURSAL 7)**

1407 Buenos Aires — Argentina

Видавництво Юліана
Середяка в Аргентині,
що більш ніж три десят-
ки років поширює укра-
їнське друковане слово
на еміграції, видало цим
разом повість - хроніку
п. н. «ВІД СИБІРУ ДО

КАНАДИ», що її автором є талановитий український
письменник Микола Приходько. Він рівнож є авто-
ром таких українських книжок: «На роздоріжжі
смерти» (що, крім української мови, вийшла рівнож
у вісьмох інших мовах), і «Далекими дорогами» (два
томи). Крім цих творів Микола Приходько є автором
таких цінних праць в англійській мові:

**“One of the 15 Million”,
“Communism in Reality”,
“Moscow’s Drive for World Domination”,
“Ukraine and Russia”,
“Stormy Road to Freedom”,
“Godd-Bye Siberia”/pocket book edition**

Повість-хроніка «ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ» за-
пізнає читача з Андрієм Гуком, що був запроторений
НКВД в Сибір, звідкіля він утік (за часів Сталіна) на
Україну, а далі, описано його діяльність в Києві під
час німецької окупації та виїзд з Капелею Бандуристів
ім. Тараса Шевченка у вільний світ.

Автор повісти-хроніки Микола Приходько є чле-
ном Міжнародної Асоціації Письменників (ПЕН-Клуб)
а за свої англомовні публікації здобув почесне член-
ство і диплом в Інтернаціональній Асоціації Марка
Твейна і диплом “Man of Achievement” з Кембріджу.

Повість-хроніка «ВІД СИБІРУ ДО КАНАДИ» —
твір талановитого письменника Миколи Приходька,
тож прочитайте цей твір самі й заохочуйте інших
українців цей твір набуту й прочитати.